TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARININ TARİHİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Gülşen İnci Yılmaz

Ankara-2006

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARININ TARİHİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Gülşen İnci Yılmaz

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Saadettin Gömeç

Ankara-2006

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DESTANLARININ TARİHİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
....	....
....	....
....	....
....	....
....	....
....	....

Tez Sınavı Tarihi ....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Destanlar, çoğu insanımızın zannettiği gibi sadece bir edebiyat ürünü değildir. Destanların, tarihten doğduğu unutulmaktadır. Öyle ki, destan, tarihi hadiselerin millet üzerinde bıraktığı intibaların şiirleşmiş, sanat eseri haline gelmiş şeklidir. Türk milletinin millet olma yolundaki çabalarından izler taşıyan ve bu çabaların hatıraları ile geçmişle gelecek arasındaki zamanı canlı tutan destanlarımız, şanlı tarihimizi yansıtan birer aynadırlar.

Türk milletinin tarihi çok eskiye dayanmakla birlikte, tarihimizin başlangıcını bize bir takım efsane ve menkıbelerle tasvir ve hikaye edecek olan destanlarımızdır. Türk milletinin mizacını, değişmez milli vasıflarını tanımak açısından da destanlarımızın büyük kıymeti vardır. Ayrıca, destanlarımız sanatkarlar için de, eşsiz ilham kaynaklarıdır. Aslında destanlarımızın gerek tarih, gerek sanat, gerek edebiyat açısından ehemmiyetleri saymakla bitmez.

Biz bu çalışmamızda destanlarımızı, tarihi açıdan değerlendireceğimiz için, Türk destanlarının tarihi önemi bizi daha çok ilgilendirmektedir. Türk milletinin tarihte ve günümüzde yaşadığı olaylar, "tarihini bilmeyen, tarihten ders almayan, geleceğine yön veremez" sözünün doğruluğunu ortaya koymaktadır. Öyle ise, Türk milleti ve özellikle Türk gençliği tarihini çok iyi bilmelidir. İşte bu noktada, destanlarımızın, tarihimizi aydınlatan ışığından faydalanmalıyız.

Bu amaçla yola çıkarak "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi" konulu tezimizi hazırladık. Milli destanlar yönünden zengin bir millet olduğumuzdan, burada bütün destanlara yer veremedik ve çalışmamızı İslamiyet öncesiyle sınırlamak zorunda kaldık.

Tez çalışmam sırasında, kaynak bulmam konusunda benden yardımını esirgemeyen ve bana her konuda destek veren sayın hocam Prof. Dr. Saadettin Gömeç'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, Türk Tarih Kurumu çalışanlarına da teşekkür ederim.

Gülşen İnci Yılmaz

GİRİŞ

Destanlar, bir milletin geçmişteki bütün varlığı ve bu bütün varlığın, geleceği aydınlatmak için seferber edilmiş top yekun ışık gücüdür. Dünyanın en eski milletlerinden olması sebebiyle büyük ve muhteşem bir geçmişin sahibi olan Türk milleti de, destanlarının zenginliği bakımından çok şanslıdır.

Biz bu çalışmamızda, "İslamiyet Öncesi Türk Destanları" ve "İslamiyet Sonrası Türk Destanları" şeklinde tasnif edilen destanlarımızın "İslamiyet öncesi" grubunu ele alarak, bu destanlarımızı tarihi açıdan değerlendirmeye çalıştık. Fakat, tezimizi "İslamiyet öncesi" olarak sınırlandırmamıza rağmen, İslamiyet sonrası Türk destanları grubuna dahil olan Manas ve Dede Korkut Destanlarına da, çalışmamızda yer verdik. Çünkü, bu iki destanımız da, İslamiyet'in etkisi olmasına rağmen İslamiyet öncesi Türk inanç ve törelerine dair hatıraları taşımaktadır.

İslamiyet'ten Önce Türk Destanları bölümünde yer alan, Türk milletinin, dünyanın yaratılışı hakkındaki inanışlarını anlatan, bütün Türk destanları için bir başlangıç sayılan Yaratılış Destanı'nı ise, tarihi açıdan değerlendiremeyeceğimiz için, çalışmamıza dahil edemedik.

Tezimizde, destanlarımızda yer alan tarihi gerçekleri ve destanlarda geçen olayların yada kişilerin, tarihteki gerçek olay ve kişilerle olan benzerliklerini ortaya koymaya çalıştık. Bazı destan motiflerine ve bazı eski Türk inanışlarına, zaman zaman değinmeden de geçemedik.

Çalışmamıza, destanları tanımlayarak başladık. Türk destanlarının özelliklerini ve önemini anlatmaya çalıştık. Ele aldığımız destanlarımızın kaynaklarına inerek, bu destanlarımız hakkında kısa bilgiler ve bazı destan motiflerine de çok kısa örnekler verdik.

Destanlarımız içerisinde en muhteşemlerinden olan Oğuz Kagan Destanı'nın Uygurca (İslamiyet öncesi) ve Farsça (İslamiyet sonrası) rivayetlerini ele almadan önce, Hun tarihi hakkında bilgi verdik. Sonra, çoğunlukla Mo-tu (Mete) ile karşılaştırılan destanımızın kahramanı Oğuz Kagan, tarihte hangi gerçek şahsiyettir yada bir kaç kişiyi de temsil ediyor olabilir mi sorularını cevaplamaya çalıştık. Oğuz Destanı'nın Farsça rivayetlerini değerlendirirken, daha çok Oğuz-namelerin kaynağı olan Reşideddin Oğuz-namesi'ne bağlı kaldık.

Bununla birlikte, S. Gömeç'in, belki de ilk kez olarak, Attila hakkında dağınık mahiyette olan hikayeleri derleyerek, tam bir metin halinde oluşturduğu Attila Destanı ile ilgili çalışmasına başvurduk. Destanı incelemeden önce Attila'nın gerçek kimliği hakkında bilgi verdik.

Attila Destanı'ndan sonra, Kök Türklere ait Türeyiş (Boz kurt) ve Ergenekun Destanları'na geçmeden, hem Kök Türk tarihi hakkında genel bir bilgi verdik hem de Türklerin kutsal kabul ettikleri tarihi yurt Ergenekun'un adını çeşitli görüşlere yer vererek açıklamaya çalıştık. Türeyiş ve Ergenekun Destanlarının Çince ve Farsça kaynaklara göre rivayetlerini ele aldık.

Bir sonraki bölümde, Uygurların tarihine kısaca baktıktan sonra, Uygurların Türeyiş ve Göç Destanlarını oluşturan rivayetlere yer verdik. Türeyiş efsaneleri arasında Uygurların kurttan türediklerine dair rivayetin, aslında Tölöslere ait olduğunu gördük. Bu destanların tarihle olan yakınlığının yanı sıra, özellikle Göç Destanı'nın önemi üzerinde durduk.

İlk bilgileri Kaşgarlı Mahmut'tan edindiğimiz Alp Er Tonga Destanı'nın kahramanı Alp Er Tonga'nın, tarihte kim olduğu konusunu, ilim adamlarımızın çeşitli görüşlerine yer vererek, açıklamaya çalıştık. Alp Er Tonga Destanı'nı, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib ve İran rivayetlerine göre inceledik ve bu destanın bilindiği gibi Saka destanı değil, bir Kök Türk destanı olduğunu gördük.

Daha sonra, Şu Destanı'na baktığımızda, önce Şu'nun tarihi kişiliği hakkındaki farklı görüşlere yer verdikten sonra, aslında bu destanın da Saka dönemine ait olamayacağına şahit olduk.

Çalışmamızın VIII. bölümünde, haklarında çok az bilgiye sahip olduğumuz Kimeklerle ilgili tarihi bilgiler verdikten sonra asıl kaynağı Gerdizi'nin "Zeyn el-Ahbar" adlı eseri olan ve çok az insan tarafından bilinen Kimeklerin Yurt Tutuş Destanı'ndan bahsettik.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, konumuz İslamiyet öncesi Türk destanları olmasına rağmen, İslamiyet sonrası Türk destanı olan Kırgızlara ait Manas Destanı'nı incelemeye aldık. Sebebi ise, destana baktığımızda görüleceği üzere,

destanın İslamiyet öncesinin izlerini taşımasıdır. Kırgız tarihine kısaca baktıktan sonra, B. Ögel'in, Radlof'un derlemesine bağlı kalarak oluşturduğu destan parçalarını esas aldık.

Manas Destanı gibi İslamiyet sonrasının bir destanı da Dede Korkut'tur. İslam öncesi Türk hayatına dair önemli izler taşıdığından, bu destanı da ayrıca çalışmamıza almayı uygun gördük. Kimilerine göre sadece hikaye olan Dede Korkut, Oğuz Destanı'ndan ayrılmış ve hikayeleşmeğe yönelmiş büyük destan parçaları olarak kabul edilmektedir. Destan parçalarını incelemeye geçmeden önce, Oğuz tarihini ele aldık. Ayrıca, destanda ozanlar başı, danışman ve kam olarak karşımıza çıkan Dede Korkut'un kimliği ve kişiliği hakkında da bilgi verdik.

Tezimizin sonunda ise, faydalandığımız eserlerden oluşan bir kaynakça meydana getirdik.

I. BÖLÜM

DESTAN VE TÜRK DESTANLARI

Tarih, geçmişe ait oluş, kılış ve yaratılışların uygun ve özel bir yöntemle toplanması ve özel bir yöntemle değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Tarih, insanların düşünerek karar vermelerini sağlar, insanların kültür düzeyini yükseltir, insanda aile, ulus, vatan sevgisi kavramlarını geliştirir, insanları, çekilen acıların bir daha tekrarlanmaması için bilinçlendirir. Destanlar da öyledir. Bunu anlayabilmek için öncelikle "destan"ın, ne ifade ettiğini çok iyi bilmek gerekir.

Destan kelimesi, milli nazım şekillerinden birinin adıdır. Bundan başka Fransızların "Epopee" kelimesiyle kastettikleri manayı da Türkçe'de "destan" kelimesiyle ifade ediyoruz. Bu manada destan, tarihi kahramanlar veya kahramanlık maceraları için terennüm edilen manzumeler demektir. Destan tabirini yine Fransızca "Legende"[1] karşılığı olarak da kullanıyoruz. Bu manaya göre ise destan, bir milletin tarihten evvel veya tarihinin teşekkülü sıralarında vücut bulmuş efsanelerinden ve bu efsanelerin kahramanlarından bahseden dini-efsanevi manzumeler demektir.[2] Biz ise, son iki manaya gelen destanları inceleyeceğiz.

Destanlar, henüz aklın ve bilimin toplum hayatına tam anlamıyla hakim olmadığı ilk çağlarda ortaya çıkmış, milletleri derinden etkileyen tarihi ve sosyal

---

[1] Almanların, Brockhaus adlı büyük ansiklopedisinde "Tarihte adı geçmeyen, artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler, mitolojinin kadrosuna girer" denmektedir. Gardner'e göre mitoloji, "Tabiat varlıkları ile olaylarına, kişilik verme sureti ile anlatma şeklidir". Tarihte yaşadıklarını bildiğimiz kişilere ait efsaneler ise destan, yani Legende'dir. Bakınız, Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, I. Cilt, Ankara 2003, s.5.
[2] Hıfzı Tevfik Gönensay-Nihad Sami Banarlı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943, s.22-23.

olayları anlatan sözlü edebiyat ürünleridir. Bu tür edebi eserler tabi afetler, göçler, savaşlar ve istilalar gibi önemli olayların etkisiyle tarihin eski çağlarında meydana gelmiştir. [3] Destanların oluşumu için şu üç merhalenin geçmesinin lazım geldiği kabul edilir:

1) Destani ruhlu bir milletin çeşitli devirlerdeki maceralı hayatını halk şairleri ufak parçalar halinde söyler.
2) Milletin bütününü ilgilendiren bir hadise, bu çeşitli destan parçalarını bir merkez etrafında toplar.
3) Sonunda, millette büyük bir medeni hareket olur ve o sırada çıkan aydın bir halk şairi bu parçaları toplayarak milli destanı yaratır.[4]

Destan şartlarına sahip olmuş her milletin bir milli destanı varken, Türklerin hayatı birden fazla milli destan içinde dile getirilmiştir. M. Ergin'e göre, bunun sebebi, Türklerin milli hayatının ve tarihi maceralarının bir destana sığmamasıdır.[5] Edebiyat tarihlerindeki eski bir geleneğe göre de milli destanları çok olan milletler köklü halklardır. Türk milleti ise, böyle milli destanlar bakımından dünyanın en zengin milletlerinin en başında bulunmaktadır.

Türk destanlarının, Türk milletinin tarihte yarattığı muhtelif medeniyetler, inkılaplar ve sarsıntılar dolayısıyla bütün öteki milletlerin destanlarından daha zengin ve daha güzel olduğunu, meşhur batı bilginlerinin, bugünkü Avrupa milletlerinin

---

[3] Cemal Kurnaz, **Eski Türk Edebiyatı**, Ankara 2002, s.114-115.
[4] Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XX, Sayı 31, Ankara 2000, s.57; Nihal Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul 1966, s.127.
[5] Muharrem Ergin, **Oğuz Kagan Destanı**, İstanbul 1970, s.1.

halk edebiyatlarındaki destan unsurlarının, Türklerden alınmış olduğunu söylemek mecburiyetinde kalmalarından, anlayabiliyoruz. Bu alimlerin de söyledikleri gibi, Avrupa destanları, Atilla Hunlarının destanlarından çıkmıştır.[6] Ayrıca, milli ruhu hayatta tutabilmek, hatta milli tarihi yaratabilmek için pek çok milletin uydurma destanlar bile yazdığına tarih şahit olmuştur. Mesela bugünkü Fars milletinin bir ırk olarak ayakta kalabilmesi milli şairleri Firdevsi'nin yazmış olduğu Şehname'ye bağlıdır.[7]

Türk Destanlarının en karakteristik tarafı, tarih ile olan yakınlığıdır. Şüphesiz destan, tarih değildir. Fakat tarihe büsbütün kayıtsız da değildir. Destan, tarihten doğar. Öyle ki, destan tarihi hadiselerin millet hayatında bıraktığı intibaların şiirleşmiş, sanat eseri haline gelmiş şeklidir denilebilir.[8] Tarihimizde, gerçekle hikayenin karışmış olduğu pek çok efsaneyi görebiliriz. Bunların başında, Türklerin şimdilik tarihi kaynaklardan öğrendiğimiz ilk devletleri olan Hunların hükümdarı Mo-tun'un hayatı gelir. Malumdur ki, Mo-tun'un gençliği ve mücadeleleri Çin kaynaklarında renkli bir şekilde anlatılmakta ve bunlar, Türk tarihine ait ilk destani materyaller olarak göze çarpmaktadır.[9]

Bundan başka, Türk destanlarına baktığımızda, kadın güzelliği, kadının vefalılığı, iyiliğin her zaman kazanışı, atın insana sadık bir yoldaş olması, gafletin her zaman ceza görmesi, namusun ve şerefin hayattan üstün tutulması gibi unsurları

---

[6] Gönensay- Banarlı, **a.g.e.**, s.25.
[7] Gömeç, **a.g.m.**, s.56.
[8] Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 1969, s.10-11; Ögel de, efsanelerin özü için, "çoğu zaman gerçekle ilgilidir ve yarı tarih olaylarının içinde toplanır", ilaveler için ise, "Orta Asya mitolojisinden ilhamını alan bir nevi peri masallarıdır" der. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s. 539.
[9] Gömeç, **a.g.m.**, s.52.

da görebilmekteyiz.[10]

Türk destanları, İslam'dan önceki eski adet, inanç, tören ve bütün hayat tarzlarını öğrenmek için en önemli kaynaklardır. Türkler asırlar boyu İslam kültürü içinde yoğruldukları halde terennüm ettikleri destanlarda eski Türk inanç ve törelerini muhafaza etmişlerdir.[11] Örneğin boz kurt, kutlu ağaç, ışık, yada taşı, demir dağı gibi unsurlar bunlardandır. Türkler, Müslüman olduktan sonra bu milli destana İslami unsurları sokmakla beraber, yine eski Türk inanışlarını da yaşatmaya devam etmişlerdir.

A. İnan, destanları şehir harabelerine benzeterek, yeni çağ Türk destanlarında, eski çağ Türk destan motiflerinin var oluşunu, çok güzel bir şekilde açıklamaktadır: "Destanlar eski bir şehir harabesi üzerinde vücuda getirilen yeni bir şehre benzerler. Bu şehrin binalarını tetkik ederken muhtelif devirlerde yaşayıp harap olmuş şehir enkazından yapılmış bir çok binalar veyahut yeni binaların duvarlarına konulmuş eski kitabeler ve tezyinat parçalarını gördüğümüz gibi, destanlarda en yeni unsurların yanı başında en eski devirlerin hatıralarını buluruz. Destanlarda, şehir harabeleri gibi muntazam bir devre takip ederek sıralanmış tabakalar yoktu. Bunlarda tabakalar alt üst olmuştur. En üst tabaka ile en alt tabaka birbiriyle karışmış bir halde bulunur." [12]

Türk destanlarını, "İslamiyet öncesi" ve "İslamiyet sonrası" olmak üzere iki bölümde toplayabiliriz:

---

[10] Atsız, **a.g.e.**, s.118.
[11] Abdülkadir İnan, "Türk Destanları", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s.387.
[12] Abdülkadir İnan, "Manas Destanı'nda Görülen Muhtelif Tabakalar", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.161.

İslamiyet Öncesi Türk Destanları	**İslamiyet Sonrası Türk Destanları**
1. Yaratılış Destanı	1. Satuk Buğra Han Destanı
2. Oğuz Kagan Destanı	2. Manas Destanı
3. Atilla Destanı	3. Cengiz Han Destanı
4. Kök Türklerin Türeyiş ve Ergenekun Destanı	4. Köroğlu Destanı
5. Uygurların Türeyiş ve Göç Destanı	5.Dede Korkut Destanı (Hikayeleri)
6. Alp Er Tonga Destanı	
7. Şu Destanı	
8. Kimek Destanı	

Destanlar konusunda derin araştırmalar yapan A. Öztürk , Türk destanlarını, gerek inanç yönünden ve gerekse meydana geldikleri coğrafyaya göre, İslamiyet Öncesi Asya Türk Destanları, İslami Türk Destanları, Bölge-Yerel Destanları olmak üzere üç gruba ayırmaktadır. Ve İslamiyet Öncesi Asya Türk Destanları grubuna, Şu, Alp Er Tonga, Oğuz Kagan, Boz kurt, Ergenekun, Uygur, Dede Korkut, Manas Destanlarını dahil etmektedir.[13] Aslında bu tasnife göre, bizim çalışmamızda ele alacağımız destanların hepsi, bu bölümüne girmektedir.

İlk olarak ele aldığımız ***Oğuz Kagan Destanı***, milli destanlarımızın en önemlilerinden biridir. Bugün elimizde, farklı coğrafyalara, değişik kişilere ve farklı Türk boylarına ait epey sayıda Oğuz-name[14] bulunmaktadır. Fakat gerçek olan bir

---

[13] Destan tasnifi için bakınız; Ali Öztürk, **Çağları İçinde Türk Destanları**, İstanbul 1980, s.28-29.

[14] Osmanlılar zamanında, ta Oğuz-Han'dan başlayarak Selçukluları da içine alan umumi Türk tarihlerine, Oğuzların bütününe ait olduğu için genişleterek, "Oğuzname" denmektedir. 15.-16. yüzyıllarda, Oğuz halkının gerek sözlü-edebi gerekse yazılı efsanevi tarihinin abidesini ifade etmek üzere, Türk boyları tarafından kullanılmış olan Oğuzname tabiriyle yalnız Oğuzlara ait menkabeleri ve rivayetleri içine alan destanlar değil, aynı zamanda halk arasında dolaşan başka rivayetler ve

şey vardır ki, bunların hepsinin menşei aynıdır. Günümüzde yazıya geçirilmiş Oğuz Destanlarının kaynağı olarak İlhanlı veziri Reşideddin'in "Cami'üt-Tevarih"[15] adlı kitabının ikinci cildindeki "Tarih-i Oğuzan ve Türkan" bölümü gösterilmektedir.[16]

Oğuz Kagan Destanı'nın bugün bilinen tek nüshası vardır, o da Paris'te Fransız Milli Kütüphanesindedir. Uygur harfleri ile kaleme alınmış bu Oğuz-namenin, en iyi neşri 1932'de W. Bang ve R.R. Arat tarafından Almanca olarak yapılmış ve 1936'da Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.[17] İslam öncesi motifleri bünyesinde barındıran bu Oğuz-name, diğerlerine göre daha yalındır. Bütün olaylar Oğuz'un etrafında gelişmektedir. Halbuki öbürleri bir yaratılış efsanesiyle beraber zaman zaman Çingizli tarihi, bazen Selçuklu tarihi, zaman zaman da Osmanlı tarihi özelliklerini yansıtır. Gömeç'e göre, Oğuz-nameler değerlendirilirken, önce İslam öncesi unsurları bünyesinde barındıran bu Uygur Türkçesi nüshası temel alınmalıdır.[18]

Uygur Türkçesi ile kaydedilen Oğuz-name'nin yanı sıra çeşitli eserlerde de tespit edilen İslami dönemin izlerini taşıyan Oğuz-nameler de vardır. Bunlardan birisi, 17. yüzyılda yazılmış olan İmami'nin eseri Han-name'de[19] yer almaktadır. Bunlardan bir diğeri ise Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime"[20] adlı

---

hikayeler de kastedilmektedir. Bakınız, Orhan Şaik Gökyay, **Dedem Korkut'un Kitabı**, İstanbul 1973, s.XXXVII.

15 Reşideddin Oğuz-name'si için bakınız, Reşideddin Fazlullah, **Cami üt-Tevarih**, Çeviren Abdülkadir Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz); ayrıca, Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, Reşideddin Oğuz-namesi Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972.

16 Saadettin Gömeç, "Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", **D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 22, Sayı 35, Ankara 2004, s.119.

17 Uygurca Oğuz-name için bakınız, W. Bang ve R.R. Arat, **Oğuz Kağan Destanı**, "Oğuz Kağan Destanı" (İstanbul 1936) adlı eserinden alınmıştır, İstanbul 1970.

18 Gömeç, **a.g.m.**, s.120.

19 Han-name için bakınız, Orhan Şaik Gökyay, "Han-name", **Necati Lugal Armağanı,** Ankara 1968.

20 Ebu'l-gazi Oğuz-namesi için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, "**Türklerin Şeceresi (Şecere-i Terakime)** , Hazırlayan Muharrem Ergin, İstanbul (tarihsiz).

eserindeki Oğuz-namedir.[21]

Oğuz-name rivayetlerinde[22] Oğuz Destanı'nın muhtevası olarak önce Oğuz'un soyu, dünyaya gelişi ve büyümesi bölümü, sonra Oğuz'un fütuhatı ve boylara ad vermesi bölümü, daha sonra Oğuz'un yurdunu ikiye bölüp, oğulları arasında taksim etmesi bölümü ve en sonra da Oğuz'un vasiyeti ve töresi göze çarpmaktadır.[23]

Diğer bir destanımız da ***Attila Destanı***'dır. Hun-Oğuz destanlarının Büyük Hunlar'a ait esas bölümü nasıl Oğuz Kagan'ın etrafında toplanmışsa M. 5. asırda Avrupa topraklarında devlet kuran Batı Hunları'na ait destanlar da hiç şüphesiz Atilla'nın hayatı ve fetihleri etrafında söylenmiştir.[24] Tanrının Kırbacı unvanına sahip meşhur Avrupa Hun başbuğu Attila'yı anlatan destan ve efsaneler S. Eckhardt'ın "Efsanede Attila", Attila ve Hunları" adlı eserinde mevcuttur.[25] Ayrıca S. Gömeç, Atilla hakkında dağınık mahiyette olan destan parçalarını derleyerek, tam bir metin oluşturmuştur.[26] Daha önce de belirttiğimiz gibi, meşhur bazı batı bilginleri, Avrupa destanlarının, Atilla Hunları'nın destanlarından çıktığını itiraf etmişlerdir.

---

[21] Gömeç, **a.g.m.**, s.120.
[22] Oğuz efsanesi en eski Türk efsanesi olup evvela Hunlara mal olmuş, sonra diğer Türkler de kendilerine mal etmişlerdir. Eski Hunlar yani Oğuzlar sonraları Kök Türk camiasına dahil olunca tabii Oğuz efsanesi Kök Türklere de intikal etmiş ve bunu müteakip Kök Türkleri inkiraza uğratan Uygurlar da aynı efsaneyi benimsemişlerdir. Bakınız, Hüseyin Namık Orkun, **Türk Efsaneleri**, İstanbul 1943, s.4-5. Togan'a göre, Oğuz Han hikayesi, bir yandan Sakaların Ön-Asya fütuhatını içine alırken, diğer yandan da, bir çok bilginlerin zannettiği gibi, Hun'ların Orta-Asya'da geniş bir devlet kurdukları zamanı aksettirmiştir. Bakınız, Togan, **a.g.e.**, s.123-124.
[23] Ergin, **Oğuz Kagan ...**, s.3.
[24] Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul 1971, s.22.
[25] Sandor Eckhardt, "Efsanede Attila", **Attila ve Hunları**, Yay. Gyula Nemeth, Tercüme Şerif Baştav, Ankara 1982, s.123-186.
[26] Gömeç'in Atilla Destanı için bakınız, Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006, s.306-311.

Türklerin türeyişleri ile ilgili destanların başında ***Kök Türk Türeyiş (Boz kurt)*** ve ***Ergenekun Destanları*** gelir ki, bunlar da Türk tarihi açısından milletimizin karakterini ve milli yapısını yansıtmaktadır.[27] Tarihte "Türk" adını devlet ismi yapan ilk Türkler olan Kök Türklerin, türeyişleri ile ilgili efsaneleri, Çin'deki Cov (Chou) ve Sui Sülalesinin resmi tarihinde[28] bulmaktayız. Çocuğun dişi kurtla birleşmesi ve bundan mağara içinde, On-boyun türemesi, Kök Türklerin "Devlet Efsanesi" olmuştur.

Türklerin Juan-Juanların egemenliğinden kurtulup büyük Kök Türk hakanlığını kurdukları Ergenekun Destanı'nın en önemli kaynağı Reşideddin'in meşhur "Cami üt-Tevarih" adlı eseridir. Reşideddin'deki hikayenin Moğollara uyarlanmış biçimi de Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk" adlı kitabında kayıtlıdır. Orhan Ural, Ergenekun destanını şöyle tanımlamaktadır: "Bu destan, utku ve yenilginin, üstünlük ve köleliğin ortamını yaşayan bir ulusun, Kök Türklerindir. Yenilginin alçalmasından, tutsaklığın küçültücü horlanmasından kurtuluşun bir destanıdır. Umutların yitirildiği anda, "bir gün çok ilerde de olsa bir gün" diye geleceğe inananların, demir dağını eritenlerin destanıdır!"[29]

İslamiyet'ten önceki Türk devletlerinin sonuncusu olan Uygur Devleti dönemi destanlarına baktığımızda iki önemli efsane görmekteyiz. Bunlardan birisi ***Türeyiş***, diğeri ***Göç Efsanesi***'dir. Uygurların menşe efsanesi ile ilgili en önemli kaynaklardan

---

[27] Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine....., s.53.
[28] Bunun için bakınız, Ögel, **a.g.e.**,19-23, 27-29.
[29] Orhan Ural, **Üç Destan; Oğuz Kagan-Ergenekun-Köroğlu**, Ankara 1972, s.20.

birisi, Moğol-İlhanlı tarihçisi Cüveyni'nin "Tarih-i Cihan Güşa"[30] adlı eseridir. Burada, iki ağacın arasına inen ışıktan meydana gelen beş çocuktan biri olan Bögü-Han'ın etrafında, Uygurların teşekkülü anlatılmaktadır. Çince kaynaklara göre de Uygurlar, bir ağaç üzerine düşen kutsal bir ışıktan doğan çocuklardan meydana gelmişlerdir. Temür Buka Yazıtı'nda ise Turfan Uygurlarının ortaya çıkışından bahsedilmektedir. Uygurların kurttan türediklerini anlatan diğer bir türeyiş efsanesi ise, aslında Uygurlara değil, Tölöslere aittir.

Uygurların Göç Destanı'nı yine Cüveyni'nin "Tarih-i Cihan Güşa" adlı eserinden ve Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Uygurlar, Orkun bölgesinden Beş Balık şehrine ve Doğu Türkistan'a gelmelerini, kendi menkıbelerinde şöyle açıklamaktadırlar: Mutluluklarını sağlayan "Kut Dağı" Çinlilerin oyunuyla parçalanmış, bunun sonucunda kuraklık olmuş, canlı ve cansız bütün varlıklar "göç göç" diye bağırmağa başlamışlardır. Yurtlarından ayrılışları da, Kırgızların işgali ile değil Çin hilesi neticesinde, uğurlu tılsımın kaybı olarak kuraklığın sürmesi ile izah edilmiştir.[31] Göç Destanı ile vatan toprağının, hatta vatana ait bir taş parçasının dahi, kutsallığı anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Cüveyni'nin eserinde Uygurların, Çin'den gelen mani rahipleri vasıtası ile yeni dinleri olan Mani Dinini nasıl öğrendikleri anlatılıyor ki, bu da tamamen tarihi hakikate uygundur.

Alp Er Tonga Destanı'na ait ilk bilgileri, Kaşgarlı Mahmut, "Divanü Lugat-it

---

[30] Uygur türeyiş efsanesi için bakınız, Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çeviren Mürsel Öztürk, Cilt I, Ankara 1988, s.102-106.
[31] Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, Cilt I, İstanbul 1969, s.62.

Türk"[32] adlı meşhur eserinde vermektedir. Kaşgarlı, Alp Er Tonga'yı Afrasyab olarak geçen Turan hükümdarı ile birleştirmektedir. Afrasyab, Firdevsi'nin meşhur eseri Şehname'de Turan-İran savaşları sebebiyle zikredilir. Ancak, Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın, Şehname'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheler vardır. Gömeç'e göre, "Kaşgarlı'nın bahsettiği Tonga Alp Er, 714 tarihinde, Beş Balık savaşları sırasında adı zikredilen gerçek bir şahsiyet olan, Kapgan Kagan'ın oğlu Tonga Tigin'dir.[33] Ayrıca, Alp Er Tonga'ya ait izler, Yusuf Has Hacib'in ünlü eseri "Kutadgu Bilig"de[34] de mevcuttur.

Diğer bir destanımız Şu (Kalaç) Destanı'dır. ***Şu Destanı***'nı araştırmacıların, Türklerin eski devirlerine, yani Saka çağına mal etmeleri, Kaşgarlı'nın "Türkmen" kelimesini açıklarken verdiği kayıtlara dayanmaktadır.[35] Burada, araştırmacıların büyük bir kısmının "Büyük İskender" olarak kabul ettikleri, Zulkarneyn ile Türk hükümdarı Şu arasındaki bir olaydan bahsedilmektedir. Ayrıca, Amuderya ve Sırderya, Talas ve Çu havzalarında yaşayan Türk kalabalığı şimale ve şarka çekilmek mecburiyetinde bırakılmış ise de Talas ve Çu taraflarında yaşayan 23 Türk, yahut 22 Türkmen aşiretinin yabancı hakimiyetini kabul ederek eski yerlerinde kaldıklarına ait bu rivayet, Z. V. Togan'a göre, M.Ö. 12. yahut 11. asırda Çin'de "Çu" devletini kuran Türklere ait olduğunu ve onların daha Çin taraflarına göçmedikleri zamana ait hatıralardır. [36] En son görüşlere göre ise, Şu Destanı bir Türgiş Destanıdır.

---

[32] Alp Er Tonga Destanı için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lügat-it Türk**, Çeviren Besim Atalay, Cilt I, Ankara 1985, s.41-42.
[33] Gömeç, **a.g.m.**, s.57.
[34] Bakınız, Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, Tercüme Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1959, s.31.
[35] Şu Destanı için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.**, s.413-416.
[36] Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, Cilt I, s.18.

Hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Kimeklere ait ***Kimek Destanı***'nın ana kaynağı Gerdizi'nin "Zeyn el-ahbar" adlı eseridir.[37] Destanda, harap olan Tatar yurdundan gelenlerin Şad'ın etrafında toplanması ile Kimek boy birliğinin oluşması anlatılmaktadır. Ayrıca, destanda yer alan İrtiş Nehri'nin, Kimek Türkleri tarafından kutsal sayılması da Türk kültürünün sıkça rastlanan bir özelliğidir.

Manas Destanı, 9. yüzyıldan sonra Işık Göl ve Talas bölgesi Kırgızlarının istiklallerini elde etmeleri ve atalar yurduna dönebilmeleri için Alp Manas'ın şahsında verdikleri uzun süreli savaşların bir bütün halinde edebileştirilmesinden meydana gelmiştir. 400.000 mısra ihtiva eden, bu kadar büyük olan Manas Destanı, yalnız Türk ulusları arasında değil, dünyanın hiçbir kavminde tespit edilmiş değildir. Bu destanı ilk defa ilim alemine, 1861'de Kıgız-Kazak Türklerinden Çokan Velihanoğlu tanıtmıştır. Fakat Manas Destanı'nın asıl büyük kısmı, Alman Türkolog Radloff tarafından tespit edilmiş ve 1885'de neşredilmiştir. [38]

Manas Destanı'nın 9. yüzyılda oluşmaya başladığını, 16-19. yüzyıllarda İslami unsurlar alarak oluşumunu tamamladığı sanılmaktadır. Bundan sonra destan, Müslüman kahramanların kafirler ile mücadelesi şekline dönüşmüştür. Bununla birlikte, Kırgızların eski hayatlarına ait unsurlar destanda yer almaya devam etmiştir.[39] Yani destanda hem eski Türk dininin, hem de İslamiyet'in izlerini, birlikte görebilmekteyiz.

---

[37] Kimek Destanı için bakınız, Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2004, s.73-74.
[38] Öztürk, **a.g.e.**, s.125; Abdülkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.s.125.
[39] Kurnaz, **a.g.e.,** s.126.

Bu destanımız için N. Yıldız, “Sadece edebi bir miras olarak değerli değildir; destanda Kırgız Türklerinin günlük hayatı ve kültürleriyle ilgili her türlü unsur yer almaktadır. Gelenek görenekler, silahlar, günlük hayatta kullanılan eşyalar, atlar, oyunlar, giyimler, mekanlar, isimler açısından da bu destan bir ansiklopedi durumundadır” [40] diyerek, Manas Destanı’nı engin bir ansiklopediye benzetmektedir.

Kırgız ve genellikle Türkistan Türklüğü içerisinde görmüş olduğu rağbet üzerine Manas Destan’ı, bir de Manasçı adı altında halk şairi grubu vücuda getirmiştir. Ayrıca, Kırgızların, Manas Destanını, hastalandıkları zaman, manasçılara “şifa” için okuttukları, etnograflar tarafından gözlemlenmiştir.[41]

Türk Destanlarının milli ruhu uyandırma özelliği açısından önemini anlayabilmek için Manas Destanı’ile ilgili şu bilgiyi de vermekte fayda görüyoruz: Rusya, Manas Destanı’nın, Türk milliyetçiliğini kuvvetlendireceğinden korkmuş ve bu destanın yayımlanmasını engellemeye çalışmıştır. 1925-1930’lı yıllarda Manas Destanı’nın yayımı meselesi Türkistan gazetelerinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Rusça çıkan gazeteler “bu destanın yerlilerde milliyetçiliği kuvvetlendireceğini, Pantürkizm ülküsüne hizmet edeceğini” ısrarla iddia ederek basılmasına muhalif olmuşlardı. Komünist partisinin organı olan “Türkestanskaya Pravda” gazetesi bu destan hakkında parti görüşünü açıklayan bir makalesini şu cümlelerle bitiriyordu: “Manas Destanı ilim bakımından çok değerli bir eser olmakla beraber Kırgızların ve başka Türk uluslarının kültür bakımından gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Bundan dolayıdır ki, biz bu destana karşı çok ihtiyatlı

[40] Naciye Yıldız, “Manas Destanı ve Kırgız Halk Edebiyatı”, **Türkler,** III. Cilt, Ankara 2002, s.550.
[41] İnan, “Türk Destanları ...”, s.388.

davranmalıyız”. Büyük Sovyet Ansiklopedisi’nin “Manas” maddesinde ise şöyle denilmektedir: “Manas’ın Sagımbay Orazbakov, Balış Sazanoz ve Tuguluk Molda rivayetleri Panislamizm ve Pantürkizm öğeleriyle doldurulmuş ve eski destan üzerinde sahtekarlık yapılmıştır.”[42]

Görüldüğü üzere, Manas Destanı’nın yayımlanmamasının, üzerinde siyasi bir baskının olmasının ve bu destandan bu kadar korkulmasının başlıca sebebi “Panislamizm ve Pantürkizm” dır. Bu da bize, milli destanlarımızın, vatan ve millet sevgisi kavramlarını, ne kadar geliştirdiğini gösterir.

Ayrıca, Kırgız milliyetinin halk edebiyatının seçkin temsilcisi olan Manas Destanı’nın, Çin ve dünya edebiyatındaki önemli konumu nedeniyle Birleşmiş Milletler’in, 1995 yılını “Uluslararası Manas Yılı” olarak ilan etmiş olmasını da belirtmek gerekir.

Oğuzların bin yıldan önce İslam’dan önceki ve İslam’a girdiği yüzyılın içinde teşekkül etmiş, yahut o devirde yazıya geçirilmiş veyahut o devirde çok yayıldığı için artık herkesin ortak malı haline gelmiş, 12 boydan oluşan bir halkın duygularını, düşüncelerini, aile içi kavgasını ve boylar kavgasına kadar bir çok meseleyi kısaca trajik olanı anlatan büyük bir edebi metin ise ***Kitab-ı Dede Korkut***’tur .[43]

Dede Korkut Hikayeleri, N. Atsız’a göre, batı Türklerinin, yani Türkiye, Irak,

---

[42] İnan, “Manas Destanı Üzerine ...”, s.128.
[43] Sadık Tural-Annaguly Nurmammet, **Gorkut Ata**, Türkmen Halk Destanı, Ankara 1999, s.8.

Azerbaycan Türklerinin ilk destani ürünleridir.[44] Asıl adı "Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oguzan" olan bu eser, Oğuzların eski vatanları Sır-derya, Azerbaycan ve Kuzey-doğu Anadolu yörelerindeki yaşayışlarını dile getirir[45] ve İslam öncesi Türk hayatından da önemli izler taşır.

Dede Korkut'un 1950 yılına kadar tek nüshası biliniyordu. Dresten Kütüphanesindeki bu yazmadan ilk olarak bir Alman (Fleischer) söz etmiştir. Türkçe ilk baskısı Kilisli Rıfat tarafından yapıldı (1916). 1938'de O.Ş. Gökyay, bu nüshayı esas tutarak Türkiye'deki en mükemmel neşirlerinden birini yaptı. 1950'de Vatikan Kütüphanesinde E.Rossi, ikinci bir yazmayı buldu ve 1952'de bazı eklerle yayınladı.[46]

Dede Korkut tam bir destan değildir. Yarı manzum, yarı mensurdur. Yani biraz halk hikayelerine benzer. Fakat gerek manzum kısımların çokluğu gerek nesrinin normal nesir olmayıp çok defa seçili, düzenli, manzumeden yeni çevrilmiş hissini veren bir nesir olması onu halk hikayelerinden çok farklı kılmakta ve destan menşeinden fazla uzaklaştırmamaktadır.

Her biri ayrı bir bütün olan, fakat hepsi bir arada da ayrı bir bütünlük teşkil eden Dede Korkut, 12 destan parçasından ibarettir. Bunlardan hiç biri bir destan uzunluğunda olmadığı gibi, hepsi bir tek destan durumunda da değildir. Dede

---

[44] Atsız, **a.g.e.,** s.129.
[45] Bu destanlarda tarihi iki ana tabaka görülür: 1) Oğuzların eski vatanları olan Sır-derya bölgesindeki komşularıyla, Peçenekler ve Kıpçaklarla mücadele ve münasebetleri. 2) 13. yüzyıl ortalarından başlayarak Doğu-Anadolu ve Azerbaycan'da Gürcülerin, Abhazların ve bilhassa Trabzon Rumlarının yurtlarına Türkmen zümrelerinin ve daha çok Akkoyunluların akınları ve bu kavimlerle türlü komşuluk münasebetleri. Bakınız, Pertev Naili Boratov, Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Te'lif Tarihi, **Türkiyat Mecmuası**, XIII, Sayı 48, İstanbul 1958, s.57-58.
[46] Gömeç, **a.g.m.,** s.59.

Korkut, tarihi kayıtlarla varlığını bildiğimiz, fakat ele geçmemiş olan asıl büyük, manzum ve tam bir Oğuz destanından ayrılmış ve hikayeleşmeğe yönelmiş büyük destan parçalarından ibarettir.[47] Dede Korkut Hikayeleri şunlardır:

1-Dirse Han-oğlu Boğaç Han Boyu

2-Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu

3-Kam Büre Bey-oğlu Bamsı Beyrek Boyu

4-Kazan Beyin oğlu Uruz'un Tutsak Olduğu Boyu

5-Duha Koca-oğlu Deli Dumrul Boyu

6-Kanlı Koca-oğlu Kanturalı Boyu

7-Kazılık Koca-oğlu Yeğenek Boyu

8-Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boyu

9-Begil-oğlu Emrek'in Boyu

10-Uşun Koca-oğlu Seğrek Boyu

11-Salur Kazanın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un Çıkardığı Boyu

12-İç-Oğuz Dış-Oğuz'a Asi Olup Beyrek'in Öldüğü Boyu

Kendi destanlarımız dışında, Türk tarihini yakından ilgilendiren bir takım yabancılara ait destanları da zikretmek gerektiğine inanıyoruz. Çünkü, bu destanların pek çoğu doğrudan Türklerle alakalı olduğu gibi, bir kısmı da dolaylı olarak Türklerle ilgilidir. Bunlar da tarihimiz ve kültürümüz için önemlidir. Türk olmayan kavimlerin bu destanları arasında İranlıların Şehname'sini, Almanların Nibelungen'ini, Rusların İgor Bölüğü Destanlarını sayabiliriz.[48]

---

[47] Ergin, **Dede Korkut ...,** s.12.
[48] Gömeç, **a.g.m.**, s.61.

Türk destanları, motif açısından da çok zengin ve çok renklidir. Örneğin, destanlarımızın en önemli motiflerinden biri Kök Börü, yani kurttur. Kök Türklerde dişi kurt, bir ceddedir. Oğuzlar da ise erkek boz kurt büyük seferlerde önderlik eden bir milli kılavuzdur. Kurt, Türk kavimlerinin müşterek bir totemidir.[49] Banarlı, milli bir kılavuz yada kendi deyimi ile kumandan olan boz kurt için "Türkiye Türklüğünde orduyu temsil eden Mehmetçik sembolünün eski Türkler tarafından tanrılaştırılmış bir benzeridir"[50] diyerek çok anlamlı bir benzetme yapmıştır.

Destanlarımızda "ışık" da sıkça görülen bir motiftir. Destanlarımızın kahramanları, bu kahramanlara kadınlık ve mukaddes Türk çocuklarına annelik yapan kadınlar, çoğu kez ilahi bir ışıktan dünyaya gelirler.

Diğer bir önemli motifimiz "maden"dir. Altın, gümüş, demir, bakır gibi maden isimleri destanlarda çok geçer. Türk destanının madenle en ilgili parçası Ergenekun'dur. [51] Ergenekun Destanı'nda, bir demirci sayesinde, demir dağını eriterek Türklerin özgürlüklerine kavuştuklarını biliyoruz. Buradaki "kurtarıcı demirci" motifi, dünya uluslarının destanlarında görülen müşterek bir motiftir.[52] Türkler, demircilere her zaman büyük önem vermişlerdir.

Destan kahramanlarının ayrılmaz yoldaşları, vefalı dostları olarak görülen "at", eski Türkler de çok özel bir yere sahipti. Türkler, bütün tarihleri boyunca her yerde atları çok ve binici bir ırk olarak tanınmışlardı. Destanlarda da, kahramanların

[49] Zeki Velidi Togan, "Boz kurt Efsanesi", **Türkler,** Cilt III, Ankara 2002, s.544-545.
[50] Banarlı, **a.g.e.,** s.32.
[51] Banarlı, **a.g.e.**, s.30, 32.
[52] Abdülkadir İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.234.

hayatında atın ne kadar önemli bir rolü olduğu açıkça görülüyor. Bu arada, diğer milletlerin, “at”ı binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanmayı, bizlerden öğrendiklerini de belirtmekte fayda vardır.

Doğan da, Türklerde daha çok avcılıkta kullanılan bir ev hayvanıdır. Hakanların ve yiğitlerin, bir sembolüdür. Oğuz Destanı’nda gördüğümüz gibi, her Oğuz boyunun, ongun veya boy sembolü olarak, birer doğan türü vardı.[53]

Türk kadının yeri destanlarda üstün ve muhteremdir. Kadın, bazen ailenin reisi, Türk evinin direği, erkeğin sadık arkadaşı, mukaddes Türk çocuklarının anası idi.[54] Destanlarda kadının, bir erkek gibi savaştığını, at ve silah kullandığını da görebilmekteyiz.

“Yada” denilen sihirli bir taş inancı ise, Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inançtı. Türk ile amcazadesi Guz arasında, bu destan motifi yani milletler üzerinde hakimiyeti temin eden bu tılsımlı “yede-taşı” yüzünden, uzun savaşlar olduğu rivayet edilmektedir.[55]

Bunların dışında kuş, geyik, hayat ağacı, göl, ırmak (özellikle Kimek Destanı’ndaki İrtiş Irmağı’nın, önemli bir yeri vardır), dev gibi başka bir çok destan motifi sıralanabilir.

---

[53] Ögel, **a.g.e.**, s.127.
[54] Banarlı, **a.g.e.**, s.33.
[55] Togan, **a.g.e.,** s.17-18.

I. BÖLÜM

OĞUZ KAGAN DESTANI

A) HUNLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

Hunlar, Çinlilere Hiung-nu ismi ile malum idiler. [56]Hun adının M.Ö. 1000 yıllarının başında ortaya çıktığı iddia edilmiş olmasına rağmen, Hun birliğinin teşekkülü M.Ö. 4. asırdan itibaren başlamakta ve ilk defa kaynaklarda M.Ö. 318 yılında yapılan bir antlaşma vesilesi ile zikredilmektedir. Daha sonra Hunların Asya'nın en güçlü devleti haline geldiğini ve M.Ö. 216 senesinde Çinlilerin, Türklere karşı Çin Seddi'ni yapmak zorunda kaldıklarını görüyoruz.

Hunlar, tarihte bilinen en eski Türk devletidir. Bu Hun Devleti'nin temelini atan Mo-tun Yabgu'dur (M.Ö. 209-174). Mo-tun Yabgu, Hun tarihinin en kudretli ve meşhur hükümdarıdır. Babası Tu-man kendinden sonra onu hükümdarlık için varis göstermeyerek, kardeşini yerine geçirmek istemiş, o da emrindeki bir tümen kuvvet ile harekete geçerek, babasını bir sürek avında öldürtmüş ve devletin başına geçmiştir (M.Ö. 209). Devlet teşkilatını yeniden düzenleyen Mo-tun, Tung-huların kendisinden devamlı toprak istemeleri üzerine, onları büyük bir bozguna uğratmış M.Ö. 203 yılında da Yüe-çileri[57] mağlup etmiştir. Bilindiği gibi Çin kaynaklarındaki bu hikayeler, Türklere ait ilk destani materyallerdendir. [58]

---

[56] Togan, **a.g.e.**, s.40.
[57] Yüe-çiler, Hunların güney-batısında yaşıyorlardı. Yüe-çilerin Türk ırkından olduklarına dair bir çok deliller vardır. Bakınız, Ögel, **a.g.e.,** s.4.
[58] Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997, s.1-2.

Çin kaynakları, Büyük Hun Devleti'ni anlatmağa başlar başlamaz, Orta Asya'da bir baba ve oğul mücadelesini, efsane ağzı ile anlatmağa başlarlar. M.Ö. 204'de Mo-tun adlı büyük bir bahadır çıkıyor ve bütün Orta Asya'da ki "eli yay tutabilen", birbirine akraba kavimleri bir araya getiriyordu. Bu sebeple de, Çin tarihlerinde onun hakkında bazı bilgiler vermek gerekiyordu. Halbuki Mo-tun (Mete)'nin gençlik çağlarında, Kuzeydeki bu bölgeler ve kavimler hakkında bilgiler çok azdı. Büyük Hun Devleti büyük tehlike olunca, Çinliler bu kavimler hakkında gerçek bilgiler edinmeğe başlamışlardı. Bu sebeple Mo-tun'nun gençlik çağlarına ait bilgiler, ağızdan ağıza ve nesillerden nesillere geçen rivayetlerden başka bir şey olmasa gerekti. Ögel'e göre Mo-tun efsanesi, belki de Mo-tun'dan, binlerce sene daha önce söylenen ve sonra da Mo-tun'a uyarlanan bir efsane olabilirdi.[59]

Mo-tun, Asya'da siyasi hakimiyet sağladıktan sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamış, Çin Seddi'ni kolayca aştığı gibi, hatta Çin İmparatoru Kao-ti'yi sıkıştırmış, imparator yıllık vergi vermek suretiyle onun elinden kurtulabilmiştir. Mo-tun Yabgu, M.Ö. 174 tarihinde öldüğü zaman, Orta Asya'da Türk birliğini gerçekleştirdikten başka, bir çok yabancı kavmi de kendi hükümranlığı altına almıştı. Bu sırada devletin sınırları doğuda Kore'ye, batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Yenisey'in yukarı mecralarına, güneyde de Hindistan'ın kuzeyine kadar ulaşmış bulunuyordu. Böylece Mo-tun, tarihte ilk defa olarak Türk birliğini gerçekleştirmişti.[60]

Büyük Hun Devleti'nin, Orta Asya kavimlerini ilk defa bir bayrak altında

---

[59] Ögel, **a.g.e.,** s.143-144. Tarih boyunca Çin'in başarısı, karşısındaki düşmanı tanıması ile ilgilidir. Bu nedenle bütün gözler Büyük Hun Devleti'ne çevrilecek ve onlar hakkında geniş ve sağlam bilgi toplanacak. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.1.
[60] Gömeç, **Türk Kültürünün ...,** s.320-321.

toplaması kültür tarihimiz için büyük bir ehemmiyeti vardır. Bu birliği, tarih kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Mesela Büyük Hun Devleti'nin hakiki kurucusu olan Mao-tun, Çin imparatoruna yazdığı mektuplarında, Orta-Asya'da eli silah tutan bütün kavimleri birleştirdiğinden ve bu kavimlerin sulh ve sükun içinde yaşadıklarından bahsetmektedir. [61]

Ondan sonra yerine geçen oğlu Ki-ok'da (Kök?) babası gibi mücadeleci olup, Çin'i birkaç kez mağlubiyete uğratmış ve vergiye bağlamıştır. Ki-ok'un ardından tahta geçen oğlu Chün-ch'en zamanında (M.Ö. 160-126) ülke zayıflamış, Çin, Hun Devleti'ni yıkmaya yönelik menfi propagandalarını hızlandırmıştır. Hunlar hızla çökmeye başlamışlar, Çin siyasetindeki eski güçlerini yitirdikleri için, bu kez Çin'in Türkler üzerindeki politikaları etkili olmaya başlamıştır.

Türkler arasındaki ilk ayrılık M.Ö. 55 yılında meydana gelmiştir. Zor durumda bulunan Türk milletinin o zaman başında bulunan Tanhu Ho-han-yeh Çin'in himayesine girmek istemiş, kardeşi Chih-chi'nin (Çiçi=Küçük) bu isteğe karşı çıkması üzerine ülke ikiye ayrılmıştı (M.Ö. 55). Çiçi böyle bir durumun kendileri için utanç verici olduğunu söylüyordu. O, emrindeki kuvvetlerle ülkenin batı kısımlarına çekildi.[62] Çiçi Yabgu, girişmiş olduğu mücadelelerde başarılı olmuş ve bu bölgedeki Tölösleri hakimiyeti altına almıştı. Fakat Çiçi'nin güçlenmesine tahammül edemeyen Çin, Çu-Talas nehirleri arasında bir başkent inşa eden Hunları

[61] Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 2003, s.43.
[62] Küçük Yabgu ile birlikte büyük bir Türk-Tölös grubunun, dolayısıyla Hun siyasi adı altında birleşen Türk kabilelerinin bugünkü Türkistan ve Kuzey Kazakistan bölgesine geldiklerini biliyoruz. Aslında burada ve daha kuzeydeki İdil-Ural Havzası'nda, Türkler Mo-tun Yabgu çağından çok önceleri yurt kurmuşlardı. Hem tarihi kaynaklar, hem de Türklere ait destanlar ile efsaneler bunu doğruluyor. Oğuz Kagan'ın seferlerinden birisi Hazar'ın kuzeyine, İdil-Ural ve Doğu Avrupa topraklarına olmuş, bu mıntıka da bir Türk idaresi tesis edilmişti. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.,** s.326.

basmış, Hun başkenti tamamen tahrip edilmiştir (M.Ö. 36). Çiçi Yabgu'nun az bir kuvvetle büyük Çin ordusuna karşı vermiş olduğu mücadele, bugünkü Türk milletinin var olma sebeplerinden biridir.

Çin topraklarında kalan Türkler bir müddet sonra tekrar bağımsız hareket etmeye başlamışlarsa da, ülkede baş gösteren sen-ben kavgaları yüzünden M.S. 46'da devlet bir kez daha kuzey ve güney diye ikiye ayrılmıştır. Buna rağmen güneydeki Hun Devleti, Çin'in hegomanyasına girdiği halde, kuzeydekiler bağımsızlıklarını devam ettirmişlerdir. Fakat hiçbir zaman huzurlu olamadılar. Çin'in yıllar süren taarruzları, diğer yabancı kavimlerle olan mücadeleler, Kuzey Hunlarını kuvvetten düşürmüş, onlar da ataları Çiçi Hunları gibi 155 yılına doğru Kazakistan bölgesine çekilmişlerdi. Bu Kuzey Hunları, daha sonra Avrupa tarihinin dönüm noktasını oluşturacak olan Kavimler Göçü'nde önemli rol oynayacaklardı. Güneyde kalanlar da, kendi aralarındaki isyanlar ve yabancı baskılar yüzünden 216 yılında yıkıldılar. [63]

Hunları Avrupa'nın doğu taraflarında, Milattan sonra 1. yüzyıldan itibaren görmekteyiz. Hunların Avrupa tarihinde mühim rol oynamaya başlamaları 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlar. İlk adı malum olan reisleri Balam-er liderliğinde batıya doğru yürüyen Kuzey Hunları, ilk defa Doğu Anadolu'ya girdiler.[64] 5. asrın başlarında, Avrupa Hunlarının hükümdarı Yuldız Kagan[65]

---

[63] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.2-4.
[64] Hüseyin Namık Orkun, **Türk Tarihi**, Cilt II, Ankara 1946, s.5-9.
[65] Yuldız ismi, aynı zamanda destanlarda geçen Oğuz Kagan'ın çocuklarından (Kün Han, Ay Han, Yuldız Han, Kök Han, Tag Han, Teniz Han) birisinin adıdır. Bakınız, Saadettin Gömeç, "Atilla'nın Çocuklarının Adı", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 36'dan ayrı basım, Ankara 2004, s.118.

döneminde, her iki Roma'ya da baş eğdirildi. Avrupa Hun Devleti'nin en parlak dönemi ise Atilla dönemidir. Atilla, tarihin yetiştirdiği büyük devlet adamlarından birisidir. Avrupa'yı ve Bizans'ı dize getiren Atilla'nın vefatı (454) ile, onun sağladığı birlik ve üstünlük maalesef ondan sonra devam etmedi.[66]

Hunlar dayanmış oldukları etnik kuvvet, devlet teşkilatları ve hanedanları da dahil olmak üzere Türk kültürünün hakim olduğu bir devlet idi.[67] Hunlara ait elimizde bir çok kültür malzemesi bulunmaktadır, fakat onlara ait yazılı belge olarak sadece Esik (Yesik) Kurgan'da çıkan bir yazı gösterilmektedir. Büyük bir ihtimalle Hunlardan kalan bu yazı, Kök Türkçe'nin en eski devirlerine aittir. [68]

B) DESTAN KAHRAMANI "OĞUZ KAGAN"IN GERÇEKLİĞİ

Oğuz Kagan Destanı, Türk tarihinin ve kültürünün çok eski çağlarından bu gününe kadar ışık tutan, düşünce sistemimizi ve yaşamımızı, mücadelemizi, ideallerimizi kuşaklara aktaran ölmez bir eser, tarihi özelliğe sahip olduğu kadar bedii, mitolojik olduğu kadar da gerçek bir abidedir.[69]

Mitolojik olduğu kadar gerçek bir abide olarak ta kabul edilen bu destanın baş kahramanı "Oğuz Kagan" acaba ne kadar gerçekti? Sadece bir destan kahramanı mı, yoksa gerçekten tarihte yaşamış bir kahraman mıydı? İşte bu soruya, saygıdeğer

---

[66] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.327-331.
[67] W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çeviren, Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996, s.76-77.
[68] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.4.
[69] Fuzuli Bayat, "Oğuz Kagan Destanı Üzerine Yeni düşünceler", **Türkler,** Cilt III, Ankara 2002, s.526.

hocalarımızın da görüşlerini aktararak cevap vermeye çalışacağız.

Destanlarda tarif edilen mitolojik Oğuz tipi şöyledir: Oğuz'un zaman temposu son derece süratlidir. O, adeta çocukluk diye bir şey tanımaz. Doğduktan sonra anasının sütünü bir kere emer, bir daha emmez. Çiğ et, çorba ve şarap ister. Dile gelir, kırk gün sonra büyür, yürür ve oynar, at sürüleri güder, ata biner, av avlar. Bu süratin, normal çocukluk zamanını birden bire aşmasının sebebi ise, Oğuz'daki "yiğit olma ideali"dir. [70]

Öncelikle şunu açıklamakta fayda vardır: Oğuz rivayetleri birkaç fatihin, mesela doğuda Mo-tun, batıda Afrasyab (Alp Er Tonga) ve belki de Atilla'nın fütuhatına ait destanların bir araya getirilmiş şekli gibidir. Oğuz Han'a ait hikayelerde, Türk tarihinin en eski devirlerinden başlamak üzere bir takım tabakalar görülmektedir. Oğuz Han'ın fütuhatı Doğu-Avrupa'da, Kılbaraklara karşı, Karanlık ülkelerde, Mısır, Suriye, Hindistan ve Çin'i içine almaktadır.[71] Oğuz Efsanesi, evvela Hunlara mal olmuş, sonra diğer Türkler de kendilerine mal etmişlerdir. Eski Hunlar yani Oğuzlar sonraları Kök Türk camiasına dahil olunca tabii Oğuz Efsanesi Kök Türklere de intikal etmiş ve bunu müteakip Kök Türkleri inkiraza uğratan Uygurlar da aynı efsaneyi benimsemişlerdir. Uygur harfleri ile yazılmış bir Oğuz destanında Oğuz Han *"ben Uygurların kağanıyım ve yer yüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir"*[72] demektedir. Uygurlardan sonra da asıl Oğuzlar kendi teşkilat ve efsanelerini devam ettirmişlerdir.[73]

[70] Mehmet Kaplan, "Oğuz-Kagan – Oğuz Han Destanı", **Türkler,** Cilt III, Ankara 2002, s.512.
[71] Gökyay, **a.g.e.,** s.XL.
[72] Bang-Rahmeti, **a.g.e.**, s.5.
[73] Orkun, **Türk Efsaneleri ...**, s.4.

Görüldüğü gibi, Oğuz Kagan Destanı birkaç fatihin fütuhatından oluşan bir destandır ve tek kahraman olarak ta Oğuz verilmiştir. Bütün Türk Devletleri bu destanı özümsemişler, kendilerine mal etmişlerdir. Hatta efsaneleri, kendilerine uyarlayarak devamını getirmişlerdir. Dolayısıyla, Oğuz Kagan, tarihi şahsiyetler olan Mo-tun, Alp Er Tonga, Cengiz, Buğra Han gibi hükümdarlara benzetilmektedir.[74]

Ancak, bir çok alimin ortak görüşü ise, Oğuz Kagan'ın Büyük Hun Devleti hükümdarı Mo-tun Yabgu olduğu yönündedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hun tarihinin en kudretli ve meşhur hükümdarı, kendinden sonra gelecek olan Türk sülalelerinin kurduğu devletlerin temelini atan Mo-tun Yabgu'dur (M.Ö. 209-174). Babası Tu-man kendinden sonra onu hükümdarlık için varis göstermeyerek, kardeşini yerine geçirmek istemiş, o da emrindeki bir tümen kuvvet ile harekete geçerek, babasını bir sürek avında öldürtmüş ve devletin başına geçmiştir (M.Ö. 209). Devlet teşkilatını yeniden düzenleyen Mo-tun, Tung-huların kendisinden devamlı toprak istemeleri üzerine, onları büyük bir bozguna uğratmış M.Ö. 203 yılında da Yüe-çileri mağlup etmiştir. Bilindiği gibi Çin kaynaklarındaki bu hikayeler, Türklere ait ilk destani materyallerdendir.

Mo-tun Asya'da siyasi hakimiyet sağladıktan sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamış, Çin Seddi'ni kolayca aştığı gibi, hatta Çin İmparatoru Kao-ti'yi sıkıştırmış, imparator yıllık vergi vermek suretiyle onun elinden kurtulabilmiştir.

---

[74] Bayat'a göre, Oğuz Kagan'ın, gerçek tarihi şahsiyetlere benzetilmesi, kültürel sistemde tarihi-mitolojik ecdat tipinin yeniden doğması, yani ihyasıdır. Bayat, **a.g.m.**, s.521.

Mo-tun Yabgu, M.Ö. 174 tarihinde öldüğü zaman, Orta Asya'da Türk birliğini gerçekleştirdikten başka, bir çok yabancı kavmi de kendi hükümranlığı altına almıştı. O, "Tengri-kut" idi ve gücünün kaynağı Tanrı'dan geliyordu; ama Tanrının oğlu değildi. Bu sırada devletin sınırları doğuda Kore'ye, batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Yenisey'in yukarı mecralarına, güneyde de Hindistan'ın kuzeyine kadar ulaşmış bulunuyordu.[75]

Pek çok devletin tarihten silinmesine vesile olmakla beraber, Asya'nın şekillenmesine sebep olan Mo-tun gibi bir şahsın unutulması, elbette ki mümkün değildir. Türk milletinin hafızasına yer etmiş bu zat ve onun hizmetleri kulaktan kulağa sözlü olarak geldiği gibi, yazılı olarak da yaşamıştır. Bu yüzden, sayın Gömeç, Oğuz ile Mo-tun'un aynı olabileceği görüşünün göz-ardı edilmemesi gerektiğini savunmaktadır.[76]

Bu görüşü savunanlardan, başta Zeki Velidi Togan'a göre, Oğuz Han'a ait hatıraların, Mo-tun'a ait hatıralar olduğu şüphesizdir.[77] Rus Sinoloğu Biçurin, Oğuz Han'ın ve Mo-tun'un aynı olabileceğini kesin olarak ileri sürmüştür. Ziya Gökalp de bu iki hükümdarın aynı kimse olabileceği kanısı üzerinde durmuştur.[78] Orhan Ural'a göre, Mo-tun'un kişiliği, destanda Oğuz adıyla ölümsüzleştirilmiştir.[79] Ebu'l-

---

[75] Gömeç, **Kök Türk ...,** s.2.

[76] Saadettin Gömeç, "Oğuz Kagan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", **D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 22, sayı 35, Ankara 2004, s.114-115.

[77] Mo-tun, fütuhatları ve teşkilatçılığı sayesinde, tarihin büyük şahsiyetlerinden biri sıfatıyla Çin kaynaklarında yad olunuyor. Oğuz Destanlarında, Oğuz Han ismi altında zikredilen Türk hükümdarına ait hatırlarda, bu Mo-tu'ya ait hatıraların da olduğu şüphesizdir. Bakınız, Togan, **a.g.e.**, s.40.

[78] Ögel, **a.g.e.**, s.10-11.

[79] Destanımızda bir Orta-Asya Hun Kaganının hayatı dile getirilmiştir. Bu kagan Oğuz Kagandır. Orta-Asya Türklerini bir yönetim altında toplayıp, bir çok yerler ele geçirerek bir devlet kuran Mo-tun'nun kişiliği bu destanda Oğuz Kagan adıyla ölümsüzleştirilmiştir. Bakınız, Ural, **a.g.e.,** s.7.

gazi'nin Oğuz Han hikayesini Çin kaynaklarındaki Hun hanı Mo-tun hikayesi ile karşılaştıran sinolog Hyacinth her iki rivayetin aynı kaynaktan gelmiş olduğunu, böylece Oğuz Han destanın kökünün Hunlar devrine kadar çıktığını belirtmiştir.[80]

Bahaddin Ögel ise, Oğuz Han efsanesinin, Mo-tun'dan da önce Orta Asya'da yaşadığını, bu eski inanışın biraz değiştirilerek, esasen Çin kaynaklarında[81] da efsane şeklinde anlatılan Mete'nin gençliğine de yakıştırılmış olabileceğini savunmaktadır.[82]

Oğuz'un tarihi şahsiyetlerden Mo-tun ile özdeşleştirilmesinin sebeplerinden biri de, Reşidüddin'in Oğuz destanında, eski Oğuz hakanlarından birinin adı olarak Tümen (Tuman) adının geçmesidir. Çünkü, dikkate değer ki, Çin yıllıklarına göre, büyük Hun hakanı Mo-tun'un babasının adı da Çinlilere göre Tümen (Tu-man)di.[83] İki kahramanın babalarının isimlerindeki benzerliğin dışında, bir de baba-oğul mücadelesi ve oğulun babasını öldürmesi olayı var ki, bu da, bizi Oğuz'un Mo-tun olduğu yönünde düşünceye sevk etmektedir.

Mo-tun, babası Tu-man'ı, kendisini tahta varis göstermediği için öldürmüştü. Bu Mo-tun'un babasını öldürmesi meselesi, Oğuz Destanı'nda da görülen Türk mitolojisinin tanınmış bir motifidir. Destanda ki Oğuz Han'da, babası Kara Han'ı İslamiyet'i benimsemediği için önce onunla mücadele etmiş sonra öldürmüştü.

---

[80] İnan, "Türk Destanları ...", s.378.
[81] Çin yıllıklarının Hunlara, Kök Türklere ve Uygurlara dair verdikleri tarihi belgeler, Türklerin çok eski devirlerden kalma destani rivayetleri ile karıştırılmıştır. Bu eski Türk destanının kalıntılarını, bu Çin kaynaklarında buluyoruz. Bakınız, İnan, **a.g.m.**, s.377-378.
[82] Ögel, **a.g.e.**, s.11.
[83] İnan, **a.g.m.**, s.379.

Netice de, Mo-tun ile Oğuz Han, babalarını töreye ve örfe uymadıkları için öldürmüşlerdi.[84] Ne tesadüftür ki biri destanda, diğeri gerçek hayatta, ikisi de babalarına karşı savaşmışlar ve babalarını öldürmüşlerdir.

Saadettin Gömeç, Oğuz ile Mo-tun arasındaki benzerlik konusunda göz-ardı edilemeyecek bir noktaya daha dikkat çekmektedir: Mo-tun öldüğünde yerine oğlu Kök[85] tahta çıkmıştı. Babasına çok benzeyen bu şahıstan sonra Türk devletinin başında M.Ö. 160 senesinde de Kök'ün oğlu Kün-içen'i görmekteyiz. Burada sizlerin dikkatini Mo-tun'un gerçek hayattaki oğlu ve torununun adına çekmek istiyoruz. Bunlardan birisi Kök'tür (Gök Han), diğeri de Kün'dür (Gün Han). Yani Mo-tun Yabgu'dan sonra gelen iki Türk hükümdarının ismi Oğuz Kagan Destanı'ndaki Oğuz'un destani çocuklarından iki tanesiyle aynıdır.

Şu ana kadar verdiğimiz görüşlerden farklı olarak bir de, Oğuz Kagan'ın, Türk milletine gönderilmiş bir peygamber olarak kabul edilmesi vardır. Bu da bir ihtimal olabilir. Oğuz-namelerin İslam unsurlar taşıyan varyantlarında, Oğuz'un bir Hak dine mensubiyeti (ki burada Müslümanlık ön plandadır) onun da bir elçi olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Tarihte, Oğuz adıyla gelen bir peygamber ve onun dinini yaymak için üyesi olduğu milletle beraber yapmış olduğu mücadele, belki de zamanla bir kahramanlık destanına da dönmüş olabilir! Nasıl ki, Hz. Muhammed'in İslamiyet'i yayarken yapmış olduğu savaşlar ve başından geçen hadiseler,

---

[84] Türk tarihinde baba ile oğul arasındaki anlaşmazlık, çatışma, hatta öldürme vakalarına rastlanması manalıdır. Bir atasözü "Türk'e beylik vermişler, önce babasını asmış" sözü, eski Türk toplumunun bu yönü ile ilgili olmalıdır. Türklerde beylik, iktidar çok üstün bir değer taşır. Bakınız, Kaplan, **a.g.m.**, s.516.

[85] Çin kaynaklarında Ki-ok Han, Mete'nin oğlu olarak zikredilmiş, memleketi 6'ya ve 24'e taksiminden bahsedilmiştir. Bunlar Kün-Han çağının 6 oğul ve 24 torunlu teşkilatını hatırlatıyor. Bakınız, Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.146.

kahramanlık hikayeleri şeklinde süslenerek aktarılıyor ise, Oğuz için de aynı şeyler düşünülebilir. [86]

N.S. Banarlı ise, Oğuz'a belirli bir şahıs gözüyle bakmamaktadır. O, Oğuz Destanı'ndaki Kıpçak, Karluk v.b. isimler, nasıl, belirli bir şahsın adı değil de birer kavim ve kabile adı ise, yani bu isimlerdeki Türk kavim ve kabileleri, bu destan kahramanlarının adlarında ve şahsiyetlerinde adeta tek bir adam gibi gösterilip öyle şahıslandırılmışsa, tıpkı bunun gibi Oğuz Kagan'ın da böyle timsali bir kahraman olmasının çok mümkün olacağını savunmaktadır. Ona göre, destanda Oğuz Kagan diye tanıtılan kahramanın, hakikatte, tek bir hükümdar değil, tarih boyunca, bütün Oğuz Türklerinin ve Oğuz Hanlarının macerasını kendi adında ve kendi hikayesinde toplayan bir sembol olması, onun, herhangi belirli bir hakan olmasından daha kuvvetli bir ihtimaldir. Kısacası, destandaki Oğuz Kagan, tarihteki Oğuz Türkleri demektir.[87]

C) UYGURCA OĞUZ KAGAN DESTANI

Oğuz Kagan Destanı'nın Paris nüshası olarak bilinen Uygur harfli varyantı, W. Bang ve R.R. Arat tarafından Almanca olarak 1936 yılında İstanbul'da neşredilmiş olup, bundan Muharrem Ergin, İstanbul 1970'de bir baskı hazırlamıştır. Baştan ve sondan eksik olan bu destanın nerede, ne zaman ve ne sebeple yazıldığı hususları iyice bilinmemektedir. Faruk Sümer, bu eserin Moğol devrinde, İran'da yazılmış olduğuna hükmetmektedir. Ona göre, bu destanı, İran'da 14. yüzyıl başında İlhanlı

---

[86] Gömeç, **a.g.m.**, s.116.
[87] Banarlı, **a.g.e.,** s.22.

sarayında doğan Türk adı altındaki geniş kavmiyetçilik şuuru meydana getirmiştir.[88] Destanda "nöker" vs. gibi, Çingiz Han Devleti'nde kullanılan terimlerin kullanılmış olması, Uygur yazılı Oğuz Destanı'nın Çingiz Han'dan sonra yazılmış olduğunu göstermektedir.[89]

Ögel'e göre, Uygur harfleri ile yazılmış olan Oğuz Destanı, Oğuz Destanlarının en güzeli ve fikir bakımından da en değerlisidir. Bu destanda, İslamiyet'in, hemen hemen hiçbir izi yok gibidir.[90] Gömeç de, Oğuz-nameler değerlendirilirken, önce, diğerlerine göre daha yalın olan ve İslam öncesi motifleri bünyesinde barındıran bu Uygur Türkçe'si nüshasının temel alınması gerektiğini savunmaktadır.[91]

Bu destanımızda, Oğuz'un hayatının başlıca merhaleleri, doğumu, gençliği, savaşları ve ölümüne yakın anları arka arkaya anlatılmıştır.[92] Destana, Oğuz Kagan'ın doğumunu anlatılarak başlanır:

"Yine günlerden bir gün Ay Kagan'ın gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök; ağzı ateş (gibi) kızıl; gözleri ela; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve kımız istedi. Dile gelmeğe başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücudu tamamen tüylü

---

[88] Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", **Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi**, Cilt XVII, Sayı 3-4, Ankara 1959, s.388.
[89] Ögel, **a.g.e.**, s.130.
[90] Ögel, **a.g.e.**, s.128, 139.
[91] Gömeç, **a.g.m.**, s.120.
[92] Kaplan, **a.g.m.**, s.512.

idi. At sürüleri güder, at biner ve avlanırdı. Günlerden ve gecelerden sonra bir yiğit oldu..''[93]

Burada gördüğümüz Oğuz'un ağzının ateş gibi, yüzünün gök renginde, gözlerinin al renkte oluşu gibi benzetmeler Türk mitolojisinin çok önemli motiflerindendir.[94] Oğuz'un kırk günde büyümesi, ata binmesi, avlanması yani çocukluk safhasını çok süratli bir şekilde aşmasının nedeni Kaplan'a göre, Oğuz'daki "yiğit olma ideali"dir.[95]

Uygurca Oğuz Destanı'nda, Oğuz'un babası, Ay Kagan olarak adlandırılıyor. Batı Türklerindeki anlatışlara göre ise, Oğuz'un babası Kara Han idi. Türklerin bildikleri tek bir Ay Han varsa o da Oğuz'un ikinci oğlu olan Ay Han'dı. Diğer hiçbir kaynakta böyle bir bilgi yoktur. Oğuz'un babasının Ay-Kagan olarak adlandırılması, Uygurların Mani dinini kabul etmesiyle alakalıdır. [96]

Oğuz'un cesur ve iyi bir avcı olduğunu gösteren, at sürülerini ve insanları yiyen gergedanı öldürmesi hikayesi verildikten sonra sıra, Oğuz'un evlenmesine gelir.[97] Gökten nurlar içinde düşen kızla evlenen Oğuz'un, bu kızdan üç erkek çocuğu olur. Birincisine Kün (Gün), ikincisine Ay, üçüncüsüne de Yuldız (Yıldız) ismini koyarlar. Oğuz, bir ağacın kovuğunda bulduğu kızla da evlenir. Bu kız da üç erkek çocuk doğurur. Birincisine Kök (Gök), ikincisine Tag (Dağ), üçüncüsüne de

---

[93] Bang-Arat, **a.g.e.**, s.1.
[94] Ögel, **a.g.e.**, s.133-137.
[95] Kaplan, **a.g.m.**, s.512.
[96] Ögel, **a.g.e.**, s.129-130.
[97] Kaplan, **a.g.m.**, s.512.

Tengiz (Deniz) adını verirler.[98]

Oğuz'un bu altı çocuğundan Gün, Ay ve Yıldız Hanlar, büyük kardeşlerdir ve devlet içinde de önemleri büyüktür. Ögel'e göre, bunların bu önemi, yalnızca büyük çocuk olduklarından dolayı değil; aynı zamanda gökten nurlar içinde düşen ve Gök Tanrının kızı olan Hatun'dan doğmuş olmalarından ileri geliyordu.[99]

Oğuz, gücünü ispat ettikten sonra kağan ilan edilir ve halkına şöyle seslenir:

Ben sizlere oldum kagan,
Alalım yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan,
Kök Börü olsun bize uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak, gök kurıkan,

Oğuz Destanı'nın mühim çizgilerinden birisi de, yukarıda belirttiğimiz gibi halkına ve ordusuna gösterdiği hedeftir. Dünya tarihinde genellikle karalara hakim, büyük devletlerin denizlere akmak; büyük deniz devletlerinin ise geniş karalara, kıtalara sahip olmak emeli vardır. Oğuz Kagan'ın devleti, aslında bir Orta Asya, kara

---

98 Bang-Arat, **a.g.e.**, s.3-4. Motiflerin eksikliğine ve Oğuz oğullarının Kün Han, Kök Han gibi tabiat kültünü andıran adlarına bakarak İnan, Oğuz Destanı'nı en eski Türk destanı saymaktadır. Bakınız, İnan, **a.g.m.**, s.379.
99 Ögel, **a.g.e.**, s.142-143.

devletidir. Buna göre Oğuz Türklerinin, *"Daha deniz, daha müren"* mısrasıyla söylenen hedefe akma emelleri, bu mısrada milli bir ifade bulmuş demektir. Hun-Oğuz Türklerinin önce Atilla devrinde, büyük nehirler havzasına, fakat bilhassa İslamiyet'ten sonra, Kara Deniz ve Ak Deniz çevrelerine hakim olmak; buralarda yeni ve edebi vatan kurmak yolunda sarf ettikleri büyük gayretin başlangıcı, öyle görülüyor ki Oğuz Kagan'ın manzum hitabesinde ifadesini bulan bu emeldedir.[100]

Oğuz Kagan'ın, han olduktan sonra *"Ben Türk-Uygurların kaganıyım ve yeryüzünün dört yanının hükümdarı olsam gerek."* sözlerinden de anlaşılacağı üzere Uygurlar, Oğuz-Han'ı bir "Uygur Kagan'ı" olarak kabul etmişlerdir. Tabii olarak, Oğuz Han'ın seferleri de Uygur tarihine ve Uygur halkının gelişimine uydurulmuştur. Farsça Oğuz-nameler de ise Oğuz Han, Türkmenlerin atası olarak görülür. [101]

Oğuz, Han olduktan sonra kavmini derhal savaşa çağırır ve durmadan savaşır. Hiçbir engel Oğuz'u durduramaz. Oğuz'un ideali, bütün dünyayı, hatta kainatı ele geçirmektir, savaşların gayesi budur. Destanda Oğuz'un savaştığı kavimler ve aldığı yerler şunlardır: Sağ yanda Altun Kagan, sol yanda Urum Kagan, Urum Kagan'ın kardeşi Uruz, Çürçet Kagan, Hint, Tangut, Suriye, Masar Kagan... [102]

Altun-Han deyimi, Çingiz Han zamanında, daha ziyade Çin'in kuzeyindeki Chin adlı Çin sülalesinin imparatoru için kullanılırdı. Esasen Çince "Chin"in anlamı da "altın" demekti. Ögel'e göre, Uygurların Çin'e yakın olması ve aralarında da

---

[100] Banarlı, **a.g.e.**, s.22.
[101] Ögel, **a.g.e.**, s.177, 212.
[102] Kaplan, **a.g.m.**, s.512-513.

daima iyi münasebetler kurmuş olmaları nedeniyle, Uygurların Oğuz-name'sinde Çinlilere pek dokunulmamakta ve mesele bir dostluk anlaşması ile kapatılmaktadır. [103]

W. Bang ve R. R. Arat, destandaki Altın Kagan için şu notu veriyorlar: "Altun Kagan Yuçen (Kin)'lerin hükümdarı olsa gerek... Bu sülale 1234 senesinde Moğollar tarafından kovulmuştur. İnan'a göre, müellif, Altun Kagan ile Çürçet Kagan'ın aynı olduğunun farkında olmayarak Yuçenleri sonradan bir daha Çürçet şeklinde göstermiştir.[104]

Oğuz Kagan'ın sol yanında yer alan Urum Kagan'ın destanımızda Rum, yani Romalıları temsil etmekte olduğu malumdur. Urum Kagan'ın kardeşi olarak görülen Uruz Beg'de, Rusları ifade etmektedir. Destanda Oguz Kagan, çok altın yolladığı ve şehri iyi koruduğu için Uruz Beg'in oğluna, Saklap adını koyar ve onunla dost olur. Buradaki Saklap ise, Rusların Slav Türklerce tanınmış şeklidir. [105] Çürçet, destanda, tarlasız ve çorak bir yer olarak tarif edilir. Çürçet Kagan da, Oğuz Kagan tarafından mağlup edilen kaganlardandır. Buradaki Çürçet'ten, Çin sülalesi kastedilmektedir. [106]

Destanda geçen Tangut, Tibet'i ifade etmektedir. Uygur menşe efsanesinde de geçen Tangutların, Tibetlilerin bir kolu oldukları bilinmektedir.[107] Barkan'dan ise Mısır kastedilmektedir, hükümdarının isminin de Masar olması bunu kuvvetlendirmektedir. Bayat'a göre, Barkan, Tangut, Urum, Cürçet gibi ülkeleri

---

[103] Ögel, **a.g.e.**, s.177.
[104] İnan, **a.g.m.**, s.381.
[105] Muhiddin Nalbantoğlu, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1982, s.10.
[106] Bayat, **a.g.m.**, s.524.
[107] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.60.

almak, dünyanın Asya ve Afrika'dan ibaret olduğunu bilmek anlamına gelmekteydi. [108]

Oğuz Kagan, Türk tarihinde büyük rol oynamış soyların (Kanglı, Kıpçak, Karluk ve Kalaçlar) adlarını vermekle de onları tarih sahnesine çıkarır.[109] Uygurca Oğuz-name'ye göre Kıpçakların türeyişi şu şekilde anlatılmaktadır:

"Sonra Oguz Kagan askerleriyle İtil adındaki ırmağa geldi. İtil büyük bir ırmaktır. Oguz Kagan onu gördü ve "İtil'in suyunu nasıl geçeriz", dedi. Asker arasında iyi bir bey vardı. Onun adı, Ulug Ordu Beg idi. O akıllı ve...bir erdi. Gördü ki, bu yerde pek çok dal ve pek çok ağaç var. O ağaçları kesti ve ağaçların üzerine yattı, geçti. Oguz Kagan sevindi, güldü ve "sen burada bey ol, senin adın ***Kıpçak*** *Beg" olsun, dedi. "* [110]

13. asra kadar Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Kıpçaklar, bu asırda vuku bulan Moğol istilası neticesinde hürriyetlerini kaybetmişlerdir. 1250 yılında Mısır'da kurulan Türk Memluk Devleti'nin ordu ve hükümdarlarının ekserisi Kıpçaklardandı.[111]

Oğuz'un Karluklara ad verişi şu şekilde anlatılmaktadır:

Oguz Kagan her zaman bir alaca ata binerdi. O, bu atı pek çok severdi. Yolda bu at gözden kaybolup, kaçtı. Burada büyük bir dağ vardı. Üstünde don ve buz

---

[108] Bayat, **a.g.m.,** s.524. Divanü Lügat-it Türk'te Barkan, aşağı Çin'in adıdır. Bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.436.
[109] Bayat, **a.g.m.**, s.522.
[110] Bang-Arat, **a.g.e.**, s.8-9.
[111] Nalbantoğlu, **a.g.e.**, s.10.

*bulunuyordu. Onun başı soğuktan ap-aktı. Bunun için adı Muz Tag (Buz Dağ) idi. Oguz Kagan'ın atı bu Muz Tag'ın içine kaçtı, gitti. Oguz Kagan bundan çok üzüntü ve ızdırap çekti. Asker arasında bir kahraman bey yer alıyordu. Ne Tanrı'dan, ne de şeytandan korkardı. Yürüyüşe ve soğuğa dayanıklı bir erdi. O bey dağlara girdi, yürüdü. Dokuz gün sonra atı Oguz Kagan'a getirdi. Muz Tag'da çok soğuk olduğundan, o bey karlara bulanmış, bembeyazdı. Oguz Kagan sevinçle güldü ve "sen buradaki beylere baş ol ve senin adın ebediyen **Karluk** olsun", dedi. Ona çok mücevher bağışladı ve ilerledi.*[112]

Oğuz-name, evvelce Kök Türk Devleti'ne dahil olup, bu devletin yıkılmasından sonra müstakil bir beylik tesis eden ve bundan başka Karahanlılar Devleti'ni kurdukları tahmin olunan Karluk Türklerini bu beyin nesli olarak göstermektedir. [113]

Kalaçların ortaya çıkışı şu şekilde anlatılmaktadır:

*"Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında çok becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kagul idi. Ona buyurdu; "sen burada kal ve çatıyı aç, açtıktan sonra orduya gel". Bunun üzerine ona **Kalaç** adını koydu ve ilerledi."*[114]

Z.V. Togan, Kalaçları ve Karlukları Kök Türklere bağlamaktadır: "Uygurca Oğuz Destanı, bu Kalaçları altın, gümüş ve demirden evler yapan, yani hünerli sayılan bir kavim olarak tarif etmiştir. Xalaç/Kalaç ismi de, onların yaptıkları çadırı

---

[112] Bang -Arat, **a.g.e.**, s.9-10.
[113] Nalbantoğlu, **a.g.e.,** s.10-11.
[114] Bang-Arat, **a.g.e.**, s.10.

açmak için Oğuz'un ona "sen burada kal, aç" demesinden çıkmış görülüyor. Herhalde Xalaçların tarihinde, Karluklarınki gibi bir madencilik geleneği görülmektedir. Bu vaziyet onları ve Karlukları Kök Türklere bağlamaktadır. Destani rivayetlerin tarihle bağlanan şekli, bunları maden işlenen dağlık yerlerle ilgili göstermektedir."[115]

Kanglıların türeyişi ise şu şekilde anlatılmaktadır:

Oguz Kagan yendi. Çürçet Kagan'ı mağlup etti, öldürdü. Başını kesti ve halkını kendisine tabi kıldı. Vuruşmadan sonra Oguz Kagan'ın askerlerine, maiyetine ve halkına öyle büyük bir ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi. Oguz Kagan'ın askeri arasında tecrübeli ve gayet becerikli bir adam bulunuyordu. Onun adı Barmaklıg Çosun Bilge idi. Bu becerikli usta, bir araba yaptı. Arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına canlı ganimetleri koydu. Onlar çektiler, gittiler. Oguz Kagan'ın maiyeti ve halkı, hepsi bunu gördü ve şaşırdı. Onlar da araba yaptılar. Bunlar arabayı çekerken, sürekli "kanga, kanga" diye bağırıyorlardı. Onun için onlara "Kanga" adını koydular. Oguz Kagan arabaları gördü, güldü ve "Kanga, kanga ile cansızı canlı yürütsün, sizin adınız ***Kangaluğ (Kanglı)*** *olsun ve bunu araba göstersin" dedi, gitti.*[116]

İşte bizim Anadolu'daki kağnı (kanglı)mızın icadı da böyle bir hadise ile izah olunuyor. Harzem Şah Devleti'nin ordu ve ümerası ekseriyetle bu Kanglı Türklerindendi.[117] Kanglılar, yeni bir teşekkül olup, ancak 12. yüzyılda meydana

---

[115] Togan, **a.g.e.,** s.118.
[116] Bang -Arat, **a.g.e.**, s.10-11.
[117] Nalbantoğlu, **a.g.e.**, s.11.

çıkmışlardır. Bu elin yurdu ise aynı yüzyılda Sir suyu ve Talas'ın kuzeyinde idi.[118]

Bu anekdotlar bazı kavim isimlerini izah etmek için uydurulsa bile, hikayenin mantığına uygundur. Savaş bir tekniği ve teknisyenleri zaruri kılar. Başarı kazanmak isteyen kumandanlar böylelerini daima takdir ederler. Kaldı ki, şahıs adlarına büyük önem verilen eski Türk toplumunda şahıs ve zümre adlarının yapılan iş ve değerlere göre konulması pekala mümkündür. [119]

Yukarıda adları geçen Türk elleri, Uygurlar dışta kalmak üzere, 10. yüzyıldan itibaren batı Türk eli ve onun batı ve güneyindeki ülkelerde yaşıyorlardı.[120] Oğuz Kagan, yalnız Türk soylarının (Karluk, Kanglı...) adlarını değil, aynı zamanda Slavların da ismini vermektedir. Destandaki Saklab adı buna işaret etmektedir.[121]

Görüldüğü gibi, destanda kavim ve kabileler tek bir şahısmış gibi gösterilmektedir. Destanımızdaki Kıpçak, Kalaç gibi Türk adları; Urum Kagan, Uruz Beg gibi yabancı adlar hakikatte birer şahıs değil birer kabile veya millettir.[122]

Türk mitolojik sisteminde türeyiş efsanelerinin başında gelen Bozkurt, Oğuz Destanı'nda ecdat, Tanrı yurdunu koruyan, gökte yaşayan kurttan değil, sadece Oğuz'a yol gösteren, kılavuzluk eden kutsal hayvandır. Eski Türkler sadece efsanevi kahramanlarını veya hükümdarlarını değil, aynı zamanda askerlerini de kurtarıcı ve yol gösterici kurda benzetiyorlardı. Bu ise Türk ordusunun kurtarıcılık misyonu ile

---

[118] Sümer, **a.g.m.**, s.388.
[119] Kaplan, **a.g.m.**, s.514.
[120] Sümer, **a.g.m.**, s.388.
[121] Bayat, **a.g.m.**, s.522.
[122] Banarlı, **a.g.e.**, s.22.

ilgilidir. Yenisey Yazıtları'nda "Kaganımın ordusu kurt gibidir" cümlesi de bunu tasdik etmektedir. Oğuz Kagan da Bozkurdu savaş uranı ilan etmekle "*Kök Börü olsun bize uran*" bu eski medeni akdi gerçekleştirmiş olur. Doğal olarak kurt gibi savaşan, kurdu savaş uranı bilen bir milletin kahramanları da kurda benzetilir veya kurt başlı tasavvur edilirdi. Avrupalıların Atilla'yı kurt başlı olarak tasavvur ettiklerini biliyoruz. Nitekim Firdevsi de Şehname'de Türklerin yaşadığı yerleri "kurtlar meskeni" diye adlandırmaktan kendini alamaz.[123]

Destanda "Ulug Türk", Oğuz'un bütün seferleri boyunca yanında olan, kır saçlı ihtiyar veziridir. Gömeç, Kök Türk Kaganlarına büyük hizmetlerde bulunmuş olan Tunyukuk'un, Oğuz Kagan Destanlarında geçen vezirlerle münasebetinin olabileceğini savunmaktadır. Türk milletinin tarihinde ve kültüründe bu derece etkili olmuş bir şahsiyetin, Kök Türkçe ve Çince yazılı kaynakların dışında da Türk milletinin hatıralarında yer etmiş olabileceğini düşünerek, özellikleri açısından, destandaki Oğuz Kagan'ın sözlerine kulak vererek ülkesini oğulları arasında pay ettiği bilge veziri Ulug Türk'ü Tunyukuk'a benzetmektedir. [124]

Ulug Türk'ün, Oğuz Devlet düzenini, cihan hakimiyeti ideolojisini altın yay ve gümüş oklar aracılığı ile sembolleştirmesi de eski Türk geleneğinin ayrılmaz kısmıdır.[125] Yay eski Türklerde hakimiyet timsali idi. Ok da tabiliği ifade ediyordu. Bu sebeple yay sahibi Boz-oklar, Üç-oklardan daha şerefli addolunmuşlardı. Anane,

---

[123] Bayat, **a.g.m.**, s.522-523. Kök Türklerle başlayan kurt başlı sancaklar, Kök Türk Devleti'nin yıkılışından sonra da unutulmamıştır. Bu inanış, Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra bile devam etmiş ve mesela Süryani tarihçisi Mikail'in Selçuk Türklerinin köpeğe benzer bir hayvanın peşinde olarak Anadolu'ya geldikleri ile ilgili hikayesi, bu eski Türk inancını yansıtmıştır. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.40-41.

[124] Geniş bilgi için bakınız, Saadettin Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", **Türk Kültürü**, 40/475-476, Ankara 2002, s.648-649.

[125] Bayat, **a.g.m.**, s.524.

destani Türk hanlarını Boz-oklardan göstermektedir. [126]

"Kün (Gün), Ay ve Yuldız (Yıldız) çok av hayvanı ve kuş avladıktan sonra yolda bir altın yay buldular. Onu aldılar ve babalarına verdiler. Oguz Kagan sevindi. Güldü, yayı üçe böldü ve "ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun; yay gibi okları göğe atın", dedi. Kök (Gök), Tag (Dağ) ve Tengiz (Deniz) pek çok av hayvanı ve kuş avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Aldılar ve babalarına sundular. Oguz Kagan sevindi. Güldü, okları üçe üleştirdi ve "ey küçük oğullarım, oklar sizlerin olsun. Yay oku atar; sizler de ok gibi olun", dedi."[127]

Türk devletçilik geleneğinde devletin iki kısma bölünmesinin ilk şekline Oğuz-namelerde rastlıyoruz. Bu bölgü burada Boz-ok ve Üç-ok şeklindedir. Hun, Kök Türk, Uygur, hatta Karahanlı ve Çağatay Devletlerinde de sağ-sol veya doğu-batı bölgülü idare sistemin mevcutluğu eski geleneğin korunmasıdır. Sağ ve sol kol şeklinde belirtilen ikili düzen, Osmanlı Devleti'nin hem askeri, hem de mülki teşkilatında uygulanmıştır.[128]

"Ondan sonra Oguz Kagan büyük bir kurultay topladı. Maiyetini ve halkını çağırdı. Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oguz Kagan büyük ordugâh...sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir altın tavuk koydu, dibine bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir gümüş tavuk koydu, altına bir kara koyun bağladı. Sağ yanda Boz-oklar oturdu. Sol yanda Üç-oklar oturdu. Kırk gün,

[126] Nalbantoğlu, **a.g.e.**, s.12.
[127] Bang -Arat, **a.g.e.**, s.13-14.
[128] Bayat, **a.g.m.**, s.525.

kırk gece yediler, içtiler ve sevindiler."[129]

D) FARSÇA OĞUZ DESTANI

Bu bölümde ise, İslamiyet öncesinin Oğuz-namesine benzer ve farklı yönleri ile İslami dönemin izlerini taşıyan Oğuz-nameler ele alınacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, günümüzde yazıya geçirilmiş Oğuz Destanlarının kaynağı olarak İlhanlı veziri Reşideddin'in "Cami'üt-Tevarih" adlı kitabının ikinci cildindeki "Tarih-i Oğuzan ve Türkan" bölümü gösterilmektedir. Çeşitli eserlerde tespit edilen Oğuz efsanesinin İslami şekillerinden birisi de, 17. yüzyılda yazılmış olan İmami'nin eseri Han-name'de yer almaktadır. Bunlardan bir diğeri ise Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" adlı eserindeki Oğuz-namedir. [130]

İmami'nin " Firdevsi İranlı idi. Şeh-name söyledi, ondan bu kitap kaldı. İmami, Turan ülkesinden idi, Han-name söyledi, ondan da bu kitap kaldı" şeklindeki açıklaması, onun Han-name'yi, yani Türk hanlarının tarihini, İran Şahlarının tarihi olan Şah-name'ye karşılık yazdığını göstermektedir.[131] Han-name, Türk halklarını Özbeklerden ayırır ve onların düşmanı yapar. Bu kaynağa göre Özbeklerin dostları Afrasyab'ın torunları ve İran kahramanlarıdır. Bu da, Han-name yazarı üzerindeki

---

[129] Bang -Arat, **a.g.e.**, s.14.
[130] Gömeç, **a.g.m.**, s.119-120. Reşideddin Oğuz-name'si için bakınız, Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**; ayrıca, Togan, **a.g.e.**; Han-name için bakınız, Gökyay, "Han-name ..."; Ebu'l-gazi Oğuz-namesi için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**.
[131] Gökyay, **a.g.m.**, s.276.

Tacik görüş ve tesirlerini gösterir.[132]

Ebu'l-gazi, Şecere-i Terakime için Cami'üt-Tevarih'i baş kaynak olarak kullanmıştır. İkinci önemli kaynağı ise Türkmenlerin elindeki Oğuz-namelerdi. Bunlardan aldığı rivayetler ile kendi zamanındaki Türkmenlere dair verdiği bilgiler, eserin orijinal kısmını teşkil eder.[133]

Şecere-i Terakime'nin kaleme alınma sebebi ise şöyledir: Han olunca, 1000-2000 kadar Türkmen'i hile ile gaddarca kestirdikten sonra, onlar üzerine bir biri arkasından kanlı akınlar yapmış ve neticede bir kısmına baş eğdirmiş olan Özbek Hanı Ebu'l-gazi'den, bütün bunlara rağmen, Türkmen molla, şeyh ve beyleri: "Bizde bir çok Oğuz-nameler var. Fakat bir iyisi yok. Bunların çoğu yanlış ve bir birini tutmaz şeylerdir. Bundan dolayı, doğru ve değerli bir tarih olsa idi iyi olurdu." sözleri ile kendisinden böyle bir eser yazmasını rica etmişlerdi. Ebu'l-gazi de onların bu ricalarını kabul etmişti. Türkmenler, Ebu'l-gazi'nin iyi tarih bildiğini öğrendikleri için ondan böyle bir ricada bulunmuşlardı. Ebu'l-gazi ise, hiç değer vermediği ve kendi kavmi olan Özbekler'in eski düşmanı olarak gördüğü Türkmenlerin parlak bir mazileri olduğunu biliyordu. Ayrıca kendisi, Türkmenlere yaptığı kötülüklerin belki de bir kefareti olarak bu eseri kaleme aldığını belirtir.[134]

Reşideddin'in Cami'üt-Tevarih'i, İran Moğol Hanları tarafından yazdırılmış büyük tarihin içinde bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Moğollar Türk ve İslam ülkelerine geldikten bir müddet sonra, Müslümanların kendilerini Türk saymaları

[132] Ögel, **a.g.e.**, s.399.
[133] Sümer, **a.g.m.**, s.390.
[134] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.201; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.18-19.

üzerine bu adı benimsediler. Esasen her yerde Türk çoğunluğu içinde kalmışlar, süratle Türkleşmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde onlar Türklük şuurunun temsilcileri oldular ki, bunun en güzel delilini Cami'üt-Tevarih vermektedir.[135] Tarih-i Oğuzan ve Türkan, sadece Oğuz Han'ın hayatını değil, Oğuz'un Nuh Peygambere kadar uzanan ecdadı ile Tuğrul Bey zamanına kadar gelen uzun bir devreyi içine alır. Burada en geniş yer bin yıl yaşadığı söylenilen Oğuz'a ayrılmıştır.[136]

Destana Türklerin ilk hükümdarının Nuh peygamber oğlu Yafes olduğu ifadesi ile başlanmakta ve Yafes'in Türkçe Olcay Han adını taşıdığı söylenmektedir. Olcay sözünün Moğolca olduğu malumdur.[137] B. Ögel, kaynaklarda Ebülce ve Abulca olarak da geçen bu ismin en doğru şeklinin "Bulca" olması sonucuna varmıştır. Sonradan düzülen bir çok soy kütükleri, Peygamberler tarihine göre, Nuh Peygamber'e bağlanmışlardır. Çingiz-Han çağında yazılan Oğuz Destanları, Peygamberler tarihine pek itibar etmemişler ve kendilerinin menşelerini, ilk-ata Bulca Han ile başlatmışlardı. Bununla beraber, ne de olsa İslamiyet'in tesiri altında olan yazarlar, Bulca Han'ın Nuh'un oğlu Yafes olduğunu da söylemeyi ihmal etmemişlerdi. Fakat sonraki destanlar (mesela Ebu'l-gazi), Türklerin soy kütüğüne Yafes ile başlamış ve Bulca Han'ı da onun soylarına bağlamıştı. [138]

---

[135] Sümer, **a.g.m.**, s.386.
[136] Kaplan, **a.g.m.**, s.514.
[137] Sümer'e göre, ilk Türk hükümdarına böyle bir adın verilmesi, zamanın hükümdarının Olcaytu adını taşıması ile ilgili olabilir. İlk Türk hükümdarlarının Nuh Peygamber'in oğlu Yafes olduğu hususu da İslami bir rivayettir. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.360, 367.
[138] Ögel, **a.g.e.**, s.145-146.

Olcay Han, göçebe olup, İnanç şehri bölgesindeki Or Tag ve Kür Tag[139] yaylağı, aynı bölgede Porsuk'daki Kara-kurum[140] adlı yer de kışlağı idi. Talas ve Karı-Sayram[141] şehirleri de bu bölgelerde bulunuyordu. Haleflerinin ve Oğuz Han'ın da yurdu burası olmuştur. Bu Oğuz-namede, Türklerin yaşadıkları yerler arasında olmak üzere, Altay ve Orkun bölgeleri ile ilgili herhangi bir söz yoktur. Burada Türklerin en eski yurdu olarak Talas ve Sayram bölgeleri ve bunlara komşu yerler, yani genelde Balkaş-Aral Gölleri arası kabul edilmiştir. Bu tarif 10. yüzyılda Oğuzlar'ın oturdukları yerlere tam olarak uymamaktadır. Onlar 10. yüzyılda Sir Suyu boyları ile onun kuzeyindeki topraklarda yaşıyorlardı. Bu yüzyıldaki Oğuz yurdunun doğu sınırı ancak İsficab yani Sayram'a kadar gidiyordu ve bu şehir onların elinde değildi.[142]

Kök Türkçe yazıtlarından, Oğuzların yurdunun Selenge'nin doğusunda olduğu tespit ediliyor. İslam coğrafyacılarına göre, Yafes'in soyundan gelen Guz (Oğuz), Bulgarların kıyısında yer tutmuştur deniyorsa da, bu bilgi daha sonraya aittir ve Oğuzların batıya yönelmeye başlamaları, 8.asrın ikinci yarısından sonra olmuştur.[143]

Olcay Han'dan sonra yerine Dib Yavku geçer. Dib sözünün "taht" ve "makam", yabgu kelimesinin de "halkın önderi" manasını taşıdığı ifade edilir. Yavku

---

139 Togan'a göre bu dağlar Balkaş Gölü'nün ve Sir Derya'nın kuzeyinde bulunmaktadır. Bakınız, Togan, **Umumi Türk ...**, s.18. Gömeç ise, Or Tag ve Kür Tag'ı Or Han ve Kür Han isimleriyle alakalandırmaktadır. Bakınız, Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.201.
140 Kara-kurum adı, umumiyetle Kara-kum ile birleştirilmektedir (bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.150). Hakikatte Kara-kurum çok daha doğuda, bugünkü Moğolistan Orkun Irmağı kıyısındaki Karabalgasun harabelerinin olduğu yerdedir. Bu eski Türk başkentini Mogollar da merkez yapmıştır. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.202.
141 Buralar Güney Kazak bozkırlarına ve Sir Derya boylarına yakın yerlerdir. Karı-Sayram'ın kırk kapısının olmasından söz edilmesi, çok büyük bir iskan bölgesi olduğuna da delalettir. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.202.
142 Sümer, **a.g.m.**, s.361, 367.
143 Gömeç, **a.g.m.**, s.118; Şeşen, **a.g.e.**, s.32.

ismi ise hiç şüphesiz "Yabgu" lakabının kendisidir.[144] Dib Yabgu'nun dört oğlundan (Kara Han, Or Han, Kür Han ve Küz Han) Kara Han babasının yerine geçer. Destan kahramanımız Oğuz Han da, Kara Han'ın oğludur.

Ebu'lgazi ile Reşideddin burada farklılık arz etmektedir. Ebu'l-gazi, Olcay Han'ın oğullarından Türk'ün, dört oğlu olarak Tutuk (ki metinde bu ad Tütek olarak geçiyorsa da, "Tutuk" unvanı olabileceği düşünülmektedir), Çigil, Barsık-er (metinde bu da Barsçak veya Berseçar şeklinde okunmaktadır) ve İllig'i (bu da Almak veya Emlak diye okunmaktadır) sayıyor. Şecere-i Terakime'ye göre, Türk'ten sonra Tutuk tahta çıkmış, birçok töre onun zamanında yürürlüğe girmiştir. Bir av etini pişirirken yere düşmesi ve bunun da tuza bulanması suretiyle tuz kullanmayı keşfetmiştir. Olcay Han'ın dört oğlu için Ebu'l-gazi, Moğol an'anesinden etkilenerek, "Moğol hanının dört oğlu vardı: Kara Han, Kür Han, Kır Han, Or Han", demektedir.[145]

Oğuz'un doğumu olağanüstü bir şekilde olur. Oğuz üç gün üç gece anasının sütünü emmez ve anasının rüyasına girerek Tanrı'ya iman etmesini ister. Annesinin hak dinini kabul etmesi üzerine Oğuz süt emmeye ve bir yaşında da konuşmaya başlar. *"Ben bir otağda doğduğum için adımı Oguz koymak gerekir"* diyerek de kendi adını kendisi koyar.

Oğuz, daima tek bir varlığa Tanrı'ya tapar, ailesi ve eli ise puta tapar. Bu yüzden çok geçmeden baba ile oğlun araları açılır ve bu kanlı bir çarpışmaya kadar

[144] Togan, **Oğuz Destanı** ..., s.17. Buradaki Dib kelimesi konusunda da tartışmalar mevcuttur. Gömeç, "Dib" teriminin geçmişle, köklülükle ve en eskilikle ilgili olduğunu düşünmektedir. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.,** s.202.
[145] Gömeç, **a.g.e.,** s.202 ; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.,** s.23-25.

gider. Savaşı Oğuz kazanır. Babası Kara Han, amcalarından Kür Han ve Küz Han bu savaşta ölürler. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu hadise Mo-tun ile babası Tu-man arasındaki mücadeleye çok benzemektedir. Mete'nin babasını öldürmesi meselesi, Oğuz Destanında da görülen Türk mitolojisinin bilinen bir motifidir. Oğuz-Han ile babası Kara Han'ın savaşmaları yalnız, onun doğuştan tek bir varlığa yani Tanrı'ya inanması, Kara Han'ın ise müşrik olması hususuna bağlanır. Böylece Türklerin İslamlığı çok eskiye, Oğuz Han'a kadar götürülür. [146]

Oğuz, babasının yerine geçer, fakat bu sefer amcalarının oğulları ile savaşır ve onları yenerek Kara-kurum taraflarına sürer. Oğuz'un onlara "Mogol" adını verişi ise destanda şu şekilde anlatılmaktadır: *"Oguz, onlara Hak dine girmeleri için çok yalvardı. Eğer kabul ederlerse, Türkistan'ı onlara vereceğini bildirdi. Bu arada Kara-Han'ın adamları her tarafı yağma ediyor, yakıp-yıkıyorlardı. Ama nihayet o, rakiplerini yendi. Talas ve Sayram'dan Buhara'ya kadar olan yerleri ele geçirdi. Allah'a inanmayıp, inkar edenleri doğuya, Kara-kurum taraflarına sürdü. Onlar da, Togla Nehri kıyılarında yerleştiler. Burayı kendilerinin yaylak ve kışlakları yaptılar. Oguz'un kendi kardeşleri, amca ve amca çocuklarının nesillerinden gelen bu insanlar, çok berbat bir vaziyette açlık, fakirlik ve hüzün içerisinde bu doğu ülkelerinde yaşamak zorundaydılar. Bunun için Oguzlar onlara* ***"Mogol"*** *(Mongol~Muval) dediler. Oguz, bunlara; "sırtınıza köpek derisinden elbise giyin, avdan başka bir şey yemeyin, Türkistan'a bir daha dönmeyin" diye, bedduada bulundu."*[147] Moğol adının ortaya çıkışı Şecere-i Terakime'de geçmemektedir.[148]

---

[146] Sümer, **a.g.m.**, s.361, 367-368.
[147] Togan, **a.g.e.**, s.20.
[148] Gömeç, **a.g.e.,** s.205.

Oğuzların Ön-Asya'ya ait seferlerine dair rivayetler, Hıristiyan Kireyit Han'ı Ong Han'ın 1145'de gönderip Papa'nın eline geçmiş olan mektubunda "cedleri olan üç kralın batıya seferleri" şeklinde geçmiştir. Z.V. Togan'a göre, Kireyit Han'ın mektubundaki üç kral , aslında Oğuz tarafından mağlup edilerek Moğolistan taraflarına atılan üç amcası "Küz Han, Kür Han, Or Han" olmalıdır. [149]

İslamiyet'ten önceki Oğuz Destanı'nda belirtildiği gibi, Türk boylarına isim veren Oğuz Han'dır. Oğuz Destanı'nın İslami şeklinde de Türk boylarına isim veren yine Oğuz Han'dır, ancak isim verişlere sebep olan vakalar biraz değişiktir.[150] Destanda ancak 13. yüzyılda varlıklarını muhafaza etmiş Türk ellerinin adları geçmektedir. Bu ellerin teşekkülü ve eserin yazıldığı çağdaki yurtlarına gelişleri, Oğuz Han'ın ortaya çıkışı ve cihangirlik faaliyeti ile izah edilmiştir. Bu eller başlıca şunlardır: Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç ve Karluk.[151]

Oğuz Han, amcalarının oğulları ile giriştiği uzun mücadeleler esnasında, kendi yanında yer alan kavme, dostlarına, kendi taraftarlarına "***Uygur"*** adını verir. Uygur kelimesi için destanda *"Kelime Türkçede "uyan, takip eden" demektir. Uygur boylarının hepsi onların soyundan gelir."*açıklaması yapılır.[152] Oğuz Han, Kıl Barak üzerine çıktığı seferde, Uygurlar'ı, yurdu yağıdan korumaları için geriye gönderir.[153] Ebu'l-gazi'de "uygur", "yapıştır" manasına gelir.[154] Uygur adı genellikle uymak fiilinden türetilen, "uyanlar, bir araya gelenler, akrabalar, müttefikler" şeklinde kabul

---

149 Togan, **a.g.e.**, s.123.
150 Banarlı, **a.g.e.**, s.21.
151 Sümer, **a.g.m.**, s.368.
152 Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.40-41; Togan, **a.g.e.**, s.20.
153 Sümer, **a.g.m.**, s.368.
154 Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.29.

edilmektedir. [155]

Reşideddin'e göre, Oğuz Han'ın akrabalarından olan ve onunla birlikte vuruşan bazı kimseler düşünerek "kağnı"yı icad etmişlerdir. Elde ettikleri malların hepsini kağnıya yükleyerek evlerine götürürler. Bu sebeple Oğuz-Han, kendisinin bu akrabalarına ***"Kanglı"*** (yani arabalı) adını verir. Kanglı'ların bütün soyları, Oğuz-Han'ı destekleyen ve ona böyle bir kağnı yapan bu boylardan gelirlerdi.[156]

Kangılar m.önceki çağlardan beri Türkistan bölgesinde yaşıyorlar, kabul edilir. Bunlar umumiyetle Çin kaynaklarında K'ang-chü (Kao-che), Türkçe belgelerde Kangar, Kengeres Kengü şeklinde zikredilen kavimle eş tutulmaktadırlar. Gömeç ise, bunu şüpheyle karşılamaktadır ve Çin kaynaklarındaki K'ang-chü'nün sadece Kanglı uruğuna ait bir isim olamayacağını belirtmektedir.[157] Z.V. Togan da, Harezemşahların Kanglılara dayanan bir sülale olduğunu ve bazen bozkır Kıpçaklarına da, Kanglı denildiğini ifade etmektedir.[158]

Oğuz Kagan vaktiyle İt-Barak adlı bir kavimle savaşır, fakat mağlup olur. Bunun üzerine iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gider. Bu sırada, kocası savaşta ölen kadınlardan birinin doğum sancıları tutar. Kadın bir ağaç kovuğuna girer ve orada doğurur. Oğuz Han çocuğu sahiplenir ve bu doğan çocuğu da oğlu gibi kabul eder. Oğuz Han ona "**Kıpçak"** adını verir. Kıpçak sözü Türkçe'de, "içi

[155] Gömeç, **a.g.e.,** s.205. Uygur adı için bakınız, Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü**, Ankara 1997, s.11-14.
[156] Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.41; Ögel, **a.g.e.**, s.169; Togan, **a.g.e.**, s.20.
[157] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.205.
[158] Togan, **Umumi Türk ...**, s.160.

çürümüş ve oyulmuş ağaç" demektir. Kıpçakların hepsi onun soyundan gelir.[159]

Kanglılar'ın mensup oldukları ve onlar ile birlikte Oğuz Han zamanında teşekkül etmiş gibi gösterilen Kıpçaklar, aslında eskiden beri başlı başına bir el olmayıp, 10. yüzyılın 5 büyük Türk elinden Kimekler'in bir oymağı idi. Ne bu oymağın, ne de Kimekler'in adına 8. yüzyıl Türk kitabelerinde rast geliniyor. Kimekler'in tabiatıyla bizim destanda da adları geçmemektedir. Çünkü, 11. yüzyılda adı ortadan kalkmış ve kendisini iki önemli oymağı olan Kıpçak ve Yimekler temsil etmişlerdi.[160] Kıpçak unsurunun bir kısmı öteden beri Edil'in batısında bulunmuştur. Oğuz-namenin zikrettiği mıntıkalarda Kıpçak kabilelerinin Milad çağlarında yaşadığı, Plinius'ün kayıtlarıyla teyit edilmektedir.[161]

Ebu'l-gazi'de Kıpçaklarla iligli şu bilgi de verilmektedir: *"O oğlanı han kendi yanında büyüttü. Yiğit olduktan sonra Urus, Ilak (veya Ulak), Macar ve Başkurt illeri düşman idiler. Kıpçak'ın yanına bir sürü insan verip o tarafa, Ten ve İtil suyunun yakınına gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak oralarda hükümdarlık yaptı. Bütün Kıpçak halkı onun neslindendir. Oguz Kagan çağından, ta Çingiz Han zamanına kadar Ten, İtil ve Yayık nehirlerinin kenarlarında Kıpçak'tan başka il yoktu. Dört bin yıl boyunca oralarda oturdular. Onun için bu yerlere Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) derler."* [162] Müslüman coğrafyacılar, 11.-15. asırlar arasında, Güney Rusya bozkırlarına "Deşt-i Kıpçak" yani "Kıpçak Bozkırı" adını vermişlerdi. Eski Rus ve Bizans kaynakları ise, bu bölgeyi doğrudan doğruya "Kuman" adı ile

---

[159] Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.41; B. Ögel, **a.g.e.**, s.171; Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.26.
[160] Sümer, **a.g.m.**, s.368.
[161] Togan, **Umumi Türk ...**, s.161.
[162] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.32.

adlandırmışlardı. Bu bölge, Diyenper nehrinden başlamakta ve Volga nehrinin doğu tarafına kadar uzanmakta idi.[163] Han-name'de ise, Oğuz Han'ın Saklab Han'ın oğulları Kıpçak ve Barak'la savaştığı bölgeye Deşt-i Kıpçak adı verilir.[164]

Reşideddin'e göre, Oğuz-Han İran'a bir akın yapar, İsfahan'ı alarak geriye döner. Bu sırada askerlerinden birinin karısı doğurur. Yeteri kadar yiyecek bulamadıklarından annenin sütü yoktur ve bu yüzden çocuk aç kalır. Aile, yiyecek bulacağız diye etrafta dolanırken, orduya yetişemez ve dolayısıyla geride kalır. Çocuklarını doyuran anne-baba, hızla yürüyüp Oğuz-Han'ın ordusuna yetişirler. Bu çağda hiçbir kimse, her ne sebeple olursa olsun, ordudan geri kalamazdı. Bu Oğuz-Han'ın bir yasası idi. Oğuz-Han onları görünce canı sıkılır ve onlara ***"Kal-aç!"*** der. Bu "Aç kal" demektir. Bu sebeple onların soyundan türeyen ulusa "Kalaç" derler.[165]

Kalaçlar, Oğuz boyundan müteşekkil olup daha Kaşgarlı zamanında öteki kardeşlerinden ayrılmışlardı. Reşideddin rivayetlerinde, Oğuz Han zamanında kabile ismini alan Kalaçlar ve onların oturdukları yerler tarihe uygun, yani Demavend Dağı ve Save mıntıkasında Batı Afganistan'a ve Hind hudutlarına kadar uzanan ülkeler bahis konusu olur. Destana göre bunlar da buraya Oğuz Han'ın fethi üzerine gelmişlerdir.[166]

Karlukların türeyişi ise şöyledir: "Oğuz-Han, Gur ve Garcistan vilayetlerini zaptedip yurduna dönerken, yolda büyük bir dağa erişmiş. Çok fazla miktarda kar

---

163 Ögel, **İslamiyet'ten Önce ...**, s.290.
164 Gökyay, **a.g.m.**, s.291.
165 Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.42; Ögel, **Türk Mitolojisi ...**, s.177-178; Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.45.
166 Sümer, **a.g.m.**, s.368; Togan, **a.g.e.**, s.118.

yağmış imiş. Kar yağışının fazla olması sebebi ile, yollarını şaşırmış olacaklar ki, birkaç ev halkı, Oğuz-Han'dan ayrı düşmüşler. O çağda, herhangi bir kimsenin ordudan geri kalması, Oğuz-Han'ın yasasına aykırı idi. Bu sebeple Oğuz-Han onlara şöyle demişti: *"Nasıl olur da bir insan yağan kar yüzünden geri kalır?"* Bundan sonra da, bu geri kalan adamlarına "***Karluk"***, yani "kar adamı" adını verdi. İşte Türklerin Karluk boylarının hepsi, geride kalan Oğuz-Han'ın bu adamlarından türemişlerdir."[167]

Uygurlar gibi, eski bir el oldukları bilinen Karluklar, Garcistan ve Hindu Kuş dağları çevresinde yaşar bir halde gösterilmişlerdir. Bundan anlaşılan, Karluklar'ın destanın yazıldığı esnada çoğunluk ile adı geçen bölgelerde yaşamış olduklarıdır.[168]

Çin kaynaklarında Karluklar, Kök Türklerin bir kabilesi olarak gösterilmektedir. Kök Türkçe kitabelerde genellikle Karluk adıyla zikredilmişlerse de, tarihte Üç-Karluk boyu önemli rol oynamıştır. Çinli seyyah Hsüan-tsang'ın Hi-mo-ta-lo şeklinde yazdığı ve "karlı dağlar altında yaşayanlar" manasına geldiğini söylediği bu kelimenin, Karluk'un sanskritçe tercümesi olduğu ileri sürülmektedir. Kök Türkler ve Uygurlar çağında Altay Dağlarının batısında, Urungu Nehri civarlarında ve Tarbagatay Dağlarının güney-doğusunda yaşıyorlardı. Bütün tarihleri boyunca siyasi ve etnik bir kuvvet olan Karlukların, Turfan Uygurları içerisinde de etkili olduğu; 1141 yılında Semerkant yakınında vuku-bulan Katvan Çölü'ndeki savaşta, Kara-Hıtay hükümdarı ile Sultan Sançar'ın ordusunun bozguna uğramasına sebep olduklarını; 12. asrın 2. yarısında Harezmşahlar idaresinde de nüfuz sahibi

---

[167] Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.42; Ögel, **a.g.e.**, s.173; Togan, **a.g.e.,** s.47.
[168] Sümer, **a.g.m.**, s.368.

bulunduklarını ve 13. asrın başlarında Çingiz'in idaresine dahil olduklarını biliyoruz. Son olarak Karlukların, 9. yüzyılda ortaya çıkan Kara-Hanlı sülalesinin kuruculuğunu da teşkil ettikleri söylenmektedir. [169]

Oğuz Han'ın büyük cihan fütühatında savaştığı yabancı hükümdar ve kavimlerden ancak bir kaçının adı geçiyor. Bu hükümdarlardan birisi Hindistan'ın doğusundaki bir ülkenin hükümdarı olan Sınmi (Tinesi) Oğul Yağma Han'dır.[170] Şecere-i terakime'de, Keşmir ülkesinin hakanının adı Yağma'dır.[171] Togan'a göre, Sınmi veya Tıncı oğul Yağma Han Kök Türk kitabelerindeki "Tinesi oğlu Yadhığma"dır. "Tinesi" yani tanrıoğlu sözünden gelmiş olsa gerek. Yağmalar Çin sınırlarından batıya gelmiş bir kabile olduklarından Hanlarının yani Buğra Hanların taşıdıkları "Tanrıdan kut bulmuş" vb. lakapları karşılığı olarak kullanılmış olsa gerek.[172]

Oğuz Han, Yağma Han'ı mağlup ederek Çin'i, Maçin'i ve Nenkiyas'ı ele geçirir.[173] Ebu'l-gazi'de Nenkiyas yerine Tangut kelimesi geçer.[174] M. önceki çağlarda adlarını Yüe-çilerle birlikte gördüğümüz Tangutların, Tibetlilerin bir kolu oldukları bilinmektedir. Uygur menşe efsanesinde de adlarına rastladığımız Tangutlar, Divanü Lügat-it Türk'te de geçmekte olup, Türk boyları ile sıkı ilişkileri

---

[169] Gömeç, **a.g.e.,** s.207; Gömeç, **Uygur Türkleri ...**, s.21. Ayrıca Mesudi, Karlukların dış görünüşü ile ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır: "Türkler arasında en kudretli Oğuzlar, en güzel ve en boylu, en parlak yüzlü olanlar Karluklardır." Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.44.
[170] Sümer, **a.g.m.**, s.369.
[171] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.35.
[172] Togan, **a.g.e.,** s.86.
[173] Bu ülke adları Çingiz Han çağında Uzakdoğu için, yine Farsça yazılmış tarihler tarafından kullanılmış coğrafya tabirleridir. Bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.177.
[174] Gömeç, **Türk Kültürünün ...,** s.206; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.31.

olmuştur. [175]

Oğuz Destanı, bu Yağmaların daha Oğuz Han gelmeden önce Keşmir taraflarında hükümranlık ettiğinden bahsediyor. Bunlar Oğuz Destanına paralel olarak Kök Türk kitabelerinde de zikredilmektedir.[176] İslam kaynaklarına göre tarihte Yagmalar, Tokuz Oguzların içinden çıkmışlar, sonra Karluklara katılmışlar ve 10. asırda ortaya çıkan Kara-Hanlı sülalesinin kurucularından olmuşlardır.[177]

Oğuz Han, Almalık yakınlarında Burkutlu Tag ve Turgutlu Tag adındaki iki dağın bulunduğun yörenin hükümdarı İnal Han'la da savaşarak onu yener ve memleketi Or Tag ve Kür Tag'a geri döner. Destanda, İnal-Han'ın yurdunun Oğuz-Han'ınkine çok yakın olması ve Naymanların yurdunun da, Oğuz-Han'ınkine çok yakın olması münasebeti ile Ögel, bu İnal-Han'ın, Nayman hakanı İnan-Han'la ilgisi olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Togan'a göre, İnal Han'ın ülkesi, Yenisey Kırgızlarının ülkesi demektir. [178]

Ayrıca Gur hükümdarının Oğuz'a bağlanması ile Gur, Garcistan, Gazne ve Kabil'e kadar yerler de fethedilir. Togan'a göre Reşideddin, Gur ve Uygur'un aslında bir olduğunun farkında olmamıştır. Gur kelimesi, hem Uygurları, hem de Kıpçakları içine alan büyük bir kitlenin umumi ismi olmuştur. [179]

---

[175] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.60; Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.28-29.
[176] Togan, **a.g.e.,** s.121.
[177] Sümer, "Tokuz Oğuzlar", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, İstanbul 1974, s.426; Şeşen, **a.g.e.**, s.63, 75.
[178] Ögel, **a.g.e.**, s.172; Togan, **a.g.e.**, s.86.
[179] Togan, **a.g.e.,** s.120, 125.

Oğuz Han'ın savaştığı diğer bir hükümdar da, Başkurt hakimi Kara Şit'tir.[180] Başkurtlar da[181] Oğuz egemenliğine girerler. Fakat Kara Şit, Oğuz yabgularından birinin düşmanı olarak yeniden karşımıza çıkar. Sümer'e göre, Oğuz Han'a düşman hükümdarlar bulmak için, yabguların çetin düşmanlarından biri olduğu anlaşılan Kara Şit de seçilmiştir.[182]

Oğuz Han'ın fetihlerinde karşısına çıkan en büyük düşman hükümdar ise Kıl (veya İt) baraktır. Kıl-barak, İtil'in ötesinde Karanlıklar ülkesine yakın yerlerin hükümdarıdır. Bu yerler Kuzey-batı Sibirya, Kuzey Rusya ve Kuzey İskandinav sahalarıdır. Bu coğrafya Han-nâme'de Saklap şeklinde zikredilir. Saklap'ın iki oğlundan biri Barak, diğeri de Kıpçak'tır. [183]

Reşideddin'e göre, bu yerlerin halkının erkekleri çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise çok güzeldir. Bunlar savaşacakları zaman derilerine ak ve kara renkte tutkallar sürdüklerinden kendilerine ok ve kılıç işlemezmiş. Bu sebeple yapılan savaşta Oğuz Han yenilir ve çekilmek zorunda kalır. Sonra, Oğuz ve askerlerine tutulan kadınları sayesinde hileleri anlaşılır ve İt-barak yenilip öldürülür.[184] Öyle anlaşılıyor ki, Oğuz Han'ın askerlerinden bir çoğu da bu İt-barak kadınlarına tutularak onlarla evlenmişler. Ögel'e göre, İt-barak seferinden dönüşte, bir ağaç kovuğunda doğan Kıpçak'ın annesinin de bunlardan birisi olması çok

---

[180] "Şit" kelimesi "şad" demek olacak. Bakınız, Togan, **a.g.e.,** s.87. İdil-Ural sahası ve İrtiş'in batısı Türk yurtlarının batı kanadını teşkil eder. Kimek Destanı'nda bu bölgenin vatan edilişi anlatılmaktadır. Destanda Başkurt önderine Kara Şad denmektedir. Kimek Destanında da ön plana bir şad çıkmaktadır. Bakınız, Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.208; ayrıca Kimek Destanı hakkında çalışmamızın ileriki bölümlerinde bilgi verilecektir.

[181] Başkurtlar, güney ve ve Orta-Ural Dağlarının doğu ve batı taraflarındaki bozkırlarda ve ormanlık alanlarda yaşayan bir Türk boyudur. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.208.

[182] Sümer, **a.g.m.**, s.369.

[183] Gökyay, **a.g.m.**, s.290-291.

[184] Sümer, **a.g.m.**, s.369.

muhtemeldir.[185] Ebu'l-gazi'ye göre İt-barak'lar Hint Okyanusu'na yakın yerlerde oturmakta idiler. Bu yanlıştır. Oğuz-Han bir defa İt-barak'la savaşır. Fakat yenilerek kaçmak zorunda kalır.[186] Şecere-i Terakime'de İt-barak ve Başkurt bahsinden sonra Çingiz Han ve onun fetihleri hakkında bilgi verilir. Ayrıca Cuci'nin Kıpçak illerindeki faaliyetlerine de değinilmektedir ki, bu kısmın sonradan eklendiği düşünülmektedir.[187]

İt-baraklar yenilgiye uğratıldıktan sonra Oğuz Han'ın, Karanlık Ülkesine hareket ettiği ve Hazar Derbent'ine geldiği görülür. Kafkasya'daki bu bölge, Türk tarihindeki Temir-Kapılardan birisidir.[188] Bu sebeple "Türk Kapısı" da denmiştir. Han-name'de Ozgan Han (Oğuz Han), bütün Turan ülkesini ele geçirdikten sonra "Ye'cuc-Me'cuc Seddi"ni yapacak ve onları Karnülbakar dağına hapsedecektir.[189] İslam mitolojisine göre bu sed, Kafkas Derbendi idi. İran mitolojisine göre, Nuşirevan'ın yaptırdığı Demir Kapı, "Sedd-i Ye'cuc-Me'cuc"dur. İran mitolojisine göre "Demir-Kapı" yı yaptırmak yolu ile Ye'cuc-Me'cuc kavmini hapsetmişti. Fakat asıl mühim olan, Kök Türklerin de buraya "Temir Kapıg" demeleri ve burasını, bir Türk-İran sınırı olarak kabul etmiş olmalarıdır. [190]

Oğuz Han, Derbent sınırlarına geldiğinde, fetihlerini ve zaferlerini dosta düşmana duyurmaları için yüz Kanglı atlısını görevlendirir. Oğuz, İki altın uçlu ok ve yayını kendi işareti olmak üzere elçilerine verir. Destana göre, Kagnılar gittikleri

---

[185] Ögel, **a.g.e.**, s.189.
[186] Ögel, **a.g.e.**, s.186; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.31.
[187] Gömeç, **a.g.e.**, s.212; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.32-33.
[188] Gömeç, **a.g.e.**, s.212.
[189] Gökyay, **a.g.m.**, s.291-292.
[190] Ögel, **a.g.e.**, s.185.

yerlerde bunları gösterince, halk, kendilerine hizmette kusur etmiyorlardı. Eski Türklerde “ok” ve “yay”ın birçok işlevi olduğu gibi, hakimiyet sembolü ve mühür yerine geçtiği de çeşitli tarihi olaylarla tespit edilebilir. S. Gömeç, buradaki ok mevzusunun şu tarihi hadiseyi de hatırlattığını belirterek, ikisinin arasında tarihi açıdan bir bağ olması gerektiğini düşünmektedir: “11. asırda Türkistan’daki iktidar savaşları sırasında Gazneli Mahmud, Arslan Yabgu’yu yanına çağırmış ve bir hile ile onu yakalamıştı. Arslan Yabgu, Hindistan’daki Kalincar kalesine hapsolundu (1025). Kaynakların bildirdiğine göre; Gazneli Mahmud, Arslan Yabgu’yu yanına çağırdığında güvenirliğini ölçmek ister. Sultan, “gerekirse Türkistan’dan ne kadar asker alabileceğini” sorar. O zaman elinde bir yay ile iki ok tutan Arslan Yabgu; “bu oklardan birini yollarsam ellibin asker gelir” der. Mahmud; “daha çok asker almak mümkün mü” deyince: “İkinci oku görürlerse ellibin kişi daha gönderilir” cevabını verir. Sultan Mahmud, “biraz daha fazla asker toplanabilir mi” diye sorar. Arslan Yabgu, “yayı göndermek suretiyle ikiyüzbin Türk yardıma koşar” der. Arslan Yabgu’nun bu kadar güçlü olmasından korktuğu için de onu tutuklatır.”[191]

Destanda geçen başlıca düşmanlar arasında, Gürcüler, Rumlar ve Frenkler de vardır. Oğuz Han, Rum ve Frenk ülkelerinin nasıl fethedileceğini tekfura sorduğunda, *“Türk kavminin büyük bir kuvveti olduğunu ve “güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar” her tarafı hakimiyetleri altına aldıklarını, kafalarına iyice yerleştirelim”* cevabını verir. Buradaki “güneşin doğduğu yerden, battığı yere kadar” cihan hakimiyeti anlayışı Türk tarihinde sıkça görülen bir anlayıştır.Her iki Roma’ya da baş eğdiren Türk-Hun hükümdarı Yuldız Kagan 410 sıralarında,

[191] Gömeç, **a.g.e.**, s.212.

Bizans'ın Trakya valisi ile yaptığı bir barış görüşmesinde; "güneşin battığı yere kadar her yeri fethedebilirim" diyerek sınırsız gücünü ifade etmiştir. Ondan yaklaşık 166 yıl sonra, soylu torunlarından Türk Şad (İstemi Yabgu'nun oğlu) tıpkı onun gibi, yine Bizans elçilerine "güneşin doğduğu yerden, batı sınırlarına kadar her yer bize tabidir" diyordu. Gömeç'e göre, iki Türk beyinin birbirlerinden habersiz, böyle sözler sarf-etmeleri, tesadüf olmamalıdır. Bu düşüncelerin hepsi, Türk cihan hakimiyeti ile bağlantılı şeylerdir. [192]

Oğuz Destanı'nda, Milattan önceki çağlarda değil, daha geç devirlerde olanlar da eskiden olmuş gibi zikredilmiştir. Mesela Ön-Asya'da Haçlılar zamanındaki vaziyet, Oğuz Han zamanında olmuş gibi gösterilmiştir. Togan'a göre, Oğuz Destanında zikredilen "frenk" tabirini Avrupa manasında almamak gerekir. Bununla şüphesiz Suriye ve Kilikya'daki Haçlı işgal mıntıkaları kastedilmiştir. Frenk ismiyle zikr olunan kavmin asıl vatanlarının Ön-Asya olmayıp başka yerde olduğunu belirten ibareler vardır. Çünkü Rum, yani Bizans memleketine Oğuzlar, bu Frenklerin yerini işgal ettikten sonra gelmişlerdir. "Rum" tabii ki Anadolu veya Bizans demektir. Oğuzlar, sonradan Boğazları geçmemişler, İstanbul'a yanaşmamışlardır. [193]

Şecere-i Terakime'de yer alan düşmanlar arasında Beçeneklerden şöyle bahsedilir: *"Beçenek (Peçenek) kabilesi, Salur halkıyla düşmandı. Beş-altı nesle kadar aralarında husumet vardı. Onun için Salur boyu, Beçenek halkına "İt-Beçene" derler. Beçenek ilinin Toymaduk adlı bir beyi bulunuyordu. Ordu ile hücum edip, Salur Kazan Alp'ın anası Çaçaklı'yı rehin alıp, gitti. Üç yıl sonra adamı Engeş'i*

[192] Gömeç, **a.g.e.**, s.217.
[193] Togan, **Umumi Türk ...**, s.123.

birçok haraç ile gönderip, Çaçaklı'ya geri sahip oldu. Çaçaklı eve geldikten altı ay sonra bir erkek oğlu doğurdu. Kazan Alp anasına bu oğlanı sen nerden aldın deyip ağaçla vurup başını yardı."[194] Burada geçen Beçene sözü, ünlü Türk Peçenek elini ifade etmektedir. Çünkü, Oğuz-Peçenek boyunun tarihçe varlığı anlaşılmış ise de, onun Oğuzların tarihinde, önemli bir rol oynadığına ve gerek müellifin asrında, gerek ondan önceki yüzyıllarda, Harizm, Horasan ve Maveraünnehr'deki Türkmenler arasında, kuvvetli bir Peçenek teşekkülünün yaşadığına ait hiçbir bilgimiz yoktur. Öte yandan, Oğuzlar ile Türk-Peçenek eli arasında savaşlar yapılmış olduğu kesin olarak biliniyor. Bu sebepler ile, bu rivayetleri, Oğuzlar ile Peçenekler arasındaki tarihi mücadelelerin destani hatıraları olarak kabul etmek gerekir. Bu olaylar en kuvvetli ihtimal ile şüphesiz 10. yüzyılda vuku bulmuştur. 925 tarihinde de Oğuzların batı komşuları olarak Emba-Yayık arasında Peçeneklerden bir küme yaşıyordu.[195]

Ayrıca Ebu'l-gazi, Beçeneklerle ilgili hikayeyi aktardıktan sonra, "Türkmen"in açıklamasını yapmaktadır: *"Maveraünnehir'de oturan Türkmenlere önceleri Tacikler, "Türk" derdi. Evvelki Türklere ise, "Türkmanend" deyip, ad koydular. Onun manası "Türk'e benzer" demektir. Halk Türkmanend diyemediğinden, "Türkmen" dediler."*[196] Han-name'de ise, *"Vajile ile kocasından bir çocuğu oluyor, buna Türkmen adını veriyorlar."* denmektedir. Han-name, Türkmenleri Nuh'un kızı Vajile'den türemiş olarak göstermektedir.[197] Ögel, Han-name, Özbeklerin milli

---

[194] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.57, 88.
[195] Sümer, **a.g.m.**, s.392-393.
[196] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.57-58.
[197] Ayrıca Han-name'de, Vajile ile kocasından olan çocuğa "Türkmen" adının verilmesinden sonra, Çingene soyunun oluşumu da şu şekilde anlatılmaktadır: "Köpek olanın soyundan Luli (Çingene) geliyor. İbrahim Peygamber zamanına değin kimse bunların adını bilmiyor; vaktaki Nemrut, İbrahim'i

destanı olduğu için, bunu, çok önemli bir itiraf olarak kabul etmektedir.[198]

Oğuz'un seferleri esnasında, Yuşı Koca[199] (Hoca) adlı bir ihtiyardan bahsedilir. İhtiyarların sefere götürülmemesine rağmen Yuşı Koca, oğlu Kara Sülek'e "*beni yanınıza alın, bir gün işinize yararım"* diyerek onu ikna eder. Kara Sülek, Oğuz Han'ın emrine rağmen, babasını bir sandığın içine koyarak yanında sefere götürür. Babasının tavsiyeleri sayesinde Oğuz Han'ın gözüne girer ve Oğuz Han tarafından "Ulu Beg" yapılır, pek çok mal verilir. İhtiyarların sefere alınmasının yasak olması ise, Türk ve Kırgız tarihinde çok görülen bir keyfiyettir.[200]

Han-nâme'de Kara Sülek'in yerini herhalde Ulug Arslan almıştır.[201] S. Gömeç, Han-name'de geçen Oğuz Kagan'ın çok güçlü ve akıllı komutanı Ulug Arslan ile üç kağana (İl-teriş, Kapgan, Bilge) hizmet eden, tarihte Türk Milleti'nin yetiştirdiği en büyük devlet adamlarının başında gelen Tunyukuk'un (s.642-643) birbirlerine çok benzediklerini savunmaktadır. Her ikisi de; hem tarihi kaynakları, hem de efsaneleri karşılaştırdığımızda iyi birer asker, devlet ve millete yol gösteren akıllı birer danışmandırlar. Tunyukuk'un üç hükümdara hizmet etmesi gibi, Ulug Arslan'ın da birkaç Türk kağanının emrinde bulunması da, benzerlik açısından dikkat çekmektedir. [202]

---

ateşe atmak üzere mancınığa koyuyor ve melekler inip onu tutuyor. Şeytan, zina işlenirse meleklerin bırakıp kaçacağını söyleyince dellal çağırtılarak kim mancınığın altında zina işlerse ona bin dirhem verileceği halka duyuruluyor. O zaman, köpekten doğan Luli bin dinar alıp kız kardeşiyle zina işliyor." Daha fazla bilgi için bakınız, Gökyay, **a.g.m.**, s.284.

[198] Ögel, **a.g.e.**, s.373-374.

[199] Ögel, Yuşı değil de Tuşı şeklini tercih etmektedir ki; bunun da Çingiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin adının Türkçe karşılığı olduğunu söylemektedir. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.208; Ögel, **a.g.e.**, s.197.

[200] Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.88.

[201] Gömeç, **a.g.e.**, s.208; Gökyay, **a.g.m.**, s.289.

[202] Daha fazla bilgi için bakınız, Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen ...", s.642-647.

Oğuz Han aşağı yukarı 50 yıl kadar süren büyük cihan fütuhatından sonra yurduna döner ve ulu bir toy verir. Ava giden altı oğlundan üç büyük oğlu (Kün, Ay, Yuldız), av dönüşü babalarına bir altın yay, üç küçük oğlu (Kök, Tag, Tengiz) da üç altın ok getirirler. Oğuz Han altın yayı üç büyük oğluna verir ve onlara Boz-ok adını koyar ki, bu kelimenin anlamı parçalamak, bozmak demekmiş; üç altın oku da üç küçük oğluna verir ve onlara da Üç-ok adını koyar. O, Boz-okların orun (siyasi ve içtimai mevki) bakımından Üç-oklardan üstün olduklarını, onların sağ kolu teşkil edeceklerini, çünkü yayın hükümdar derecesinde olduğunu, bu sebeple Boz-okların hakim kol, Üç-okların ise tabi kol olduğunu söyler ve en büyük oğlu Kün Han'ı da kendi halefi seçer. [203]

Buradan da anlaşılacağı üzere yay-ok, Türklerde hakimiyet belirtisidir. Oğuz Devleti'nde merkezi hakimiyetin yayla, uçların okla eşitleştirilmesi tarihi gerçekliğe çok yakındır. Kök Türkler hakkında geniş malumat veren Çin kaynaklarında göründüğü gibi kağanlığın idari sistemi oklu sistem olarak adlandırılır ve merkeze tabi olan sol kanada on ok denilir. Türklerden yalnız Oğuzlar tuğralarına yay ok resmi çiziyorlardı. Tuğrul Beg'in kolunda, hakimiyet alameti olarak ta, gerilmiş bir yay ve kemerinde üç ok bulunuyordu.[204]

Boz-okun bozmaktan getirilmesini Sümer, şüphesiz kabul etmemektedir.[205] "Boz-ok kelimesinin aslı herhalde "Bozuk" olması gerek" diyen Gömeç ise, sebebini şu şekilde açıklamaktadır: " Destan metnine göre altın yay kırılarak bir nevi

---

[203] Sümer, **a.g.m.**, s.362; Togan, **a.g.e.**, s.47-48.
[204] Sümer, **Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Oğuzlar (Türkmenler),** İstanbul 1999, s.77; Bayat, **a.g.m.,** s.525-526.
[205] Sümer, **a.g.m.**, s.363.

bozuluyor. Diğer yandan aynı terimi biz Uygur dönemi Kök Türkçe yazıtlarında da görüyoruz. Kök Türk tarihinden biliyoruz ki; 630 bozgunundan sonra bir aralık Ötüken kutlu yurdun merkezine Tokuz-Oğuzlar hakim olmuşlardı. İşte Uygurların da bu idareye ortak oldukları sanılmaktadır. Ancak onların bu idaresi de birtakım iç mücadeleler ve Kök Türk Börülüler hanedanının yeniden devlete sahip olmak amacıyla mücadeleye girmeleri neticesinde yıkılmıştı. 687'de Tokuz-Oğuz Baz Kagan'ın öldürülmesi sırasında meydana gelen bu olaylar hakkında Uygur çağı kitabelerinde söz edilirken; bir "bozuk başı" terimine tesadüf etmekteyiz. Dolayısıyla destanda geçen Boz-ok adı, yayın rengini değil, durumunu belirtiyor." [206]

Sümer, Boz-okların Üç-oklara üstün tutulmasının sebebinin, Oğuz hükümdarlarının İslamlıktan önce çoğunluk ile birinciler arasından çıkmış olmaları ile ilgili olduğunu savunmaktadır. Destanlardaki Oğuz yabguları da Boz-oklardan olup, Kayı boyuna mensupturlar, Kayıların en asil boy sayılmaları da buradan geliyor. Bununla beraber, rivayet edenlere göre, Oğuz hükümdarları Boz-okların yalnız bu boyundan değil, Yazır, Avşar ve Bedgili boylarından da çıkmıştır. Üç-oklardan hükümdar yetiştiren tek bir teşekkül, Eymür boyudur. Dede Korkut Destanlarında ise durum tam tersidir. Bu destanlarda Boz-oklar (Dış Oğuz), Üç-okların (İç Oğuz) tabii durumunda bulunmaktadırlar.[207]

Reşideddin'e göre Oğuz Han, 1000 yıl yaşadıktan sonra ölür. Ancak Ebu'l-gazi, Oğuz Han'ı 116 yıl yaşamış gösterir.[208] Oğuz Han'dan sonra yerine en büyük

---

[206] Gömeç, **a.g.e.**, s.227.
[207] Sümer, **a.g.m.**, s.363.
[208] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.42.

oğlu Kün Han[209] geçer. İmamî eserinde, Oğuz Kagan'dan sonra başa geçen hükümdarın adını Ulug Han diye verir.[210] Kün Han'ın veziri olarak, Oğuz Han'ın daha eski zamanlarda kendisine Yenikent şehrini yaptırdığı Irkıl Koca (Hoca)yı görmekteyiz. Destana göre Irkılın manası "her şeyi kendine çekmek", koca da "büyük ve ulu" demektir. Ebu'l-gazi rivayetine göre Uygur beyinin oğlu olan Irkıl Koca, [211] Oğuz'un hayatında, bir yarısını boz-ok, diğer yarısını Üç-ok diye ayırdığı bu oğullardan yirmi dört evladın her birine bir ad, bir tamga[212], bir ongun[213], bir ülüş veren ve otlak ve kışlak gösteren akıllı, bilge kişidir.[214]

Görüleceği üzere Yuşı Koca'nın yerini şimdi de bilge bir kişi olan Irkıl Koca almıştır. Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, S. Gömeç, Kök Türk Yazıtları ve Oguz-nâmeler üzerine yaptığı incelemelerde, Çin kaynaklarında ve Türkçe belgelerde geçen Tunyukuk'un, Oguz Kagan Destanlarında bahsedilen vezirlerle münasebetinin olabileceği kanaatindedir. Gömeç, Tonyukuk ve Irkıl Koca arasında da benzerlik olduğunu savunarak, bu münasebeti kısaca şu şekilde açıklamaktadır: "Irkıl Hoca, bir manada Türk milletinin kaderini belirlemiştir. Oğuz Han'ın altı

---

209 Kün Han'ın, Mo-tun'un oğlu Kün-içen ile aynı kişi olabileceği yönündeki görüşü daha önce aktarmıştık.
210 Gökyay, **a.g.m.**, s.293.
211 Reşideddin rivayeti için bakınız, Togan, **a.g.e.**, s.49; Ebu'l-gazi rivayeti için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.42.
212 Eski Türk toplumunda boy arazilerinin birbirlerine karışmamaları için sınırları var olup, bunlar da bir takım işaretlerle birbirlerinden ayrılıyordu ki; buna Türkler tamga demiştir. Her boyun özel işareti olduğu gibi, her aileye ait tamgalar da mevcuttu. Onlar bir nev'i tapu mührü niteliğini taşımaktaydı. Bunu halâ Türkiye'deki köylerde işlerliğini devam ettiren koru arazilerinin durumuyla benzeştirebiliriz ki; bunların giriş-çıkışlarında özel simgeler veya nesneler vardır. Ancak tamga geleneği bugün daha çok Kıpçak Türklüğü arasında yaygındır. Hayvan sürüleri ve mülkleri de başkalarınınkinden tamgalar ile ayrılırdı. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.229.
213 Ongun, her dört boyun, kutlulanmak ve kendilerine uğur getirmesi için ortaklaşa aldıkları kuşa denilmektedir. Boylardan her birinin ayrı ayrı damgası olmasına karşılık, onlardan her dört boyun bir ongunu vardır. Sümer'e göre, Her dört boyun ortaklaşa bir ongunları olması keyfiyeti, belki, bu dört boyun çok eski zamanlarda tek bir boydan türedikleri veya tek bir siyasi birlik teşkil ettiklerini gösterebilir. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.364-365.
214 Kaplan, **a.g.m.**, s.517.

oğlunun ve yirmi dört torununun ileride birbirlerine düşman olabileceğini hesaplayan, geleceği gören bu dahi devlet adamı, Kün Han'ın sağlığında bunların rütbelerinin, mesleklerinin, unvanlarının, tamgalarının belirlenerek meydana gelebilecek bir çekişmeyi önlemeye çalışmıştı. Bilge Tunyukuk da öyle yapmıyor muydu? Hem İl-teriş Kagan'a, hem onun oğlu Bilge'ye yol göstermiştir; ayrıca Bilge Kagan'ın Türk ülkesinde şehirlerin ve Budist mabetlerin yaygınlaştırılması fikrine de karşı çıkmış, atlı asker ve konar-göçer olan Türklerin şehirleri savunmalarının zor olacağını ve Budizmin de Türk karakterini zayıflatacağını ileri sürmüş, Bilge de onun bu fikirlerini kabul etmiştir. Tunyukuk'un vermiş olduğu bu karar Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü bu sayede devlet yıpranmamış ve kendinden sonra gelecek olanlara sağlam bir temel bırakmıştır." [215]

Oğuz Destanlarına göre Oğuz boylarının oluşumu şu şekildedir:

Boz-oklar

Kün Han'ın çocukları:

1-**Kayı** (Muhkem) 2-**Bayat** (Devletli ve nimetli) 3-**Alka Evli**~Alka Avul (Vardığı her yerde başarı ve refaha ulaşan. Her yere giderler, muvafakat ederler) 4-**Kara Evli**~Kara Avul (Kara yolda iyi gider. Evleri kara olan, kara çadırda oturanlar)

Ay Han'ın çocukları:

1-**Yazır** (Çok vilayeti olan) 2-**Döger** (Toplanmak için bir yere gelenler) 3-**Dodurga** (Ülkeyi alan ve düzene sokan. Devlet sahibi olmak, yasa koymak. Devleti

[215] Geniş bilgi için bakınız, Gömeç, **a.g.m.,** s.647-649.

korumayı bilici) 4-**Yaparlu** (Oyuk. Onun asıl adı Yagma idi. Savaş esnasında bir kabahat işlediğinden cezalandırıldı. Çin tarafından esen sert bir rüzgar vardı. Adına Sam-süyrek denilen bu rüzgar çok rahatsız ediyordu. Ona bu rüzgarın estiği yerin "önüne sen otur da rüzgarı kes" dediler. Bundan maksat onu yok etmek idi ve bu yüzden o bu yere gönderilmişti. Her önüne çıkanı deviren)

Yuldız Han'ın çocukları:

1-**Avşar**~Afşar (İşinde çevik ve avcılığa düşkün. İşini zamanında yapan) 2-**Kızık** (Kuvvetli olup, yasa ve savaşa aklı eren) 3-**Begdili** (Büyüklerin sözleri gibi aziz olur. Sözü hürmetli) 4-**Karkın** (Aşı çok ve halkı doyurucu)

Üç-oklar

Kök Han'ın çocukları:

1-**Bayandır**~Bayundur (Herzaman bolluk içinde olan) 2-**Beçene**~Beçenek~Biçene (İyi gayret eden, becerikli) 3-**Çavuldur**~Çavundur (Herkese işinde yardım eden. Durmadan savaşan, namuslu) 4-**Çepni** (Düşman olan, her yerde durmayıp, savaşan. Kahraman)

Tag Han'ın çocukları:

1-**Salur**~Salır~Salar (Gittiği her yerde kılıç sallayan, kılıçlı) 2-**Eymür** (Askeri çok ve zengin; zenginlerin zengini) 3-**Alayuntlu**~Alaca-atlı (Atları daima çok olan, ala atlı) 4-**Üregir**~Yüregir (İşi daima yüksekte olan, iyi iş gören)

Tengiz Han çocukları:

1- **Yigdir**~İgdir (İyi ve büyük; ululuk ve bahadırlık) 2-**Begdüz**~Bügdüz (Herkese karşı alçak gönüllü ve hizmet eden) 3-**Yıva** (Atları yüksek ve aynı zamanda hünerli olan. Derecesi yüksek) 4-**Kınık** (Bulunduğu her yerde aziz olan)[216]

Ebu'l-gazi rivayetinde Oğuz Han'ın iki baş hatununun dışındaki hanımlarından olan oğullarının adları da verilir: Kene, Köne, Turbatlı, Kireyli, Sultanlı, Oklu, Köklü, Suçlu, Horasanlu, Yurtçu, Çamçı, Torumçu, Kumu, Sorkı (Sorhı), Kurçuk, Suraçuk, Karaçuk, Kazgurt, Kırkız, Tigin, Lala, Mürdeşur, Sayır. Bunlardan başka, Oğuz soyundan olmayan, ama toyda yeri bulunan, Oğuz'un ad koyduğu bir çok kavim vardı. Bunlar; Kanglı, Kıpçak, Karluk ve Kalaç'tır. [217] Han-nâme'de ve "Divanü Lûgat-it Türk"de sayılan Oğuz boylarının adedi farklıdır. Kaşgarlı'da bu sayı yirmi iki iken, Han-nâme'de yirmi yedi rakamından söz edilir.[218]

Oğuz elinin 24 boydan meydana gelmesi ve bunların da, Boz-ok ve Üç-ok adları ile iki kola ayrılmaları tarihi bir gerçektir. Burada anlatılmak istenen husus, Oğuz elinin eski zamanlarda teşkilatlanmış bir el olduğudur. Orun yani boyların el içindeki siyasi ve içtimai mevkileri de eski zamanlarda düzenlenmiştir. İkili düzenin yani sağ ve solun bütün Türk ellerinde ve devletlerinde teşkilatın baş kaidesi olduğu malumdur.[219] Ayrıca, Çin kaynaklarında Mo-tun'un oğlu olarak zikredilen Ki-ok Han'ın, memleketi 6'ya ve 24'e taksimi, Kün-Han çağının 6 oğul ve 24 torunlu

---

216 Reşideddin, Yazıcıoğlu ve Ebu'l-gazi'de verilen bilgilerle tamamlanan bu liste için bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.230-233; Togan, **a.g.e.**, s.50-52. Şecere-i Terakime'deki şekli için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.49-52.

217 Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.45.

218 Gömeç, **a.g.e.,** 234; Gökyay, **a.g.m.**, s.284, 294; Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.55-57.

219 Sümer, **a.g.m.**, s.367.

teşkilatını hatırlatmaktadır.[220]

Kün Han'dan sonra yerine oğlu Dib Yabgu tahta oturur. Oğuz yabgularına dair rivayetler, Dib Yavku ile başlar. Dib Yabgu, Gün Han'ın oğlu Oğuz Han'ın torunu olarak gösteriliyorsa da bunun suni bir bağlama olduğu açıkça anlaşılıyor. Dib Yabgu, beyleri üzerinde nüfuz ve kudrete sahip değildir. Bundan sonra gelecek olan yabguların çoğu için de aynı söz söylenebilir. F. Sümer, Oğuz yabgularının hiç birisinin tarihçe adlarının bilinmemesinin sebebinin belki de bununla ilgili olabileceğini düşünmektedir. [221] Şecere-i Terakime'de Kün Han'dan sonra Kayı'nın han olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca onun 23 yıl hükümdarlık yaptığı, birçok çocuğunun olduğu ve bir oğluna büyük babaları Dib Yabgu'nun adını verdiği, belirtiliyor.[222]

Dib Yabgu'nun dostları arasında Dögerlerden Dib Cengiş ve oğlu Türgiş'in adı geçmektedir. Burada bir şahıs adında, boy ismini görmekteyiz. Batıdaki Tölös boylarından olan Türgişler, On-Okların Tu-lu (Tuglu veya Törü) boyuna mensupturlar. Bulunan arkeolojik eserler, Türgişlerin merkezinin Argu-Talas ve İli boylarında olduğunu göstermiş olup, Kök Türkçe yazıtlardan da yine ağırlıklı merkezlerinin burası olduğu, Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasında yayıldıkları anlaşılmaktadır. [223]

B. Ögel, Dib Yabgu'nun ilk iş olarak vergi işleriyle ilgilenmesi üzerine Dib

[220] Togan, **a.g.e.**, s.146.
[221] Sümer, **a.g.m.**, s.369-370.
[222] Gömeç, **a.g.e.**, s.235; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.53-54.
[223] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.60.

Yabgu ile Çingiz Han arasında şöyle bir bağlantı kuruyor: "Farsça destan olayları, sanki gelmiş geçmiş, bilinen devlet büyüklerine ait biyograf yaları anlatıyormuş gibi ele almaktadır. Bu Farsça metinde, Çigiz Han ile devletinin tesirleri de gözden kaçmamaktadır. Çingiz Han, gerek devletinin kurarken ve gerekse kurduktan sonra, harplerin dışında ve bilhassa devlet idaresinde, birinci derecede vergi işlerine önem vermişti. Mahmud Yalavaç, Mes'ud Beg v.s. gibi vergi toplayan büyük memurların devlet içindeki birinci derecede önemleri bilinen gerçektir. Destanda da Kün Han'ın oğlu Dib Yabgu'nun, daha devletin başına geçer geçmez, vergi işlerini konuşması ve bunu bir düzene sokmak istemesi, eski, destani Oğuz-namelerin üslubundan olmasa gerektir." [224]

Destanda Yimeklerin Dib Yabgu'ya düşmanlık ettiğinden ve Dib Yabgu'nunda onları yendiğinden bahsedilir. Yimekler, 10. yüzylın 5 büyük Türk elinden Kimekler'in bir oymağı idi. Kimekler'in adına 8. yüzyıl Türk kitabelerinde rast gelinmiyor Kimekler'in tabiatıyla bizim destanda da adları geçmemektedir. Çünkü, 11. Yüzyılda adı ortadan kalkmış ve kendisini iki önemli oymağı olan Kıpçak ve Yimekler temsil etmişlerdi.[225]

Reşideddin'de, Oğuz yabgularından, manası "bir al ata binmiş ve samur elbise giymiş" demek olan Ala Atlı Kiş Tonlu Kayı Inal Han'ın atasının isminin Kayı olduğu belirtilir. Kayı onun mensup bulunduğu boyu göstermektedir. Kayı boy adı böylece ilk defa olarak önemli bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Destana göre, onun çağında Peygamber Hazret-i Muhammed zuhur etmiştir. Tarihi zaman olarak bu 6.

---

[224] Ögel, **a.g.e.**, s.222.
[225] Sümer, **a.g.m.**, s.368.

asrın ikinci yarısına tekabül etmektedir ki, o sırada Türk dünyasının liderliği Kök Türk Börülü sülalesinin elindedir. [226]

İnal Han, Bayat Dede Korkut Kerençük'ü Peygamber'in katına göndererek Müslüman olur. Reşideddin, Korkut Ata için, onun Bayat boyundan ve Kara Koca'nın oğlu olduğunu, İnal Sir Yabgu Han zamanında ortaya çıktığını, çok akıllı, bilgili, keramet sahibi bir insan olduğunu ve 295 yıl yaşadığını kaydeder. Korkut Ata, destanda, gün görmüş, iş bilir bir devlet adamı olarak görülmektedir.[227] Destanın bu bölümü aslında bize Dede Korkut Hikayelerinin (veya Oguz-nâmesi) teşekkül safhası hakkında da ipucu vermektedir. Dede Korkut Oguz-nâmesi'nin yazıya geçirilişi her ne kadar 16. asır ve coğrafya olarak da Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesi kabul ediliyorsa da; görüleceği üzere Dede Korkut veya Korkut Ata'nın çok daha evvelce bilindiği anlaşılıyor. Ve bir mühim husus da Dede Korkut Hikayelerinde o, ozanlar başı olan bir bilge kişidir. Reşideddin Oguz-nâmesi'nde ise devlet adamı ve elçi kimliğiyle karşımıza dikilmektedir. [228]

Ebu'l-gazi ise, Inal Yabgu Han'ın vezir vekili olarak Korkut Ata ismini verir ve onu Kayılara mensup gösterir. Ama her halükarda Dede Korkut ile Korkut Ata aynı olmalıdır.[229] Ebu'l-gazi, Salur Kazan'ın Kayı Korkut ile aynı zamanda yaşadığına da işaret ettikten sonra Korkut'un Kazan'ı öğen dikkate değer manzumesini kaydeder:

Kazgurt dağdan aşağıya taşı yuvarlattı

---

[226] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.237.
[227] Sümer, **a.g.m.**, s.371.
[228] Gömeç, **a.g.e.**, s.237; Togan, **a.g.e.**, s.55.
[229] Gömeç, **a.g.e.**, s.237; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.55.

Salur Kazan karşı varıp çekip

İt Beçene görüp onu akılı gitti

Alp beyler gören var mı Kazan gibi?....[230]

Bu Oğuz-namelerde Korkut'un çağdaşı olarak gösterilen hükümdarların kimileri Çin kaynaklarında geçen tarihi şahsiyetlerle birleştirilebilir. İnal Sır Yabgu'un adı son Türkeş hanlarını deviren Karluk yabgusu sıfatıyla Gerdizi'de geçen "Ilmalsın Cabgu"nun adını hatırlatıyor. Togan'ın belirttiği gibi, Ilmalsın Cabgu ile İnal Sır Yabgu'nun aynı ad olduğunda şüphe yoktur.[231]

Kayı İnal Han'ın vefatı ile onun için yapılan yog töreni, "*İki göl yapıp; birisini ayran, öbürünü de kımızla doldurmuş; öylesine çok at ve koyun kesmişti ki bunlardan birkaç dağ olmuştu. Ne kadar ülke varsa, oralardan bu yoga insanlar geldi. Hepsine aş verdiler"* şeklinde anlatılır. Bu yog töreni, Bumın Kagan'ın cenazesini hatırlatmaktadır. Bumın'ın ölümü ve cenaze merasimi konusunda kitabeler şöyle demektedir: "İli tutup, töreyi düzenlemiş. Kendisi sonra ölmüş. Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün-doğusundan Bök-halkı, Çöllüg-illiler, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Romalılar, Kırgızlar, Üç-Kurıkanlar, Otuz-Tatarlar, Kıtanlar, Tatabılar gelip ağlamış, yas tutmuşlar. Bu kadar ünlü kagan imiş." Görüleceği üzere, onun yas törenine zamanın bütün önemli ülkeleri temsilci yollamışlardır.

Kayı İnal Han'ın dünyaya gelen oğluna, Bayat boyundan Korkut Ata ve Erkin, *"oğlanın adı Tuman olsun"* derler. Destana göre, bu "sis" manasındadır. Kök Türk

---

[230] Sümer, **a.g.m.**, s.391-392; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.84.
[231] Gökyay, **a.g.e.**, s.CXVIII; Togan, **a.g.e.**, s.103.; ayrıca Gerdizi için bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.73.

Kaganlığının kurucusu olarak kabul edilen Bumın'ın Çin kaynaklarındaki isminin transkripsiyonunun da Tuman veya Tümen olması ihtimali söz konusudur.[232] Tu-man adı aynı zamanda, Mo-tun'un babası Tu-man'ı da hatırlatmaktadır.[233]

Kayı İnal Han'a naiplik yapan Erkin, onun oğlu Tuman'a da naiplik yapar. Tuman, küçük olduğu için, o büyüyene kadar onun adına ülkeyi yönetmesi için hükümdarlık görevi Köl Erkin'e verilir. Tuman Han ergenlik çağına gelince, töre gereği kaganlık tahtına geçer. Destanda anlatılan bu hikaye eski Türk devlet geleneğinde mevcut olan bir sistemdir. Bu olay, Kök Türk dönemi Türk tarihinde gerçekten yaşanan; İl-teriş Kagan'ın ölümünden sonra kardeşi Kapgan'ın, İl-teriş'in oğlu Bilge küçük olduğundan, töre gereği kagan atanması olayına benzemektedir. [234]

Tuman Han yerini oğlu Tiken Bilen Er Biçken Kayı Yabgu'ya bırakır. Ondan sonra hanlık, iki oğlundan Ula Temür'e kalır. Oğuz Yabgusu ve aynı zamanda kardeşi olan Ula Temür'e isyan eden Kara Alp Arslan ise destanda, eskiden beri Oğuzlara bağlı olan Uygur boyunun başı olarak gösterilir. Uygur tarihinde iki Arslan'ın ön plana çıktığını görmekteyiz ki; bunlardan birisi Kök Türk hükümdar ailesi Börülülerin yok edilmesinde rol oynayan Kutlug Bilge Köl Kagan'ın kardeşi Arslan İrkin, diğeri de 10. asrın sonlarına doğru (981'ler) hanlık yapan Koço Uygur hükümdarı Arslan Han'dır.[235] Gömeç, Han-nâme'ye göre, buradaki Uygur boyunun yerini Özbeklerin aldığını sanmaktadır. [236]

---

[232] Gömeç, **a.g.e.**, s.238-239; Gömeç, **Kök Türk ...**, s.11-12, 14-15.
[233] Togan, **a.g.e.**, s.103.
[234] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.240; Gömeç, **Kök Türk** ..., s.55.
[235] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.244; Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü**, Ankara 1997, s.64.
[236] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.244; Gökyay, **a.g.m.**, s.287.

Uladmur (Ula Temür) Han'ın oğlu olmadığından kardeşi Kara Alp tahta çıkar. Destana göre, düşman onu, babasının Urçe Han ile savaşı sırasında beşikten çalıp, götürmüş; sonra dönüp, gelerek babasını hayatta iken görmüştü. S. Gömeç, bu hikaye ile Çingiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin hikayesi arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.. Bilindiği gibi Çingiz, Türklerin ve Mogolların büyük hanı olmadan evvel, bir aralık Merkitlerin saldırısına maruz kalmış, ancak onların elinden karısını bırakarak, kurtulabilmişti. Daha sonra Çingiz, eşini onlardan geri almayı başardı. Bir müddet sonra doğan Cuci'nin kendisinden mi, yoksa Merkitlerden mi olduğu konusu ise hep tereddütlü kalmıştır. Şecere-i Terakime'de bu konu biraz daha farklıdır. Burada Urçe han ile savaş sırasında bir kadının kaçırıldığı, bir süre sonra bu kadının yurduna gönderildiği, oraya varınca "Ula-Temür Yabgu'dan hamile olduğunu" söylediği hakkında kayıtlara rastlamaktayız.[237]

Kara Han'ın hükümdarlığından sonra yerine Bugra Han geçer. Bugra Han'ın İl Tigin, Kurı Tigin ve Beg Tigin adlı üç oğlu vardır. Destana göre, "tigin"in manası "güzel yüzlü"dür. Bilindiği üzere Kök Türklerde "tigin" sözü genel olarak "prens" veya "şehzade" anlamına gelirdi. Uygurlarda da başlangıçta anlamı böyle idi. Fakat Uygurlar Orkun boylarındaki eski yurtlarından göçerek, Turfan ve Beş Balık bölgelerine gelince, bu unvanın ifade ettiği anlam biraz değişmişti. Turfan'daki Uygur hükümdarlarının unvanları da, tigin ile sonlanmağa başladı ve tigin bir nevi hükümdarlık unvanı oldu. [238]

"Bugra Han Aşı" da Bugra Han'a aittir. Destanda bu rivayet, *"Birgün asker aç*

---

[237] Gömeç, **a.g.e.**, s.246; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.66.
[238] Ögel, **a.g.e.**, s.84.

*kalmış ve ne yemek pişirelim diye düşünmüşler. O da acele bir parça hamur alıp, yassılaştırmış ve kazana atmış. O tarihten günümüze kadar bu aş, onun adıyla anılır."*şeklinde aktarılır. Şecere-i Terakime'de de*"Bu çorbanın adı Bugra Hanı olsun, dedi. Bugün halk içinde Bugra diyip pişiriyorlar, o çorbadır"* denmektedir.[239] F. Sümer, Oğuz-name'deki bu Bugra Han'ın Kara Hanlılardan hangi Bugra Han olduğunu anlamanın pek mümkün olmadığını belirtir. Ona göre, bu Bugra Han belki de 992 de Buhara'ya giren aynı addaki Kara Hanlı hükümdarını ifade etmektedir. Sebep olarak ta, bu tarihi Bugra Han'ın da üç oğlunun var olmasını göstermektedir. Fakat, bunlar tarihçe, Yusuf, Ahmed ve Ali olmak üzere, İslami adları ile tanınmışlardır.[240]

Bugra Han'dan sonra oğullarından Kurı Tigin 75 yıl hanlık yapar. Kara Arslan Han ise 70 yıl mutluluk ve ululukla hükümdarlık eder. Daha sonra Kara Arslan Han'ın kendi oğlu henüz küçük olduğundan, amcasının oğlu Osman Han, tahta geçer. Osman Han'ın ölümünden sonra, kardeşi Esli Han hükümdar olur. Bundan sonra yerine oğlu Şaban Han geçer. Ölümünden sonra taht, oğlu Buran (Turan) Han'a kalır. Buran Han'dan sonra da hükümdarlık oğlu Ali Han'ın olur. Destanda, bu Türk hanedanlarının tarihi hakkında önemli hiç bir haber yoktur. Burada zikredilen hükümdarlardan bir kaçının adı, Kara Hanlıların tarihi soy kütüğünde görülebilmektedir.[241]

Ali Han, mühim bir tarihi şahsiyetin babasıdır. Oğlu Kılıç Arslan'ın beline bir kılıç kuşatıp, adın *"Kılıç Arslan olsun"* der. Kılıç Arslan'ın "Şah Melik" unvanını

[239] Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.67.
[240] Sümer, **a.g.m.**, s.376-377.
[241] Sümer, **a.g.m.**, s.378.

alışı ise destanda şu şekilde anlatılıyor: "*Onlar Horasan'a vardılar ve birkaç sene geçtikten sonra Kılıç Arslan delikanlı oldu. Hemen her gün günah ve kötülükle meşguldü. Geceleri beylerin kızlarının çadırlarına gidip, onların namuslarını kirletiyordu. Beyler de buna tahammül edemiyorlardı. Ona bu yüzden "Zalim Şah Melik" namını taktılar."* Destanda, Şah Melik'in kötü davranışları, Oğuz Beylerinin ayaklanmasına, Şah Melik'in canını istemelerine neden olur. Kılıç Arslan'ın atabeyi Begdüz (Bügdüz) Karaçı, Oğuz beylerini yatıştırmaya çalışsa da, Merv, Serahs ve Feramurzan (Merzduran) dolaylarındaki bazı Oğuz boylarının İran'a doğru ayrılıp, gitmelerini engelleyemez. Destanın pek çok yerinde tarihi olaylara şahit olmaktayız ki; bunlardan birisi de işte bu kargaşa durumudur. 10. asrın sonlarıyla, 11. asrın başlarında Türkistan'ın batısında Oğuz kabileleri içerisinde, büyük çoğunluğu siyasi sebeplerden dolayı yaşanan çalkantılar, Oğuz-Türkmen yapısının şekillenmesinde de önemli rol oynayacaktır.

İran'a doğru giden bu Oğuz beylerinin önderi olan Kınık Kazı-kurt'la beraber destanın bundan sonraki kısmında artık Kınık boyu ile beraber Selçuklu ailesinin ön plana çıkarıldığını görülmektedir. [242] Bu Oğuz kümesi arasında Toksurmuş İçi adlı yoksul bir çadırcının üç oğlu vardır. Tukak, Tuğrul ve Arslan. Bilindiği gibi Selçuklu soyu Oğuzların Kınık boyuna mensup idi. Hanedanlığa ismini veren Selçuk'un babasının adı da Tukak'tır. O, Oğuzlar arasında "Temir Yaylı" lakabıyla tanınıyordu. Yayın hakimiyet sembolü olması bakımından, onun bu unvanı dikkat çekicidir. Selçuklu ailesi de kendisini efsanevi Türk hükümdarı Alp Er Tonga'ya bağlar. [243] Tukak'ın oğlu Selçuk'un da dört oğlu vardı: Mikail, Arslan (İsrail), Yusuf

---

[242] Gömeç, **a.g.e.**, s.254.
[243] Bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.82.

ve Musa. Abbasi Halifesi tarafından “Doğunun ve Batının Sultanı” ünvanını alan meşhur Tuğrul ve Çağrı, Mikail’in oğullarıydı.[244]

Toksurmuş İçi’nin ortanca oğlu Tuğrul, becerisi ve başarıları sayesinde, Oğuz kümesinin başı olur. Ali Han’ın oğlu Şah Melik’i yenerek öldüren kişi de o dur. Bu haberler önemli bir tarihi olayın destani bir yankısıdır.Tarihi kaynaklarda, hangi elden veya soydan olduğundan bahsedilmeyen Şah Melik, gerçekten Ali adında birisinin oğlu olup Cend hakimi idi. O Selçukluların en amansız düşmanıdır. Şah Melik, Gazneli hükümdarı Mesud tarafından 1040 yılında Harizm ülkesi hakimliğine tayin edilse de, Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından yenilerek hapsedilir ve ölür. Rivayette Şah Melik’in bir Oğuz yabgusu veya beyi olduğu açıkça söylenmediği gibi, Karahanlılar soyundan gelmiş gibi gösteriliyor. Sümer’in dediğine göre, bu şahıs belki de bir Kıpçak beyi idi. [245] Ayrıca Z.V. Togan da, destanda zikredilen Bugra Han, Kuru Tigin, Şah Melik gibi tarihi isimleri ve vakaları mukayese ederek, zikri geçen Hanların Kök Türk, Türgiş ve Karahan Hanlarından ibaret olduğunu düşünmektedir.[246]

Tuğrul, ağabeyisi Tukak’ı Gazne hükümdarlığına, küçük kardeşi Arslan Şah’ı (Kılıç Arslan) da Rum emirliğine gönderir. Arslan Şah, bütün Rum (Anadolu) ülkesini ele geçirir. Bilindiği gibi Anadolu’nun fethedilmesine Kutalmış-ogulları da (Arslan Yabgu nesli) katılmıştır. Onun çocukları 1074’lerde kendilerine bağlı Türkmen gruplarıyla önceleri Güney-doğu ve Orta Anadolu’da fetih hareketlerine giriştiler. Sultan Melik-şah’ın ölümünden sonra oğulları arasında saltanat kavgası

[244] Gömeç, **a.g.e.**, s.254.
[245] Sümer, **a.g.m.**, s.379.
[246] Zeki Velidi Togan, “Türk Destanının Tasnifi”, **Türkler,** Cilt III, Ankara 2002, s.506.

başlayınca, Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan Horasan bölgesinden gelerek, babasının mirasına kondu (1092). [247]

Arslan Şah'ın ölümü ile kardeşi Tukak, sonra da Tokuz Yabgu han olur. Destanda, bu adın Uygurca olduğu söylenir. Yabgu unvanı, bütün Türk boylarınca kullanılan bir unvandır. Hunlar zamanında 'shan-yü' şeklinde görülen bu unvanı, Batı Türkistan ve Fergana yerli yegleri de taşıyordu. Daha sonra bu unvanı Kök Türkler çağında On-Ok liderlerinde, dolayısıyla veliahtta ve Oğuz, Karluk ileri gelenlerinde görüyoruz. Başlangıçta aşağı-yukarı kagan unvanıyla eşit manaya gelen yabgu, daha sonraki yüzyıllarda, kagandan bir alt dereceyi ifade etmiş ve 10. asra doğru boy reislerinin unvanı olmuştur. [248]

Tokuz Yabgu'dan sonra Saman Yabgu denilen bir asilzade Maveraünnehr'de hükümdarlığa getirilir. Reşideddin'de, Saman Yabgu'nun Samanlı ailesinin atası olduğu ve ona Saman Huda denildiği de belirtilir. Burada görülüyor ki, kendi zamanlarında, kavmi bakımından artık Türkleşmiş olan Maveraünnehr'de saltanat sürdükleri için Samanlı hanedanını da Türk sanmışlardır. Bu hanedanın Türk soyundan gelmemiş olduğu malumdur. [249] Samanilerin kökeni her ne kadar başka kökene bağlansa da, burada Oğuz tarihiyle birleştirilmiş olması, Oğuzların Samani tarihine de sahip çıktıklarını göstermektedir. Zaten Gazneli, Kara Hanlı, Oğuz ve Samanilerin sıkı ilişkiler içerisinde oldukları da bir hakikattir.

Saman Huda'dan sonra Akım Yabgu, sonra da Kökem Yabgu hükümdar olur

[247] Gömeç, **a.g.e.**, s.256.
[248] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.116.
[249] Sümer, **a.g.m.**, s.381.

ve Kara Şad (Şit) adlı bir düşmanla mücadelesi anlatılır. Sümer'e göre, Kara Şit, belki de Oğuzların kuzey komşuları Kıpçakların başbuğlarından birisi idi. Ondan sonra kardeşi Serenk başa geçer. Şecere-i Terakime'de *"Oğuz ili, Köken ve Serenk'ten sonra kendi başlarına padişah çıkarıp, oturamadılar."* denmektedir. Gömeç'e göre bu söz, Ebu'l-gazi'nin artık Selçukluları ve Türkmenleri ayrı değerlendirdiğini göstermektedir. [250]

Serenk'ten sonra oğlu Sebük Tigin hükümdar olur ve onu oğlu Mahmud takip eder. Destana göre o, Kayı boyundan ve Kökem Yabgu soyundandır. Gazneli Mahmut'un babası, Sebük Tigin'in Kayılardan ve Kökem Yabgu'nun kardeşi Serenk'in oğlu olması, Gazneliler tarihinde de vardır.[251] F. Sümer ise, Kökem Yabgu'ya ait rivayeti gerçek bir hatıra olarak kabul etmekte, fakat Sebük Tigin'in bu yabgunun soyundan olmasını doğru kabul etmemektedir. Çünkü Sebük Tigin bir Türk kölesi idi. Mahmud ölünce, oğlu Mesud yerine geçer. Bu esnada Kınık boyundan ve Selçuk ailesinden Tuğrul Sultan, Çağrı beg ve Davud Merv, Belh ve Herat'ı almışlardır. Rivayetlerde görüldüğü üzere, tabii doğru olmayarak Davud ile Çağrı Beg, ayrı ayrı şahıslar sanılmış ve Mesud'un da onlar tarafından tutsak alındığı söylenmiştir.[252]

Selçuklular ile Gazneliler arasında devam eden savaşların en büyüğü ve önemlisi Merv civarındaki, Dandanakan Kalesi yakınında oldu. Selçuklular Sultan Mes'ud idaresindeki Gazne ordusunu 23 mayıs 1040'da müthiş bir bozguna

---

[250] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.257-258.
[251] Togan, **a.g.e.**, s.112.
[252] Sümer, **a.g.m.**, s.381-384. Reşideddin'de bu rivayetleri nakleden zatın Çagrı ve Davud'un aynı olduğundan haberi yok. Bakınız, Togan, **a.g.e.**, s.113.

uğrattılar. Bu savaş ile Horasan'da bağımsız bir devlet kuruluyordu. İşte Horasan'da kurulan bu devlet İslam tarihçilerinin Selçuklu Devleti dediği, bizim devletimiz, yani Türkiye'dir. [253]

Selçuk'un[254] Türk hükümdarlarının çadırcısı, Toksurmuş'un soyundan olduğu yeniden kaydedildikten sonra, Harizmşah Sultan Muhammed'in en eski atası, Selçukluların hizmetkarlarından Anuştigin'in de Oğuz elinden ve Beğdili boyundan olduğu söylenir. F. Sümer, bunun esassız olduğunu söyler ve tarihi bilgilere göre, Anuştigin, Garcistanlı bir Türk kölesi olup, Melik Şah'ın ibrikçi başısı olduğunu ve onun Oğuz olduğuna dair kaynaklarda en küçük bir işaretin olmadığını kaydeder.[255]

Destanda, Oğuz hükümdarlarının Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Begdili olmak üzere beş boydan çıktıkları söylendikten sonra Salgurlu Fars Atabeylerinin menşeine geçiliyor. S. Gömeç'e göre, burada bir yanlışlık söz konudur. Ona göre, destanda hem Gazneli'den, hem Selçuklu'dan, hem de Harezm-şah gibi Türk hanedanlarından ve bunların bağlı olduğu kabilelerden söz edilirken; Kınık, Yagma vs. gibi boyların göz-ardı edilmesi söz konusu olamazdı. [256]

Salgurların menşei ile ilgili hikaye destanda şöyledir: "*Şah Melik'in beylerinden olan Kınık Kazı-kurt'un nökerlerinden Salgur Dikli (Salvur~Salur~Salar) isminde bir bey vardı. Yine derler ki, Şah Melik'in bozguna*

[253] Gömeç, **a.g.e.**, s.259.
[254] Selçuklu ailesinin atası "Temir Yaylı Tukak" diye anılan bir Kınık boy beyi idi. İsminin aslının Selçük olduğu sanılan oğlu, babası gibi üstün vasıflarıyla göze batmış ve Oguz yabgusunun ordusunda sü-başılığa kadar yükselmişti. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.259.
[255] Sümer, **a.g.m.**, s.384.
[256] Gömeç, **a.g.e.**, s.260.

uğradığı sırada, bütün Oğuz beyleri Merv'de toplanmışlardı. Salgur kendi kabilesinden onbin atlı ile göç edip, Horasan sınırlarına geldi. Kuhistan, Tabes ve Isfahan taraflarını yıllarca yağma etti. Nihayet Selçuklular bu ülkeyi ele geçirdikleri vakit Salgur onlarla birleşti ve uzun süre onlara yardımda bulundu. Sonunda onun çocukları Fars taraflarına gitti ve o diyarı aldılar. Tarihte Salgurî de denilen Fars Atabegleri onların soyundandır." Sümer, buradaki Dikli'yi, Salgurların en eski atası olarak kabul etme konusuna şüpheli bakmak gerektiğini düşünmektedir.

Destanda bundan sonra ad ve yeri açık bırakılmış bir emirin 1000 atlı ile Ceyhun'un orta kıyısında yurt tuttuğu, Kutlug Beg, Kazan Beg ve Karaman Beg'in onun oğulları olduğu ve bu zamanda da bu beyin torunları bulunduğu yazılır. Ayrıca, Rum Türkmenlerinin, Sultan Tuğrul'un Rum'a gittiğinde buyruğunda olan 20 bin atlıdan türedikleri, Sultan Tuğrul'un geri döndüğü ve orada yerleşen 20 bin atlının başında Kınıkdan Arslan Sultan'ın bulunduğu söylenir.

Reşideddin Oğuz-name'si, Yazırlar'a ait şu haber ile sona erer: "*Oğuzlar parçalanıp, dağıldıkları esnada Şah Melik'in Yazır boyundan bir beyi ve Ali Han oğulları Kayaş-kul ile Veli Han Yazır tarafına gittiler; yer ve yurt olarak Hisar Tag(Dağ)'ı seçtiler, orada oturdular. Halâ onların torunları o taraflardadır."* Sümer'e göre, Yazırların bu yurtlarında yerleşmeleri, Sultan Sancar'ı yenen Oğuzların Horosan'ın bir kısmını istilaları altına almaları ile ilgili olmalıdır. Çünkü, Selçuklu devrine ait kaynaklarda yer adı olarak ne Yazır ne de Hisar Dağı geçiyor. Bu Yazırlara 17. yüzyılda Kara Dağlı deniliyordu.[257]

[257] Sümer, **a.g.m.**, s.385.

III.BÖLÜM

ATTİLA DESTANI

A) ATTİLA HAKKINDA KISA BİLGİ

Priskos ve Jordanes'in kayıtlarında Attila'nın ismi Ata-ila şeklinde izah edilmektedir. "Ata" Gotça baba manasına geldiği gibi, Türkçede de aynı manayı taşır. "İla" eki de Gotça küçültme ekidir. Attila'nın asıl adının ne olduğunu bilmiyoruz. Bu isim sonradan kendisine verilmiştir.[258] Onun adının Ata, İdil, Etzel gibi kelimelerden geldiğini iddia edenler de var ise de; S. Gömeç, At İlli'den bozma olabileceğini düşünmektedir.[259]

"Tanrı'nın Kılıcı" olarak tanınan Attila, Avrupa milletlerinin çoğunun milli kahramanı, bir bölümünün efsanelerine ve hatta destanlarına kadar giren bir kişidir.[260] Hunlara ait hatıralar Avrupa'nın muhtelif yerlerinde uzun zaman muhafaza edilmiştir. Örneğin, Macar halkı kendilerini Hunların neslinden sayarlardı. Macarlar arasında Atilla adlı şahıs isimlerine de tesadüf edilmektedir.[261]

H.N. Orkun, Attila'nın dış ve iç görünüşünü çok güzel bir şekilde tarif etmektedir: "Attila, kısa boylu, geniş omuzlu, büyük başlı, küçük gözlü, seyrek sakallı, basık burunlu ve yağız yüzlü idi. Daima başını arkaya doğru tuttuğu ve

[258] Orkun, **Türk Tarihi ...**, s.65. Atilla'nın doğum tarihi ile ilgili olarak Orkun, "Atilla'nın 4. Yüzyılın son senelerinde doğmuş olduğunu kestirebiliriz" demektedir. Bakınız, Orkun, **a.g.e.**, s.15.
[259] Gömeç, **a.g.e.,** s.306.
[260] Saadettin Gömeç, Türk Tarihinin Kahramanları: IV "Atilla", **Orkun**, Sayı 52, İstanbul 2002, s.42.
[261] Orkun, **a.g.e.**, s.70.

etrafına her zaman dikkatle baktığı için herkese inatçı ve emredici bir tabiata malik olduğu hissini verirdi. Bir şeye kızdığı vakit yüzü değişir, gözleri müthiş bir surette parlamağa başlardı. Hiç kimse onun hiddetine karşı koyamazdı. Sözleri ve hatta hareketleri bir kararın tatbikini ifade ederdi. Kendisine itaat edenlere iyi muamele eyler, hizmet edenlere cömert davranırdı. Elbisesi pek basit olup, gayet de temizdi. Yemeği baharatsız etten ibaretti. Bunu da tahta tabakta yerdi. İhtişamı sevmez, sade bir hayat sürerdi. Bütün diğer Hunlar gibi çok içerdi."[262]

Dünyadaki bir kısım tarihçi için yeryüzünün gelmiş-geçmiş en büyük hükümdarları arasında hiç şüphesiz Atilla ve Çingiz Han'ın yeri bambaşkadır. İkisi de sadece mensup oldukları milletlerin tarihlerinde ve kültürlerinde etkili olmayıp; dünyanın aşağı-yukarı yarısına yakın bir topluluğun kaderinde söz sahibidirler. Özellikle M. sonra 5. yüzyılda gerçekleşen Hun akınları ve Atilla'nın Avrupa'daki faaliyetleri, bugünkü Avrupa'nın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihte "Kavimler Göçü" diye de anılan bu hareket sonucunda, yer yüzünden bir çok halk kalktığı gibi, yeni yeni devletler ve toplulukların da zuhur etmesi söz konusudur.[263]

Avrupa Hunlarının harekete geçmesi ve tarihte mühim rol oynamaya başlaması 4. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlar. İlk adı malum olan reisleri Balam-er veya Balamber'dir.[264] M.S. 400'lerde ise Avrupa Hunlarının başbuğu, Balam-er'in oğlu veya torunu olan Yuldız (Uldız) Kagan[265] adını taşımaktadır. Her iki Roma'ya

[262] Orkun, **a.g.e.**, s.15.
[263] Gömeç, **a.g.m.**, s.42.
[264] Orkun**, a.g.e.**, s.6.
[265] Yuldız ismi, aynı zamanda destanlarda geçen Oğuz Kagan'ın çocuklarından (Kün Han, Ay Han, Yuldız Han, Kök Han, Tag Han, Teniz Han) birisinin adıdır ve Türk cihan hakimiyeti anlayışına göre bu ismi taşımaktadır. Bilindiği üzere Oğuz Kagan, sadece yeryüzünün değil, bütün evrenin hakimidir.

da baş eğdiren Yuldız Kagan 409'da, Trakya'da Doğu Roma'nın valisi ile yaptığı bir barış görüşmesinde; *"güneşin battığı yere kadar her yeri fethedebilirim"* diyerek sınırsız gücünü ifade etmiştir.

Yuldız'dan sonra, 420 sıralarında Hunların başında Rua, Muncuk, Ay-bars ve Oktar adlarında dört kardeş bulunuyordu. İşte Attila da bunlardan Muncuk'un oğludur. 434 senesinde amcası Rua ölünce hanlık makamına o, oturdu.

Attila, çocukluğundan itibaren sıkı bir savaş ve devlet eğitimi alan, amcasıyla beraber bütün savaşlara katılan; demir bilekli, çelik yürekli bir Türk asilzadesiydi. Kardeşi Bleda (Boyla?) daha zayıf olduğundan; hükümdarlıkta ciddi bir talebi olmamış; bir süre devletin idaresinde kardeşine yardımcı olduktan sonra her ne kadar Attila tarafından öldürüldüğü söyleniyorsa da; bilinmeyen bir sebeple 445 tarihinde vefat etmiştir.

Avrupa Hun Devleti'ne en parlak dönemini yaşatan başbug Attila, 434 yılında Bizans'a diz çöktürdü. Kostantiniya veya Margus Barışı diye bilinen antlaşmaya göre; Bizans hiçbir surette Türklerin düşmanlarıyla ittifaklara girişmeyecek, Türk yurdundan kaçanlara kucak açmayacak ve her yıl ödediği vergiyi iki katına çıkaracaktı.

Attila da tıpkı dedesi Yuldız gibi, Roma'ya iç karışıklıklarla boğuştuğu bir

---

Destan kahramanı Oğuz'un oğluyla, Balam-er'in oğlu veya torunu olan Yuldız isminden başka bir Türk kaganının böyle bir ad ile anılmaması da Gömeç'e göre ilgi çekicidir. Bakınız, Saadettin Gömeç, "Atilla'nın Çocuklarının Adı", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 36'dan ayrı basım, Ankara 2004, s.118.

sırada yardımda bulundu. Birçok yabancı kavmi Türk hakimiyeti altına aldı. Doğu Roma'ya, yani Bizans'a 441-442'lerde taarruz ettiği gibi, 447'de Balkanlara ikinci defa yürüdü. Bizans, artık iyi günleri Atilla'nın ölümünde aramaya başlamıştı. Dünyanın tek efendisi haline gelen Attila'yı, Romalılar ortadan kaldırmak için bir suikast planladılar. Attila'nın nezdine giden elçilik heyetine sokulan bir casus Attila'yı öldürmekle vazifelendirildi. Ancak bu heyette bulunan Eçe-kun/Ede-kun isimli bir Türk durumu öğrenince, Attila'ya haber vermiş; o da suikastçılara suçlarını itiraf ettirdikten sonra Roma imparatorunu aşağılamıştır.

Bundan sonra, başbuğ Attila'nın daha önce kendisine bir nişan yüzüğü gönderen III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria'nın evlilik teklifini kabul ederek; Roma imparatorluğunda hak iddiasında bulunduğunu görüyoruz. [266] Atilla, Roma'dan, nişanlısının babasından kalan mirasın kendisine ait olan kısmının verilmesini talep etmişti. Attila'ya göre bu miras da son hükümdar Constantinus'un servetinin yarısı idi. [267]

Galya (451) ve İtalya (452) Seferlerinden sonra, her iki Roma da Türk hakanına boyun eğmişti. Ancak düşmanları, Attila'dan kurtulmanın başka bir yolunu buldular. Avrupa'nın en güzel kızlarından birisini ona zevce olarak yolladılar. 453 senesinde altmış yaşlarındayken, Attila bu kız tarafından zehirlenerek, ortadan kaldırıldı. Böylece Hıristiyan dünyasınca "Tanrı'nın Kırbacı" diye de anılan, dünya tarihinin en büyük hükümdarlarından birisi yok edilmiş oldu. [268] Ural dağlarından Avrupa'nın

---

[266] Gömeç, "Türk Tarihinin ...", s.42-43.
[267] Orkun, **a.g.e.**, s.23.
[268] Gömeç, **a.g.m.**, s.43.

ortasına kadar Hun yurdu, bu ani ölümden dolayı hayret ve teessür içinde kaldı.[269]

Atilla'nın ölümünden sonra, yerine geçen Atilla'nın baş kadını Arıkan'dan olan oğulları İlek[270], Dengizik[271] ve İrnek[272] devleti, babaları kadar iyi yönetemediler.[273] Attila'nın sağlamış olduğu birlik ve üstünlük maalesef, ondan sonra devam etmedi. Kardeşler arasındaki taht mücadeleleri ve kabilelerin öne çıkma kavgaları, bunu fırsat bilen Romalı ve diğer Avrupalı kavimlerin saldırıları Attila Türklerinin varlıklarına son veren etkenlerdendir.[274]

Sayın hocam S. Gömeç, Attila'nın bugün artık var olmamasına rağmen, Avrupalılardaki Türk korkusunu ve nefretini şu şekilde açıklamaktadır: "Bugün Attila, Çingiz, Kanuni vs. gibi hükümdarların korkusu hala sürmektedir. Bir gün yeniden Türklerin arasından böyle kahramanlar çıkarak Batıyı yüz üstü süründüreceğine inanıldığından, daima Avrupalı, Türk dünyasına karşı temkinli davranmaktadır. Bir zamanlar kendilerine dünyayı dar eden Türk ırkına gün göstermemek için el birliğiyle çalışmaktadırlar. Ama Nihal Atsız'ın dediği gibi; "Attila'nın kanı hala içimizde". Türk'ün, bir gün yeniden kök söktüreceği günler

[269] Orkun, **a.g.e.**, s.51.
[270] Gömeç'e göre onun adı veya unvanı "İllig" olmalıdır. Bu zaten Orta Asya'dan beri Türk hükümdarların unvanlarında geçen bir kelimedir. Manası da "il sahibi, devlet sahibi" demektir. Bakınız, Gömeç, "Attila'nın Çocuklarının ...", s.120.
[271] Gömeç'e göre, bu oğlun adı da "Tengiz" olmalıdır. Türkler ve Moğollarca kullanılan bu unvanın manası da "deniz"dir. Oğuz Kagan'ın çocuklarından birisinin adı da Tengiz'dir. Bakınız, Gömeç, **a.g.m.**, s.122.
[272] Gömeç, bu ismi de "Erkin-İrkin" şeklinde düşünmektedir. Bu da çok eski bir Türk unvanıdır. Derece olarak il-teberlikten önceki bir alt kademedir. Bu unvanlara pek çok yazıtta da tesadüf edebiliriz. Bakınız, Gömeç, **a.g.m.**, s.120-121.
[273] Attila'nın en çok sevdiği küçük oğlu İrnek idi. İlek de en büyükleri olup, Attila'nın bu saltanatını idame ettirecek yaşta bulunuyordu. Attila'da bunu böyle istedi ve İlek'i veliaht olarak tayin etti. Fakat, Attila'nın ölümünden hemen sonra taht kavgaları başladı. Bakınız, Orkun, **a.g.e.**, s.53.
[274] Gömeç, **a.g.m.**, s.119.

yakındır Romalının torunlarına!”[275]

Biz de sayın hocamın görüşüne katılmaktayız ve umarız Türk milleti, Avrupa milletinin hakkımızda ki düşüncesini hiçbir zaman unutmaz ve ona göre temkinli davranır. Bizler, Avrupa’nın taktığı güler yüzlü maskenin, arka yüzüne (karanlık yüzüne) bakmayı unutmamalıyız.

B) ATTİLA DESTANI

Hun-Oğuz destanlarının büyük Hunlara ait esas bölümü nasıl Oğuz Kagan’ın hayatı ve hatırası etrafında toplanmışsa M. 5. asırda Avrupa topraklarında devlet kuran Batı Hunlarına ait destanlar da hiç şüphesiz Attila’nın hayatı ve fetihleri etrafında söylenmiştir.[276]

Attila’ya ait Avrupa’da pek çok milletin hatırasında izler mevcuttur. Bu hikayeler dağınık mahiyettedir. Biz, S. Gömeç’in, Atilla hakkında dağınık mahiyette olan bu hikayeleri derleyerek, tam bir metin halinde getirdiği Attila Destanı’na başvurduk.[277]

Attila’nın doğumu destanda “*... Türk-Hun soyundan Muncuk adındaki beyin, yüzü bir kurt kadar sert, gerekmedikçe konuşmayan, asla gülmeyen, av peşinde koşan, at sırtından inmeyen bir oğlu dünyaya geldi.”* şeklinde anlatılır ve Türkleri

---

[275] Gömeç, “Türk Tarihinin ...”, s.43.
[276] Banarlı, **a.g.e.**, s.22.
[277] Gömeç, **a.g.e.**, s.306-311. Ayrıca, Attila’yı anlatan destan ve efsaneler için bakınız, Eckhardt, **a.g.m.**, s.123-186.

parlak günlere bu çocuğun götüreceğine dair bir inancın var olduğu kaydedilir. Bu çocuğa "At İlli" denmesi destanda, Türklerin en değerli şeyleri atları ve koyunları olması münasebetiyle açıklanmaktadır. Attila'nın adı hususunda çeşitli görüşlerin mevcut olduğunu daha önce de belirtmiştik. Onun adının Ata, İdil, Etzel gibi kelimelerden geldiğini iddia edenler var ise de; Gömeç, At İlli'den bozma olabileceğini düşünmektedir. [278]

Attila, amcalarının yanında büyür. Bu amcalarının adı Rua, Ay-bars ve Oktar'dır. Yuldız'dan sonra, 420 sıralarında Hunların başında bulunan, Attila'nın babası Muncuk'la beraber işte bu dört kardeştir.[279] Attila, zayıf iradeli olan, kendisine benzemeyen kardeşi Bilge'yi ölene kadar korur. Kardeşi Bilge'nin adı kaynaklarda genelde Bleda olarak geçmektedir. [280] Attila'nın amcası Rua vefat edince, Türk-Hun Devletinin kaganı Attila olur ve ilk iş olarak Roma'ya huzur getirmek amacıyla ordularını dört bir yana sevk eder.

Destana göre Hun çobanlarından birisi, sivri ucu yukarı doğru olan ve toprağa gömülmüş muhteşem bir kılıç bulur ve Attila'ya verir. Kamlar, bunu Allah tarafından dünya hakimiyetinin Attila'ya verildiği şeklinde yorumlarlar. Oğuz Kagan Destanı'nda altın yay ve oklar da bu şekilde gömülüyordu.[281]

Daha sonra Orleans'tan Catalanaum ovasına giderken Hunlar tarafından Romalı bir keşiş yakalanır (451). Attila keşişe *"Yarın kim galip gelecek"* diye sorar.

---

[278] Gömeç, **a.g.e.**, s.306.
[279] Gömeç, **a.g.m.**, s.42.
[280] Bleda adı için bakınız, Orkun, **a.g.e.**, s.13; Gömeç, **a.g.m.**, s.42.
[281] Gömeç, **a.g.e.**, s.306.

Keşiş, *"Allah'ın kamçısı sensin. Kendi adaletinden ayrılanları Allah seninle cezalandırıyor. Lakin şunu unutma, bu kılıcı birgün senin elinden alıp, başkasına verebilir. Senin gücün beşeri değil, ilahidir. Savaşlarda Romalıları yeneceksin"* der.[282] Ve bundan sonra ona, "Tanrı'nın kırbacı" denmeye başlanır.[283] Avrupalıların, Attila'ya "Tanrının Kılıcı – Tanrının Kırbacı" unvanını yakıştırmalarının sebebi, buradan anlaşılmaktadır. Catalanaum'da Roma ordusu dağılır, Romalıların ünlü komutanı Aetius Türklerin elinden güçlükle kurtulur. Tarihte bu savaş sonuçsuz kalır. Attila, ordugahını toplamış ve yurduna doğru hareket etmiştir. Aetius da zayıflamış kuvvetleri bir şey yapmaya cesaret edememiştir.[284]

Destana göre, İmparator III. Valentinianus, kız kardeşi Honoria'nın çocuklarının ileride tahtta hak iddia etmelerinden korktuğundan, onu hapsettirir. Prenses, ancak Türklerin bu cesur ve yakışıklı kaganı sayesinde kurtulabileceğini düşünür ve ona bir nişan yüzüğü gönderir. Attila, bunun sadece kendisini kullanmak niyetiyle gönderildiğini anladığından Honoria'ya yüz vermez, açıkça da reddetmez. Bu fırsatı değerlendirir ve Roma imparatorluğunun yarısından fazlasını nişanlısının hissesi olarak, kendisine ister. İmparator bu işin sonunun kötüye varacağından endişe ettiğinden, aceleyle prensesi bir başkasıyla evlendirir. Tarihi kaynaklarda yer alan bu hikayenin sonunda Attila, bu isteğinde ısrar etmiştir, fakat birdenbire siyaset değiştirerek bunu unutur gözükmüştür.[285]

Destanda, Türklerin öbür dünyaya inandıklarından, özellikle ölen beylerin

---

[282] Bu hikaye, Orkun, **a.g.e.**, s.38'de de mevcuttur.
[283] Eckhardt, **a.g.m.**, s.177-178.
[284] Orkun, **a.g.e.**, s.40-42.
[285] Orkun, **a.g.e.**, s.22-23.

mezarlarına, ikinci hayatlarında da kullanabileceklerini düşündükleri, ölenin sağlığında kullandığı değerli eşyalarını gömdüklerini bilen Margos şehrinin piskoposunun, adamlarına Türk mezarlarını soydurup, kendisine servet edindiği anlatılmaktadır. Türklere karşı yapılan bütün bu kötü muameleler karşılıksız kalmaz. Attila, askerlerinin başında Balkanlara doğru ordusunu yürütür ve Margos şehrini zapteder. Kaynaklarda ayrıca Margos şehrinin ele geçirilmesinde, piskoposun da can korkusundan, Hunlara yardım ettiği belirtilir.[286]

Destanda, leyleklerin uçuşuna göre hareket eden Hunlarla ilgili şöyle bir hikaye de aktarılmaktadır: *"İtalya seferi sırasında, Türkler Aquileia isminde bir şehri kuşattılarsa da, bir türlü alamıyorlardı. Attila ümidi kırılmış bir şekilde, surların etrafında dolanırken, leyleklerin yavrularını evlerin üzerinden kaparak, yakında bulunan bir ovaya taşıdığını gördü. Kaganın yanında bulunanlar, bu vaziyetin iyiye işaret olduğunu, leyleklerin şehrin düşeceğini hissettiklerinden, göç etmeye başladıklarına yordular. Bunun üzerine Türk ordusu tekrar hücüma kalktı ve burayı ele geçirdi."* H.N. Orkun, batı kaynaklarının, bu hikayeyi uydurarak Hun kahramanlığının ortaya çıkışında kuşların uçusmasının bir vesile olamayacağını kestiremediklerini söylemektedir. Gerçek olan bir şey varsa Attila, aldığı haberler neticesinde ve ordunun hızlanması üzerine kat'i kararını vermiş ve şehrin mutlaka zaptedilmesi lüzumunu ileri sürerek ordusunu harekete geçirmişti.[287]

Hun lideri Attila, yüzbin kişilik ordusuyla Po ovasına dalınca, Romalılar ve Roma senatosu, barış yapmak amacıyla, Papa I. Leo'yu bütün hrıstiyan dünyasının

[286] Orkun, **a.g.e.**, s.17.
[287] Orkun, **a.g.e.**, s.46.

adına, Türk kaganından af dilemeye gönderirler. Attila, Hrıstiyanların en yetkili ağzı kendisinden bağışlanmayı istediğine göre, Roma'yı yıkmaya gerek olmadığını düşünür. Kaynaklarda da yer alan bu olay neticesinde Attila da acize yardım, düşküne dokunmamak Türkün karakteri icabı olduğundan Roma'yı Romalılara bağışlamıştır. Türkü tanımayan yabancı tarihçiler, "Attila, mahçup olarak çekilmektense, Roma elçileri ile hemen uyuşuverdi" demektedirler. Muzaffer bir şekilde İtalya'ya girmiş iken mahçup olmak, çekinmek söz konusu olamazdı. Papa I. Leo'nun, Attila nezdinde neler söylediği, Hun başbuğunu nasıl ikna ettiği ve ona Roma'yı bağışlaması için nasıl ricada bulunduğu malum değildir. Çünkü kendi tarihleri için pek iftihar edilecek bir sahne olmadığından batı tarihçileri bu ciheti sükut ile geçiştirmeyi tercih etmişler, fakat Attila tarafından iyi bir şekilde karşılandıklarını da inkar edememişlerdir.[288]

Destanda, Kriemhild adlı hrıstiyan bir bayanla Attila'nın evlenme hadisesi de yer almaktadır. Kriemhild, Alman asilzadelerinden birisinin dul eşidir. Hrıstiyan olmasına rağmen Attila onunla evlenir ve onu başkentine götürür. Asıl niyeti Nibelungen hazinesini ele geçirmek olan Kriemhild, son derece kurnaz hareket ederek Attila'nın kardeşi Bilge ve oğlunun öldürülmesine neden olur. Bütün sarayı ateşe verir, ve hatta kendisine hazinenin yerini söylemeyen soydaşının da kafasını kestirir. Onun yüzünden onbinlerce insan yok olur. Attila, durumu öğrendiğindeyse, iş işten geçmiş olur.

Attila'nın, tarihi kaynaklarda da yer alan İldiko ile evliliği ve ölümü ise

---

[288] Orkun, **a.g.e.**, s.49.

destanda şu şekilde anlatılmaktadır: “*Attila ne yapılırsa yapılsın, Avrupalılarca durdurulamıyordu. Onu mertlikle alt edemeyenler yine bir hile aradılar ve nihayet bunu da buldular. Attila'nın evvelce ortadan kaldırdığı Got şeflerinden birinin kızına ulaşıldı ve ona, Attila'yı zehirlemesi teklif edildi. Zaten kız da bir fırsat bekliyordu. Babasını öldüren bu Türk'ten mutlaka intikamını almalıydı. İldiko, Attila'nın evlenme teklifine hemen olumlu cevap verdi. Altmış yaşına gelmiş olan Attila, muhteşem bir düğünle, evlendi. Daha önceden kıza zehir verilmişti. Zifaf gecesi kız, yatmadan evvel Attila'nın içeceği kımıza zehiri koydu. Sabah olduğunda kaganın çadırından ses, seda çıkmıyordu. Attila'nın kardeşleri ve çocukları merak ettiler. Sonunda çadıra girilmeye karar verildi. İçeri baktıklarında, Attila'nın cansız vücuduyla karşılaştılar. Onun zehirlendiğini anlayan Hunlar, kadını oracıkta boğuverdiler.”*

Cermen efsanesi İldiko'nun ismini Hildegund şeklinde yazmakta ve Frank kralının veya Burgund kralının kızı olarak göstermektedir. Attila'nın ölüm sebebi hakkında çeşitli rivayetler vardır: Bir havadise göre Atilla uyurken İldiko kocasını bir hançerle öldürmüştü. Bazıları da İldiko'ya saray adamlarından birisinin yardım ettiğini söylüyordu. Alman efsaneleri ise, destanda da belirtildiği gibi, İldiko'nun Atilla'dan öç almak üzere bu cinayeti işlediğini yazarlar, çünkü İldiko'nun ailesini öldürmüştü. Bütün bu efsanelere rağmen Atilla'nın devlet adamları, oğulları ve Hun reisleri Atilla'nın tabii bir ölümle, düğün gecesi çok içtiğinden, burun kanamasından öldüğünü ilan ediyordu. Devletin yıkılmaması, Hun birliğini, muazzam imparatorluğu bozmamak için bu şekilde bir haber yaymak zarureti vardı. [289]

---

[289] Orkun, **a.g.e.**, s.51-52.

Böylece Türklerin sahip olduğu en kudretli hükümdarlardan bir tanesi olan Attila, savaş meydanlarında yok edilemeyince, bir kadının marifetiyle haince ortadan kaldırılır. Onun bu ani ölümü, her şeyin ters gitmesine sebep olur. Çocukları birbiriyle anlaşamaz, kabileler arasında kavgalar çıkar ve tekrar geldikleri bozkırlara geri dönerler.[290]

[290] Gömeç, **a.g.e.**, s.311.

IV. BÖLÜM

KÖK TÜRKLERİN TÜREYİŞ VE ERGENEKUN DESTANI

A) KÖK TÜRKLER HAKKINDA GENEL BİLGİ

Kök Türk adı karşımıza Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, dünyanın yaradılışı ve İstemi ile Bumın'ın Türk ilini ve töresini düzenlemeleri vesilesiyle zikredilmektedir. Bugüne kadar yanlış olarak "Göktürk" şeklinde söylenegelmiş olan bu adın doğrusunu, ilk defa W.Bang bir makalesinde Kök Türk olarak kaydetmiştir. Siyasi bir isimlendirme olan Kök Türk kavim adındaki Kök'ün manaları; mavi renk, gök yüzü, göğe ait, doğu, kök, kaynak, menşe gibi şekillerle açıklanmaya çalışılmıştır. [291]

Hunlardan sonra Türk devletinin başına Tabgaçlar geçmişler, onların peşinden de Kök Türk Aşina ailesi Türk birliğini sağlamıştır. Çin kaynaklarından, Kök Türk hanedan soyunun Aşina (A-shih-na) ailesinden olduğu kesinlikle bilinmektedir. Çin kaynakları Kök Türklerin etnik menşeini anlatırken bir takım rivayetlerden bahsederler. Bu kaynaklardan Kök Türklerin, Hun neslinden gelmiş oldukları görülmektedir. Türeyişleri de dahil olmak üzere bütün adetleri Hunlarınkinin aynıdır.[292]

[291] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.7-8.
[292] Gömeç, **a.g.e.**, s.5-9.

6.-7. yüzyıllarda, Orta Asya'da en kalabalık topluluk Tölöslerdir. Hunlar, Kök Türkler ve Uygurlar çağında teşkilatsız Türkler için Tölös adı kullanılıyordu. Bununla beraber Türk adının Çin kaynaklarındaki transkripsiyonu olan "T'u-chüeh"e bakarak onları Hunların Chü-ch'ü boyuyla irtibatlandırmışlardır. M.S. 3. yüzyılın sonlarına doğru ilk Tabgaç devletinin temellerinin atılmaya başlandığı sırada bunların güneyinde Liu Yüan'ın idaresindeki Hunların on dokuz kabilesi bulunuyordu. Bu şahsın adı Çince olmasına rağmen, kendisi Hunların Shan-yü'sünden (Tanhu), yani Mo-tun'un kabilesinden ve ailesinden geliyordu. Bu kabilenin adı, yukarıda söylediğimiz gibi Chü-ch-'ü (T'u-ko) idi. Bu kabile Hunların hükümdar ailesi olmakla beraber, en eski ve en meşhur kabilesi idi. Chü-ch'ü adı Çin kaynaklarında M.S. 200 sıralarında görülmektedir. Hiç bir Hun tanhusunun başka bir kabileden geldiğine dair kayıt mevcut değildir. Çin belgeleri on dokuz kabilenin en asillerinin Chü-ch'üler olduğunu söylerler. Bu bilgilerin ışığı altında, Avrupa'da güçlü bir devlet kurarak, imparatorlukları parçalayıp, Avrupa'nın etnik ve coğrafi yapısını değiştiren Attila'nın da bu boya mensup olduğu söylenebilmektedir.

Chü-ch'üler ile Tabgaçlar arasında akrabalık olmasına rağmen, Juan-juan seferine çıkan Tabgaç ordusunun bir bölümüne saldırdıkları için 439 senesinde bir bozguna uğramışlar ve bu bozgundan sonra kabilenin bir kısmını teşkil eden Aşinaların 500 ailelik bir kitlesinin Altay Dağları mıntıkasına geldiği söylenmektedir. İşte Altaylara gelen bu Türk topluluğunun, Kök Türklerin ilk tohumlarını teşkil ettiği sanılmaktadır. Bunlar 442 yılında Turfan bölgesinde hakimiyet tesis etmişler, fakat 460'da Juan-juanların himayesine girmekten kurtulamamışlardır.

546 senesinde, bir Tölös ayaklanması üzerine, Kök Türkler Juan-juanları uyarmış ve yardım etmişlerdi. Bundan dolayı Bumın, Juan-juan kağanının kızını istemişti. Buna çok kızan Anguey; “Siz benim kölelerimsiniz, demircilerimsiniz, böyle bir talepte bulunmaya nasıl cesaret ediyorsunuz”, diye bu teklifi reddetmişti. Bu isteğin yerine getirilmemesi üzerine Bumın, bu kez Batı-Tabgaç (Kuzey-Tabgaç) devletine bir elçi gönderip, evlilik suretiyle onlarla ilişkiler kurmak istemişti. Dileği olumlu karşılanmıştı. Birbirlerine sıkı bir bağla bağlanmış olan Kök Türkler, artık Orta-Asya’nın etkili bir gücü olmuşlardı.

Bundan sonra Bumın ve İstemi dört tarafa ordu sevk etmişlerdir. 552 yılının başında Bumın’ın liderliğindeki Kök Türkler, Juan-juan ülkesine hücum etti. Juan-juan ordusu ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Bumın, İl-Kagan unvanını aldı ve Kök Türkler, tarihi Türk yurdu Ötüken’i merkez yaptılar.

Bu teşekkülden sonra Bumin Kagan, devletin batı kanadının yönetimini, yani On-Okların idaresini kardeşi İstemi’ye vermiştir. Kaynaklarda İstemi’nin unvanının Yabgu olduğu zikredilmektedir. Bumin Kagan 552 senesinde öldükten sonra Kardeşi İstemi kısa bir süre kağanlığın başında bulundu.

Ondan sonra devletin başına Bumın’ın oğlu Kara-Kagan geçti. 553’te ‘Erkin’ unvanını taşıyan Mo-kan tahta çıktı. Mo-kan, Juan-juanları yok etme planını sürdürdü. Bizans sınırlarında görülen ve Çin’deki CH’i topraklarına sığınmış olan Juan-juanları da Batı-Weilere elçiler göndermek ve onlara yardım etmek suretiyle dolaylı olarak 555’te ortadan kaldırdı.

Ak-Hunlarla, Juan-juanların arasında muhafaza edilen siyasi denge Kök Türklerin ortaya çıkmasıyla bozulmuştu. Kök Türkler, Ak-Hunlara karşı Sasanilerle anlaşarak, Ak-Hunların tarihe karışmalarına neden oldular. Daha sonra Ak-Hunların toprakları Kök Türkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı. Ak-Hun Devletinin paylaşımından yeterince memnun olmayan Sasanilere karşı İstemi'de Bizans ile anlaşmaya karar verdi. Bizans'a bir heyet gönderildi. Bu, tarihte Orta-Asya'dan Bizans'a giden ilk resmi heyettir. Böylece Kök Türkler ile Bizans arasında Sasanilere karşı bir ittifak meydana getirildi. 571 yılında, yirmi yıl kadar sürecek olan Sasani-Bizans çatışması başladı.

Mo-kan'ın ölümünden sonra yerine Taspar (Tapar) Kagan (572-581) geçti. Taspar Kagan zamanında Kök Türk Devleti en kudretli çağını yaşadı. Taspar'ın, Türk devletinin geleceği hususunda zararlı olan bir hareketi, 574 yılında Kuzey-Chou devletinde, imparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin Türk topraklarına girişine sebebiyet vermesidir. Onun zamanında Kırım bölgesi zapt edildi. Bu sırada İstemi Yabgu da ölmüş bulunuyordu.

Devletin zayıflamasına sebep olan hadiselerden birisi de İstemi'nin ölümüdür. Ölümünden sonra yerine oğlu Tardu (576-603) devletin batı kanadını idare için görev almıştır. Çin, ihtiraslarına yenik düşmüş biri olan Tardu'dan, yararlanmasını bilmiştir. 581 yılı hem Kök Türkler, hem de Çin için yas yılıdır. Çin'de Sui hanedanlığı kurulmuş, Kök Türk ülkesinde de Taspar Kagan ölmüş, İşbara Kagan tahta çıkmıştır. İşbara, kağanlığı için mücadele vermek zorunda kaldı. İşbara'nın taarruzları karşısında bunalan Çin imparatorluğu, Tardu'ya kurt başlı bir sancak

göndererek, onu Kök Türk kağanı olarak tanıdığını bildirdi. İşbara'ya karşı isyan edenlerin sayısı artınca, Çin'in himayesini istemek zorunda kaldı. Ama, Çin impararatorluğu buna karşılık ondan Türklerin Çin adetlerine dönmesini istiyordu. İşbara ise, her şeye rağmen törelerinden vazgeçemeyeceğini bildirdi. 587'de öldü. [293]

İşbara'dan sonra devletin başına geçen kağanlar, devleti eski gücüne geri getiremediler, devlet gittikçe zayıfladı ve Çin egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Sıkıntılı ve acılı esaret dönemi başladı. Devletin batı kanadını idare eden Tardu'nun ölümünden sonra yerine gelen kağanlar da, Çin'in baskılarına karşı koyamadılar ve iç karışıklıkları önleyemediler. Zayıf düşen batı Kök Türkleri, Çin' e bağlanarak bağımsızlığını kaybetti (630).

Çin'deki Kök Türkler, bir anlamda Çin'in Türkleşmesine sebep oldular. Yani sadece Çin, Kök Türklere değil, Kök Türkler de Çin'e çok büyük tesirlerde bulunuyorlardı. Türkler, Çin'e karşı benliklerini korumayı başardılar.

Türklerin Çin'e karşı zaman zaman başlattıkları bağımsızlık hareketleri her defasında kanlı bir şekilde bastırılıyordu. Bu bağımsızlık hareketleri içerisinde 639 tarihi şüphesiz ayrı bir öneme sahiptir: 639 yılı, Türk tarihinin en önemli olaylarından birinin geçtiği yıldır. Bu tarih, bir Kök Türk tigini ve Türk tarihinin en büyük kişisi olan Kür Şad'ın isyanının olduğu tarihtir. "Kür Şad, kardeşi T'u-li ile beraber 630 bozgunundan sonra Çin'e getirilmişti. Usta savaşçılığı sayesinde Çin sarayında fark edilmiş ve T'ang imparatorunun saray muhafız kıtasında vazife

[293] Gömeç, **a.g.e.**, s.9-36.

verilmiştir. Kür Şad'a sunulan hiçbir şey onu kandıramamış, esaretten kurtulmak için gizliden gizliye planlar yapmaya başlamıştır. Kırk Türk ileri geleni aralarında gizli bir cemiyet kurarak, kurtuluş planını uygulamaya koydular. Bu plan kısaca şöyleydi: Bazı geceler tek başına şehirde dolaşan Çin imparatorunu esir alarak, Çin'den dışarı çıkmak hedefleniyordu. Ama, o gece, fırtınanın var olması sebebiyle imparator dışarı çıkmadı. Ancak kararlarından vazgeçmeyen bu gözü pek yiğitler saraya yürümeye karar verdiler. Bir çok muhafızı yok ettikten sonra, imparatorun kapısına geldiler, fakat yardıma gelen ordu ile başa çıkamadılar. Çinlilerin kılıçlarından kurtulan birkaç kişi ile birlikte Kür Şad, Wei ırmağının kıyısına kadar geldi. Ama fırtına ve yağmurdan dolayı kabaran Wei ırmağını geçmeyi başaramadılar. Burada Çin ordusu tarafından acımasızca katledildiler." Kür Şad'ın ihtilal hareketi ileride vuku bulacak olan isyanların temelini teşkil etmiştir.

Çin egemenliğindeki Kök Türkler hiçbir zaman pes etmemiş ve sürekli Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi vermişlerdi. Kök Türkler, başsız olmayıp, Çin tarafından yok edilseler de birbiri ardı sıra kağanlar çıkarmışlar ve devamlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bağımsızlık mücadelesini, 682 yılında Aşina soyundan gelen Kutlug, on yedi kişi ile kazanacak ve Ötüken'i ele geçirerek II. Kök Türk Devleti'ni kuracaktır.

Kutlug, kardeşi Kapgan'ı şad, To-si-fu'yu da yabgu tayin etti. Çin, Kıtan ve Oğuzlara karşı mücadele ettiler. Tolga Nehri kıyısında yapılan savaşta Oğuzlar mağlup edildi. Bu savaşta Baz Kagan ölmüştür. Bundan sonra Kutluk, 'ili toplayan, derleyen' manasında olan "İlteriş" unvanını aldı. Oğuzların teslim olmasından sonra

Ötüken, Kök Türk Aşina ailesinin eline yeniden geçti ve başta Oğuzlar olmak üzere etraftaki bütün boylar, Kök Türklere bağlılıklarını bildirdiler. Böylece II. Kök Türk Devleti zamanı başlamış oldu. İlteriş'in faaliyetlerinde baş veziri Tonyukuk'un etkisini de unutmamak gerekir.

İlteriş'in ölümünden sonra, oğulları Bilge ve Köl Tigin küçük olduklarından dolayı, töre gereği yerine şad olan kardeşi Kapgan, kağanlık tahtına çıkmıştır (692).[294] Kapgan, Çin'e akınlara başladı ve başarılar elde etti. Kitanlar üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Kırgızlar, Türgişler, Tangutlar, Basmıllar ve Karluklar gibi Türk boylarını Kök Türk egemenliğine aldı. İç isyanların en büyüğü Oğuzlara aitti. Öyle anlaşılıyor ki, Oğuzlar tamamıyla itaat altına alınmamışlardır. Fakat Oğuzlar mağlup oldular ve tekrar Kök Türk hakimiyetine geçtiler. Bütün bu gelişmelerde, İlteriş'ten sonra Kapgan'a da vezirlik yapan Tonuyukuk'un engin tecrübesinin de katkısı büyüktür.

Kapgan Kagan ölmeden önce küçük oğlu Fu-chü'yü, İni İl-Kagan ilan etmişti. Fakat Türk karizmasına göre İlteriş'in oğullarından birisinin başa geçmesi gerekiyordu. Bu sebeple Köl Tigin ve Bilge, İni İl-Kagan'a karşı çıktılar. Mücadeleyi kazandılar ve Bilge Kagan tahta çıktı (716). Vezir Tonyukuk ise bu dönemde de görevine devam etti. Bilge Kagan, iç isyanları bastırdı.

Çin'e saldırmak isteyen Bilge Kagan'a, Tonyukuk henüz devletin tamamen

[294] Bilindiği gibi Hunların ve Kök Türklerin ilk zamanlarında yabgu, Kağandan sonra gelen bir unvandı ve kağan kendinden sonra gelecek olan kişiye bu unvanı veriyordu. Ancak sonraki yıllarda Uygur tarihinde de görüldüğü gibi, kağandan sonra yerine veliaht durumunda olan yabgular değil, genellikle şad durumundaki küçük kardeşler geçmiştir. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.48.

kuvvetlenmediğini, bir süre barışa ihtiyaç olduğunu söylemiş, ayrıca Bilge Kagan'ın Türk ülkesinde şehirlerin ve Budist mabetlerinin yaygınlaştırılması fikrine de karşı çıkmış, atlı asker ve konar-göçer olan Türklerin şehirleri savunmalarının zor olacağını Budizm'in de Türk karakterini zayıflatacağını ileri sürmüş, Bilge'de onun bu fikirlerini kabul etmiştir. Tonyukuk'un vermiş olduğu bu karar Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü bu sayede devlet yıpranmamış ve kendinden sonra gelecek olanlara sağlam bir temel bırakmıştır. Köl Tigin düzenlediği seferlerle Karlukları ve Uygurları Kök Türklere bağladı. Çin'e karşı başarılı seferler düzenledi.

725'de Tonuyukuk'un ve 731 yılında da Köl Tigin'in ölmesi, Bilge Kagan'ı bu iki devlet adamının desteğinden yoksun bıraktı. Böylece devlet sarsıldı. 734 yılında Bilge Kagan'da ölünce devlet dağılmaya başladı. Bilge Kagan'dan sonra yerine geçen kağanlar zamanında iç isyanlar ve kopmalar başladı. Çin'in de etkisiyle Basmil, Karluk ve Uygurlar birleşerek ayaklandılar ve Basmil hükümdarının kağan ilan edilmesi ile II. Kök Türk Devleti sona erdi.[295]

B) ERGENEKUN ADI

Eski Türk yurdu ve coğrafyası üzerine farklı görüşlerin olduğu bir gerçektir. Eski Türk vatanı veya ana yurdu hususunda genel görüş, Selenge ve Orkun Irmakları kıyıları olması gerektiği yolundadır. Eski Türk kaynaklarında "il tutulacak yer" olarak gösterilen Ötüken'in tek bir nokta olmaması lazımdır. Manası hakkında da

[295] Gömeç, **a.g.e.**, s.41-95.

münakaşaların sürdüğü Ötüken, büyük bir coğrafi mekanı ifade ediyordu.[296]

Ötüken hususunda görüş farklılıkları olduğu gibi, Ergenekun'un adı ve yeri konusunda da farklı görüşler mevcuttur.[297] Türklerin Türeyiş Destanı ve Ergenekun Destanı'na baktığımızda, Türklerin kutsal kabul ettikleri bu tarihi yurt hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

İleride detaylı bir şekilde vereceğimiz Türklerin Türeyiş Destanlarına göre Türkler, Ergenekun (Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer – Halkın çoğaldığı yer) adı verilen bu kutlu yurda sığmaz olmuşlardı ve artık buradan çıkmaları gerekiyordu.[298]

---

[296] Gömeç, "Ergenekun", **Orkun,** Sayı 79, İstanbul 2004, s.28.

[297] Kök Türk rivayetindeki Türklerin türedikleri saha, Reşideddin ve başkalarının rivayetine göre Ergenekon'un kendisidir. Bu Ergenekon, Smith'in tetkikine göre bugün Kun-erkin ismini taşıyan yer olacaktır ki Hun hükümdarlarının Nan-şan dağlarındaki esas vatanlarına yakın bir yerdi. Bakınız, Togan, "Boz kurt Efsanesi ...", s.546.

[298] Antakya Ya'kubi patriği Süryani Michel Le Syrien tarafından tutulan vekayinamede, Türklerin nerede oturdukları ve nereden dünyaya yayıldıkları konusunda kısaca şunlar anlatılır: "Turqaie veya Traqie kavmi, Yafes nesline mensuptur. Dünyayı ilk istilaları, M.Ö. 510 seneleridir. Türklerin oturduğu mıntıka kuzeydoğudadır. Türkler, bu mıntıkadan kalkıp çıkmışlar ve mütemadiyen çıkmaktadırlar. Bu mıntıka, doğu tarafının en ucunda, güneşin doğduğu yerden batıda, kuzey istikametinin en uç yerlerine, güneşin battığı en uç yerlere kadar uzanır. Rivayete göre, bu mıntıka aşılmaz dağlarla çevrili olduğundan, içeride bulunanların dışarı ve dışarıda bulunanların içeri girebilmeleri için yalnız iki yerde kapıya benzer geçitler vardır. Bunların biri doğu tarafında, İran'ın ötesindedir; öteki kuzeyde İberya'nın (Kafkasya) iç tarafındandır. Türkler bu mıntıkadan "Yeryüzünün memeleri (toprağın memeleri)" denilen dağların içindeki bu sahadan çıkmış"
Kurt'un Türklere yol göstericiliği ile ilgili rivayetin de kaydedildiği bu vakayiname, Türk tarihi için önemli bir tarihi kaynak niteliği taşımaktadır. Türklerin bu iki geçidi bulunan ve dağlarla çevrili yurtlarından, eski çağlarda dışarıdaki Med, Pers, Asur gibi ülkelerin kralları kendilerinden yardım istediğinden dışarı çıktıklarından söz eden Michel Le Syrien, bu konuda tarihi zamanlara ait bir kayıt düşer. Bu kayda göre, Perslerin böyle bir yeni yardım isteği sırasında, Türkler, meclis kurup birbirine danışırlar ve bu yerleri kendileri için 'yeni' yurt tutup yerleşmeye karar verirler. Ve dışarı çıkınca bu dediklerini yaparlar. Geçitten çıkıp, "Oradan tekrar atlanıp Merv şehrine kadar olan yerleri ele geçirip kurdukları imparatorluğa bu şehri merkez yaparlar. İmparator Justinianus devrinde 'Doğu Roma' elçilerinin görüşmeye gitmiş oldukları dokuz Türk kaganı işte orada idi. Bunlar, ilk vatanlarının dışındadırlar ve çıktıkları kapı da bizzat dışarı çıkmış olanların muhafazasındadır".
Türklerin, bu dağlar ile çevrili yurttan dışarı zaman zaman çıktıkları, dışarıda da devletler kurdukları, bunun için iki kapıyı/geçidi kullandıkları; daha çok bu dağların kuzeyinde ve doğu-batı ekseni üzerinde, güneşin doğduğu uçtan battığı uca doğru hareket ettikleri Syrien'in verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Önlerinde kılavuz gibi yürüyen kurdun, onlara kendi dilleriyle "kalkın veya göç edin" komutu vermesi kaydı da ilgi çekici bir bilgidir. Bakınız, Dursun Yıldırım, "Ergenekon Destanı", **Türkler,** Cilt III, Ankara 2002, s.531-532; Harun Güngör, "Ön Asya Kültürlerinde Yeniden Doğuş ve Türklerde Nevruz", **Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ankara 1995, s.33.

Destandan çıkan neticeye göre; bu Ergenekun denilen yerin dağlarla çevrili, içerisinde su ve otlakların bol olduğu geniş bir vadi olması gerekir. S. Gömeç'e göre, bu mekan günümüzdeki Moğolistan sınırları dahilinde aranmalıdır. Yani, bu tarihi yurda Moğolistan'ın dışında bakmak doğru değildir. Buna karşılık Çin ve İslam kaynaklarında sözü geçen ata yurda dair işaretlerin batıda ve özellikle de Turfan ile Turfan'ın batısında, daha doğrusu Issık Köl çevrelerinde gösterilmesi, Moğolistan'da anlatılan hikayelerin 6.-11. yüzyıllar arasında yine Türk boyları tarafından batıya taşınmalarından kaynaklanmaktadır. Orkun Havzası yada vadisi olarak bilinen bu geniş bozkırlar, neredeyse 11. asra kadar Türklere başkentlik yapmış, Türkün beşiği olmuştur.

Ergenekun Destanı'nı hatırladığımızda, işte bu geçit vermez dağların etrafında yetmiş yere, yetmiş körük konduğu ve dağın eritildiği aklımıza geliyor. Orkun şelalesi olarak adlandırdığımız bölgede, adeta lavların püskürmesi sonucunda, toprağın üzeri erimiş demir curuflarıyla bezenmiştir. Büyük ihtimal, binlerce yıl evvel bir deprem veya volkan patlaması sonucunda burada bir tabii felaket yaşanmış da olabilir. Yada insanların gözleriyle gördüğü dağlardan inen lav akıntıları, zamanla dağlardaki madenlerin insanlar tarafından eritilmesi şeklinde destanın içerisine de girme ihtimali vardır.[299]

Ergenekun'un "Özgür Gün" veya "Özgürlük Günü" anlamına geldiği yönünde farklı bir yorum Dursun Yıldırım tarafından yapılmıştır. Yıldırım, tezini şu şekilde açıklamaktadır:

---

[299] Gömeç, **a.g.m.**, s.29-31.

“Ergenekun Destanı’ndaki Kıyan ve Nüküz’ün dışarı çıktıkları gün, onlar için çok önemli bir gündür. Tutsak olmayacaklarından, özgürlük içinde yaşayacaklarından emin oldukları bu gün, kendileri için bir kurtuluş günü, bir kendi başına olma, kendi başına yaşama günüdür. Bu durumdan tam anlamıyla emin olmak için, iner inmez etrafı gözden geçirmişlerdir. Aslında bu yer, tasvire göre etrafını çevreleyen dik dağlar ile, yeryüzünün öteki kısımlarından bağımsız, kendi özgür hayatını sürmektir. Dolaysıyla, adlanma bu yere, bu ovaya yeni misafirlerince yapılmıştır. Öyleyse bu adlanmanın, hem gelenlerin, hem ovanın, hem de günün durumuna bağlaşık, uygun bir adlama olması gerekir. Bence, onlar, bu yere yaşadıkları ilk özgürlük gününü anlatan bir ad vermiş olmalıdır. Tasvir edilen duruma göre en uygun, en açıklayıcı ve en mantıklı yaklaşım ve yorum da budur. Tanrı’ya da, o gün özgürlüğe kavuşmaktan dolayı şükrediliyor. Bu adlanmayı metinden anladığımıza göre, Kıyan ve Nüküz söz konusu özel günü ifade edecek biçimde, “Erkin Kün” diye yapmışsa da, kayıttan kayıda, yazıdan yazıya geçirilirken sözün anlamını bilmeyen müstensihler elinde yazımı ve anlamı değişime uğramıştır. Yazım ve anlam değişimine uğrayan bu ad, yüzyıllarca yanlış yazılarak, yanlış anlam ve yakıştırma açıklamalar yüklenerek günümüze kadar sürüp gelmiştir.

Bu çıkış gününün kendileri için öneminin üzerinde durularak, o ay, o gün ve o saat herkes için belirlenip belleniyor. Hayvan sürülerinin otlağa çıkarılabileceği ay olarak düşünürsek, Türk takvimine göre bu ayın, yılbaşı ayı, yılın ilk ayı, miladi takvime göre Mart ayı olması icap ediyor.[300]

---

[300] Shih chi adlı Çin salnamesinin Hunlar ile ilgili kısmında bu törenlerle ilgili bilgiler şöyledir: “Hunlar, her yılın ilk ayında (Mart) toplanıp kendi adetlerine göre çeşitli kutlamalar ve ibadetlerde bulunurlar”. Bir başka salnamede: “Hunlar, örf ve adetlerine göre, yılın birinci (Mart), beşinci ve dokuzuncu ayları olmak üzere yılda üç defa toplanıp Tanrı’ya kurbanlar sunup çeşitli törenler

Atalar Mağarası “Ergene Kon”dan dışarı çıkış gününde, orada bulunanların, bu günü, bir “kurtuluş günü” bayramı olarak kutladığı anlaşılıyor. Özgürlüğe kavuşmayı, özgürlüğü kısıtlar duruma gelen “Ergene Kon” mağarasından çıkarak elde eden Türkler, bugünü, o günden sonra da, yine bir kurtuluş günü olarak kutlamayı sürdürür. Rivayette yer alan “O günden beri bu kurtuluş gününde bayram yaparlar” sözünden bunu anlayabiliyoruz.

Ergene Kon adının, elimizdeki yazım biçimi ile olmasa bile, o günü, özgürlüğe kavuşulduğu o ilk günü ifade etmek üzere yapılmış bir gün nitelemesi adı olması gerekir. Bu adlanma her ne ise, inilen yere, sonsuz ve geniş diye tanımlanan ovaya verilen addır. Ama bu ad, aynı zamanda o önemli gün ile, özgürlük ve kurtuluş günü ile de, bağlaşık bir addır. “Ergene ve Kon” ve “Ergene” sözcüğüne metin yazarı veya müstenhis, “dağ kemeri” anlamı yüklemiştir. Bu ad, ilk kez Reşideddin’in Cami-üt-Tevarih[301] adlı eserinde yer alır.

Derleme Sözlüğü’nde bu sözcük, “dağ beli” anlamıyla sadece bir yerde geçmektedir. Türk dilinin tarihi sürecinde, bu yanlış kayıt ve yanlış anlam yükleme dışında, eski Türk yurdu üzerinde böyle bir yer adına hiçbir tarihi kayıt mevcut değildir. Ova ve ırmak adı olarak Trakya’da görülen “ergene” örneğinin ise, “dağ kemeri” veya “dağ beli” anlamları ile ilgisi yoktur. Trakya bölgemizde, etrafı alçak yükseltiler ile çevrili bir bakıma öteki yerlerden bağımsız ovaya, “Ergene Ovası veya

---

yapıyorlardı” kaydı vardır. Chou sülalesi tarihinin Kök Türk kısmında, Hunlardan indikleri belirtilen bu Türklerin, otların yeşermesini yeni yılın başlangıcı saydıklarından söz edilir. Bir başka Çin salnamesinde ise, yine Kök Türklerden söz edilirken, örf ve adetlerinin aynı olduğu kaydedilir ve her yıl birinci ayda, yılbaşında, hükümdar ve beyler eşliğinde Ata Mağarası ziyareti, anma törenleri düzenledikleri belirtilir. Bu kayıtlar, eski Türk tarihi ve kültür tarihi ile ilgili pek çok yerli ve yabancı araştırmada mevcuttur. Bakınız, Yıldırım, **a.g.m.**, s.541; Gömeç, **a.g.m.**, s.29.

[301] Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.133-137.

Ergene Teknesi" adı verilmiştir. Bu adda da, sözcük yine bir niteleme işlevi görür ve ovanın öteki yerlerden bağımsız ve özgür bir yer olduğuna işaret etmiş olur.

"Kon" sözcüğüne Ebu'l-gazi, 'tiz' ve 'ötkür' anlamlarını verir. 'Keskin' demektir. Aynı sözcüğe A.B. Ercilasun, 'dik' anlamını vermektedir. Tarihi Türk dili metin ve sözlüklerinde bu anlamda böyle bir sözcüğe rastlanmamıştır. Kaşgarlı'da ve eski Türk yazıtlarında yoktur. "Ergene Kon" demek, Tarama Sözlüğü anlamlarına göre, "Dağ Beli, Dağ Kemeri". Bu durum, Türk dilinin gramer yapısına, anlam yükleme ve adlanma tutumuna aykırıdır. Türk dilinde buna benzer bir adlanma örneği yoktur. Türklerin yeniden türeme yeri olan bu yere verilmiş ad, ilk kez ya Reşideddin tarafından yahut müstensihler tarafından "Ergene Kon" biçiminde yanlış kaydedilmiş ve bu yanlış sürüp gitmiştir.

Kıyan ve Nüküz'ün Tanrı'ya şükrettikleri ilk gün ve o gün yaptıkları yer adlanması ile uyumlu olması icap eden ad "Ergene Kon" değil, "Erkin Kün" olmalıdır. Türk dilinde 'erk' sözü eskiden beri vardır. 'Saltanat sözü ve buyruğu geçerlik, kudret, iktidar, gücü yeterlik' anlamları yanı sıra; bu sözün 'irade, hürriyet' karşılıkları da, sözlüklerimizde yer alır. Yeni zaman Türk dili sözlüklerinde, özellikle Türkistan Türkleri arasında, bu sözcük 'erkin' diye kullanılır. Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Uygur Türkleri arasında 'hür', 'hürriyet' ve 'özgürlük' karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Ad öbeğimizin ikinci kelimesi ise, 'Kün', yani 'Gün'; tüm Türk yazı dillerinde ve lehçelerinde takvim günü olan gündür. Bu filolojik gerçekler bize, Türklerin

türeme yerine verilen ad öbeğimizin: “Erkin Kün” tamlaması olduğunu gösterir. Söz konusu adlanmanın Türkiye Türkçe’sinde bugünkü tam karşılığı, “Özgür Gün” veya “Özgürlük Günü” olmaktadır.”[302]

Bütün bunlardan, Ergenekun’un çeşitli anlamlar taşıyabileceğini görüyoruz: “Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer – Halkın çoğaldığı yer”, “Özgür Gün veya Özgürlük Günü”, “Dağ Beli, Dağ Kemeri”.

C) KÖK TÜRKLERİN TÜREYİŞ (BOZ KURT) DESTANI

Kök Türklerin türeyişi ile ilgili rivayetleri Çin kaynaklarından öğrenebilmekteyiz.[303] Bu efsaneler, Chou-shu ve Sui-shu sülalelerinin resmi tarihlerindedir. Chou-shu adlı Çin kaynağındaki birinci kayıt için Ögel, “Kök Türk Devleti kurulunca, diğer devletler Kök Türklerin desteğini sağlamaya çalıştılar. Bunun sonucu olarak, her devletin sarayında ve şehirlerinde bir Türk modası alıp yürüdü. İşte bu efsaneyi, Türklere yakınlaşmak için can atan böyle bir Sülalenin tarihinde buluyoruz.” demektedir.

Bu efsaneye göre, Kök Türkler A-şi-na adlı bir aileden türemişlerdir. A-şi-nalar, Lin adında bir memleket tarafından soyca öldürülürler. Yalnız 10 yaşında bir çocuk sağ kalır ve bu çocuk dişi bir kurt tarafından büyütülür. Kurtla çocuk, karı-koca hayatı yaşamaya başlarlar ve kurt da çocuktan hamile kalır. Lin memleketinin askerleri geri dönünce, kurt kaçar ve Turfan memleketinin kuzeyindeki dağa gider.

[302] Geniş bilgi için bakınız, Yıldırım, **a.g.m.**, s.534-537.
[303] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.261.

Bu dağda, derin bir mağara vardır. Mağaranın içinde de büyük bir ova. Kurt burada 10 çocuk doğurur ve her birinde de bir soy türer. Efsane daha sonra şöyle devam etmektedir: *"İşte Göktürk Devleti'nin kurucularının geldikleri A-şi-na ailesi de bu on boydan biridir. Birkaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Juan Juan Devleti'ne tabi olurlar. Altay eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan Devletinin demircileri oldular..."*[304]

Kitabeler, Kök Türklerin hangi soydan olduklarını kesin olarak söylemiyorlarsa da, ancak biz Çin kaynaklarından, Kök Türk hanedan soyunun Aşina (A-shih-na / Börüler) olduğunu kesinlikle biliyoruz. Çin kaynakları Kök Türklerin etnik menşeini anlatırken bir takım rivayetlerden bahsederler. Bu kaynaklardan Kök Türklerin, Hun neslinden gelmiş olduklarını görüyoruz. Türeyişleri de dahil olmak üzere bütün adetleri Hunlarınkinin aynıdır.[305]

Bu efsaneye göre Türk nesli, dişi kurttan doğan 10 çocuktan türer. Burada her ne kadar dişi bir kurt ön plana çıkıyorsa da; dişi kurtla münasebet kuran erkek çocuğu unutmamak gerekir. Ayrıca burada gözden kaçan bir husus da, dişi kurdun bir kadın olabileceğidir. Elbette fiziki manada bir insanla hayvanın birleşmesi mümkün değildir. Ancak buradaki dişi kurdun, Gömeç'e göre, başka bir fonksiyonu vardır. Ona göre, o, herhalde Türk ırkını besleyip, büyüten ve de koruyan kahraman bir Türk anası ya da kadınıdır. Belki de Kök Türk yazıtlarında geçen Umay'ın bizatihi kendisidir. Fakat daha sonraki çağlarda bu olay, Türklerin kendilerine çok

---

[304] Chou-shu adlı Çin kaynağındaki birinci kayıt için bakınız, Ögel, **a.g.e.,** s.19-21.
[305] Gömeç, **Kök Türk ...,** s.8-9.

yakın gördükleri ve kutsal saydıkları kurdun kişiliğinde özdeşleşmiştir. [306]

Kurt ata motifi, arkeolojik malzemeler ışığında da desteklenebilir: Moğolistan'daki Bugut şehrinin 10 km. kadar batısında, 6.-8. yüzyıla ait olduğu sanılan Bugut Yazıtı'nın üst kısmındaki kabartmada belden yukarısı eski Türklerin efsanevi atası olan kurt, belden aşağısı insan olan bir yaratık bulunmaktadır. Hiç şüphesiz bu kabartma Türklerin türeyiş efsanesine dayanmaktadır.[307]

Moğolistan'ın Bugut kasabasında bulunan, kurttan süt emen çocuk motifli yazıtın yanı sıra, şimdiye kadar gözden kaçtığı biçimiyle veya bizim öyle öğrenmemizi istedikleri şekliyle, tepesinde bir ejderha motifinin olduğu söylenen Köl Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinin üstünde açıkça kurttan süt emen çocuk figürleri yer almaktadır.[308]

Efsanede yer alan mağara ise, Türklerde ki Ata-Mağarası'nı hatırlatmaktadır. Büyük Hun Devleti'nde Kutsal bir Ata-Mağarası'nın bulunduğunu, Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu mağaraya saygı gösterilirdi. Bütün devlet teşkilatı tarafından, senenin belirli aylarında bu mağara ziyaret edilerek büyük bir tören yapılıyordu. Maalesef bu mağaranın nerede ve hangi mağara olduğunu bilmiyoruz. Kök Türklerde de bir Ata-Mağarası'nın bulunduğunu kesin olarak biliyoruz. Kök Türk Kaganı da senenin belirli zamanlarında devletin ileri gelenlerini ve kabilelerin soylularını yanına alarak bu ecdat mağarasına gidiyor ve oraya kurbanlar vererek

---

[306] Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.262, 273. Bilindiği gibi "Umay" eski Türk Şamanlığının ünlü dişi tanrılarından biridir. Bakınız, İnan, "Manas Destanı Üzerine ...", s.130.
[307] Gömeç, **Kök Türk ...**, s.16.
[308] Gömeç, **a.g.m.**, s.29.

saygı duruşunda bulunuyordu.[309]

Buraya "Ata sini" yani "Kutlu Atalar Mezarlığı" adını vererek orada kurultaylar düzenlediler. Yeni yılı karşılarken, burada merasimler yaptılar, hanedanlar devletin başına geçerek halkın da katıldığı, kağanlık seçimlerini burada yaptılar.[310] Cedlerinin yaşamış oldukları mağarayı asla unutmadılar. Ananelerine son derece sadık olan Türkler, bu mağarada daima merasim yaparlardı. Batı Kök Türklerinden de merasimde bulunmak üzere yetkili görevliler gelir ve cedlerine kurban keserlerdi.[311]

Ayrıca Kök Türklerin, Juan-juanların demircileri olduğunu gösteren şu olay da tarihi bir gerçektir: 546 senesinde, bir Tölös ayaklanması üzerine, Kök Türkler Juan-juanları uyarmış ve yardım etmişlerdi. Bundan dolayı Bumın, Juan-juan kağanının kızını istemişti. Buna çok kızan Anguey; "Siz benim kölelerimsiniz, demircilerimsiniz, böyle bir talepte bulunmaya nasıl cesaret ediyorsunuz", diye bu teklifi reddetmişti.[312]

Bir boyun bir düşman tarafından yok edilip ancak bir çocuğun sağ bırakılması; çocuğun kurt tarafından beslenmesi, Türk destanının en eski motiflerinden biridir. Miladdan 119 yıl önce batı ülkelerini gezerek Çin imparatoruna rapor veren devlet adamı Çjan-Ken'in notlarında bu efsaneyi bütünleyen mühim çizgiler vardır ki şöyle diyor: "Hun ülkesinde bulunduğum zaman duydum ki Usun Hanı, Gunmo unvanını

---

309 Ögel, **a.g.e.**, s.21.
310 Gömeç, **a.g.m.**, s.29.
311 Orkun, **Türk Efsaneleri ...**, s.28.
312 Gömeç, **a.g.e.**, s.12-13.

taşıyor. Gunmo'nun babası Hunların batısındaki bir ülkeye sahipti. Gunmo'nun babası bir savaşta Hunlar tarafından öldürüldü. Yeni doğmuş olan Gunmo'yu kırlara attılar. Kuşlar çocuğu sineklerden koruyor; bir dişi kurt sütüyle besliyordu. Hun hakanı buna şaştı. Bu çocuğu Tanrı saydı. Onu kendi terbiyesine aldı, büyüttü. Babasının ülkesini ona geri verdi."[313]

Chou-shu adlı Çin kaynağındaki Kök Türklerin türeyişine dair ikinci efsane, yalnızca Cou (Chou) Sülalesinin resmi tarihinde geçer. Türkleri daha iyi tanıyan Sui Sülalesinin tarihinde yoktur.

Bu efsaneye göre, Kök Türklerin ataları, Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Kabilelerinin reisinin on yedi kardeşi vardır. Bu kardeşler bir düşman istilasına uğrar ve geriye sadece kurttan doğan büyük kardeş İ-ci Ni-su-tu kalır. İ-ci Ni-su-tu'nun yağmur yağdırma ve rüzgar estirme hususunda yetenekleri vardır. Yaz ve kış tanrılarının kızları ile evlenen bu atadan dört çocuk olur. Bu dört çocuğun en büyüğü, ateşi bulur. Diğer üç kardeş birleşerek, büyük kardeşlerini başkan seçerler. Büyük kardeş başkan olunca da, Türk unvanı verilir. Türk'ün on karısı vardır. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi de soy adlarını, annelerinin adlarından alırlar. Her karısından bir boy meydana gelir. Efsaneye göre başkan seçimi ise şu şekilde yapılır: "*Bu on kadından meydana gelen "On Boy" dan bir başkan seçebilmek için yükseğe sıçrama müsabakası yapıldı. Aşina'nın oğlu, diğerlerinin arasında en genç olmasına rağmen en yükseğe atladı. Aşina'nın oğlu başkan olunca, A Hsien Şad unvanını aldı. Kök Türk Devleti'ni kuran ailenin ilk*

313 Banarlı, **a.g.e.**, s.24-25; İnan, "Türk Destanlarına Genel ...", s.231.

atası A-şi-na, en yükseğe sıçrayandır."[314]

Efsanede geçen İ-ci Ni-su-tu'nun, yağmur yağdırma ve rüzgar estirme gibi yeteneklerinin olduğundan bahsedilir. Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına "yada" denilen, yağmur, kar, dolu yağdırmaya yarayan sihirli bir taş armağan etmesidir. Tufan efsanesi ile alakalı anlatılanlara göre; Nuh peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölüşümde Yafes'e hisse olarak Slav ve Türk ülkeleri de dahil olmak üzere, Çin'e kadar olan memleketler verildi. Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak için kendisine bir sihir öğretmesi için Tanrı'ya yalvarmış ve bu dileği de kabul edilmişti. Ancak bunu unutmamak için duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı. Ayrıca bu taşı bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes'in soyundan gelen Oğuz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavga çıktı. Sonunda Oğuzların elinde kaldı. Bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oğuzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı yazdılar. Kura Kalaçlara çıkmıştı, lakin sahte taş onlara verilerek aldatılmış oldular. Bu taş ile istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmuştur.[315]

İran-Hazar rivayetinde ise, Türk ile amcazadesi Guz arasında "yede-taşı" yani milletler üzerinde hakimiyeti temin eden tılsımlı bir taş yüzünden uzun muharebeler cereyan etmiş olduğundan, Türk'e, Çin tarafından gönderilen 10 kam, yani batı Kök

---

[314] Chou-shu adlı Çin kaynağındaki ikinci kayıt için bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.27-29.
[315] Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.263. Ayrıca, "yada" taşı için bakınız, Turan, **a.g.e.,** s.58-62.

Türklerinin “On ok” kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra bu hakimiyet sırrı tekrar Türk’ün elinde kaldığından bahsediliyor.[316]

Burada Türk çocukların en büyüğüdür. Öyle anlaşılıyor ki, babasının yerine o geçiyor. Bu soy kütüğü, Ebu’l-gazi Bahadır Han’ın “Yafes oğlu Türk” şeceresine benziyor.[317] Burada ateşi icat eden de Türk idi. Ebu’l-gazi’ye göre ise, Yafes oğlu Türk, çadırı icat etmişti.

Bu efsaneye göre, Türk’ün 10 karısı vardı. Her karısından bir boy meydana gelmişti. Yani soylar kadınlardan oluşuyordu. Halbuki Kurt efsanesinde “On oğul”dan, on boy türemiştir. Oğuz Destanına göre de bir mukayese yapacak olursak, Kurt efsanesinin daha orijinal olduğunu görürüz. Çünkü Türk mitolojisinde soylar, kadınlardan değil, oğullardan meydana gelirdi. [318]

Kök Türklerin kurttan türeyiş efsanenin diğer değişik bir şekli de, Çin’deki Sui Sülalesinin tarihinde bulunur. Bu sülale zamanında Çin, Türkleri iyiden iyiye öğrenebilmiş ve bu sebeple de, bu sülalenin tarihinde geçen efsaneler ayrı bir değere sahip olmuşlardı.

Bu efsaneye göre, Kök Türklerin ilk ataları, Hsi-Hai, yani Batı – Denizi’nin[319] kıyılarında oturuyor gösterilir. Lin memleketi tarafından hepsi birden yok edilir. Yalnızca bir çocuğu öldürmezler, fakat çocuğun kol ve bacaklarını keserek onu

---

[316] Togan, **Umumi Türk ...**, s.17-18; Mücmel el-tevarih’te geçen yağmur taşı motifi için bakınız, Şeşen, **a.g.e.,** s.32-33.
[317] Ebu’l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.,** s.23-24.
[318] Ögel, **a.g.e.**, s.27.
[319] Bu Batı Denizi, bir yorumlamaya göre, Hazar Denizi’dir. Bakınız, Banarlı, **a.g.e.**, s.24.

“Büyük Bataklık”ın içine atarlar. Bu çocuk dişi bir kurt tarafından büyütülür ve kurt çocuktan hamile kalır. Lin memleketi, çocuğun yaşadığını öğrenir ve hemen çocuğu ve kurdu öldürmeleri için askerler gönderir. Kurt onların geleceğini haber alır ve kaçar. Kurt, Batı – Denizi’nin doğusundaki bir dağa gider. Bu dağ, Kao-ch’ang (Turfan)’ın kuzey-batısında bulunuyordu. Bu dağın altında da derin bir mağara vardır. Bu mağaranın ortasında, büyük bir ova vardır. Kurt bu ovada 10 tane erkek çocuk doğurur. Kök Türk Devleti’ni kuran Aşina ailesi, bu çocuklardan birinin soyundan gelir. [320]

Yine burada, Türk neslinin çoğaldığı yer olarak bir mağarayı görüyoruz. Uygur dönemi Kök Türkçe belgelerinden olan Terhin Yazıtı’nda da bir “ata sini” tabirine rastlamaktayız. Terhin Yazıtındaki bu kayıt, bize kutlu atalar mağarasının ve Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik mezarlarının olduğu fikrini çağrıştırıyor. Çin tarihlerinden, Kök Türk kaganının daima Ötüken dağında oturduğunu, her yıl kurban kesmek için beylerini Ötüken’den 500’li batıda, üzerinde ne çimen, ne de ağaç olan sarp ve yüksek bir dağ olan atalar mağarasına götürdüğünü öğreniyoruz. Bu ise bize “Ergenekun Destanı”nı hatırlatmaktadır. Buradan çıkan diğer bir netice ise, hükümdarlık alametleri arasında atalar mezarlığına da sahip olmak vardır. [321]

Görüldüğü üzere, Chou-shu adlı Çin kaynağındaki birinci efsane ile Sui-shu adlı Çin kaynağındaki efsane, konu itibarı ile aynıdır. Aynı efsanenin her iki kaynakta da bulunuşu, böyle bir efsanenin var olduğunu ve Türkler arasında

[320] Sui-shu adlı Çin kaynağındaki efsane için bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.22-23.
[321] Gömeç, Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Yıl 1995, Sayı 28’den ayrı basım, Ankara 1997, s.80.

söylendiğini gösteren en kuvvetli delildir. Çünkü bu kaynaklar, birbirini takip eden iki ayrı sülalenin tarihleridir. Ayrıca daha sonraki kaynak da, kendisinden önce verilen bilgilerin düzeltilmesi ve ona ilaveler yapılması da ayrı bir önem taşır. Öyle anlaşılıyor ki, Kök Türklerin "Devlet Efsanesi", yani devletin resmen tanıdığı efsane, çocuğun dişi kurtla birleşmesi ve bundan mağara içinde, On-boyun türemesi idi.[322]

Ayrıca Abdülkadir İnan, Kök Türklere dair Çin kaynaklarının verdikleri bilgilerin de Türk destani rivayetlerden alındığından şüphe etmemektedir.[323]

D) KÖK TÜRKLERİN ERGENEKUN DESTANI

Boz kurt Destanı'nın daha zengin bir şekli olan Ergenekun Destanı, Türk tarihindeki büyük bir olayı, Türklerin Juan-Juanların egemenliğinden kurtulup büyük Kök Türk hakanlığını kurmaları olayını tasvir eder.[324] Ergenekun Destanı'nın en önemli kaynağı şüphesiz ki, Reşideddin'in meşhur Cami'üt-Tevarih adlı eseridir. Reşideddin bu efsaneyi, tam manası ile Moğollaştırmıştır.[325]

Reşideddin, efsaneye şu şekilde başlamaktadır: *"Bu kutsal kitabın girişinde de söylendiği gibi Moğol boyları, genel olarak Türk boylarının bir bölümüdür. Bu her iki kavmin de, şekilleri ve dilleri birbirine benzer. Bunların hepsi de, Nuh Peygamber'in oğlu olan Bulca-Han'ın soylarından türemişlerdir. Aradan bir çok asırlar geçti. Bu uzun zaman içinde, olayların bir çokları unutulmuştur. Türklerin*

---

[322] Ögel, **a.g.e.**, s.23, 28.
[323] İnan, "Türk Destanları ...", s.378.
[324] İnan, "Türk Destanlarına Genel ...", s.230.
[325] Bu efsane için bakınız, Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.133-137; Ögel, **a.g.e.,** s.61-64 ve Gömeç, **a.g.e.**, s.266-267.

başlangıçta, kitapları ve yazıları yoktu. Bunun için de tarih olaylarını yazamamışlardı. Onun için şimdi söylenen tarih olayları da, çok yakın zamanlarda söylenenlere ve nesilden nesile anlatılan bilgilere göre öğrenilmiştir." Uygurların sınırlarından, Hıtay ve Cürçet ülkelerine kadar uzanan yerleri, bu boyların yurtları olarak gösterir ve bu yerlerin Moğolistan olduğunu kaydeder.

Efsaneye göre Moğol adı, Mong-ol sözünden gelmektedir ve anlamı ise "süzülmüş ve saf" demektir. Farsça Oğuz Destanlarında, Moğolların ortaya çıkışı ise kısaca şöyle anlatılmaktadır: Oğuz Han, babası Kara Han'ı öldürdükten sonra, amcaları Or Han ve Kür Han ile onların çocuklarını mağlup ederek öldürmüş ve doğudaki ıssız bölgelere sürmüştü. Onun için de bu amca oğulları, o ıssız ve vahşi bölgelerde sefalet içinde yaşayarak Moğol'ların ataları olmuşlardı. Bunun için de Türkler, buralarda yaşayan bu halklara "Mogol (Muval)" adını vermişlerdi. [326]

Destanda, Moğol adı verilen bu boylar, Türk boyları tarafından öldürülürler. Geride sağ kalan sadece iki kadınla, iki erkek de, Türkler gelir bizi öldürür diye, sarp kayalık bir yere kaçıp, saklanırlar. Bundan sonra destanda Ergenekun'un tarifi yapılır: "*Bu saklandıkları yerin etrafı, hep dağlar ve ormanlar ile örtülü imiş. Bu yerin girilip çıkılacak bir geçidinden başka bir yeri de yokmuş. Dağların orta yeri ise, dümdüz ve çayırlık bir ova imiş. Bu ovanın adına da Ergenekon derlermiş. Kon sözcüğünün manası, "dağ beli, geçit" demektir. Ergene ise "sarp" anlamına gelen bir sözdür."*[327]

---

[326] Ögel, **a.g.e.**, s.166; Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.20.
[327] Ergenekun adının anlamı konusundaki farklı görüşler üzerinde daha önce durmuştuk.

Düşmanın elinden kurtularak sağ kalan bu iki kişinin adı Negüz ve Kıyan'dır. Kıyan sözü de Reşideddin'e göre, "dağların tepesinden aşağıya doğru süratle akan sel" ile "sert, çevik, kuvvetli" anlamına gelir. Negüz ve Kıyan senelerce bu vadinin içinde yaşadılar ve çoğaldılar. Sürekli çoğalan halk artık, bu alana sığamaz olunca, geçidin yanındaki demir madeni eritilerek dışarıya, bozkıra çıkılır. Demir madenini eritmek için yapılan körükleri, en soylu ve baş boy olan Kıyan boyuna bağlı olan kişiler üflemişlerdir. Bununla beraber, Negüz ve Uriyangkat boylarının da, körüklerin işletilmesi işinde onlara yardım ettikleri söylenir. Destanda geçen Uranhayların kimliği meselesi hakkında bugün dahi tartışmalar devam etmekle beraber, onların büyük ihtimalle Türk oldukları düşünülüyor. Uranhay adı sadece Tuva Türklerine değil, Altay ve bazı Saha Türklerine de verilmektedir.

Görüldüğü üzere bu efsanede, Türklerin türeyiş hikayeleri Moğollara uyarlanmıştır. Zaten Reşideddin, daima Moğolları da, Türklerin ayrı bir boyu gibi kabul ediyordu. [328]

Ergenekun Destanı'nın diğer bir şekli ise Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı kitabında kayıtlıdır.[329] Ebu'l-gazi, Şecere-i Türk'ü yazarken Reşideddin Tarihi'nden faydalanmıştır. Ergenekun Destanı, bu kitaplara, kuvvetli bir ihtimale göre, çok daha büyük ve manzum olan aslından kısaltarak alınmıştır.[330]

Bu rivayete göre, Türklerin başına İl Kagan geçtiğinde, Moğol yurdunda da

---

[328] Gömeç, **a.g.e.**, s.267-268.
[329] Bu rivayet hakkında bakınız, Öztürk, **a.g.e.**, s.243-254; Banarlı, **a.g.e.**, s.25-26; Ural, **a.g.e.**, s.23-27 ve Gömeç, **a.g.e.**, s.269-271. Ayrıca, Gömeç, Ergenekun Destanlarını tam bir metin haline getirmiştir. Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.272-274.
[330] Banarlı, **a.g.e.**, s.26.

Sevinç Han hüküm sürer.*"Türk illerinde Kök Türk okunun havayı yırtan sesi duyulmayan, Kök Türk kolu yetmeyen yer yoktu."* Bundan ötürü bütün boylar Kök Türk'ü kötüleyip yenmeye çalışırlar ve hepsi birleşip Kök Türklerden öç almaya yürürler. Burada zikredilen olay, 687 yılında Çin, Kıtan ve Oğuzların Kök Türklere karşı yapmış oldukları ittifakı hatırlatıyor. Kök Türk kaganı İlteriş zamanında Tokuz Oğuzların başında da Baz Kagan vardı. Baz Kagan, Börülüleri ortadan kaldırmak amacıyla, Çin'e ve Kıtan'a haberciler yollayarak, tahammül edemedikleri Kök Türkler için "Türk Sir Bodun ülkesinde hiç kalkınmasın. Mümkünse onu yok edelim" demişti. [331]

On gün süren bu savaşta, Kök Türkler üstün gelir. Daha sonra, Sevinç Han, bütün illerin hanları ve beyleri Kök Türklere tuzak kurarak, üstün gelirler. Büyüklerin hepsi kılıçta geçirilir. Küçükleri köle yapıp yanlarında alıp götürürler. Böylece Kök Türklerden kimse kalmaz. İl Han (Kök Türk Han)'ın Kıyan adlı, o yıl evlendirdiği bir küçük oğlu ve Negüz (Tukuz) adında, Kıyan'la yaşıt, aynı yıl evlenen kardeşinin oğlu bir arada tutsak düşerler. Buradaki "Kıyan" adı, aslında bir şahıs ismi değil, meşhur Kayıhanlı kabilesidir. "Tukuz" adı ise Kök Türklerin kaderinde mühim bir yeri olan Tokuz-Oğuzlar'ın adıdır; bu adın halk dilinde kısaltılmış şeklidir. [332]

Kıyan ve Negüz on gün sonra, esarete dayanamayıp, karılarıyla birlikte kaçarlar. Özlemini öylesine duydukları yurtlarına gelirler. Kıyan ve Negüz,*"Eğer ile varmayı düşünsek, dört yandaki illerin hepsi bize düşman. En iyisi, dağların içinde*

---

[331] Gömeç, **a.g.e.**, s.269; Gömeç, **Kök Türk ...,** s.49-50.
[332] Banarlı, **a.g.e.**, s.26.

insan yolu düşmez bir yer arayıp bulmalı" diyerek, dar geçitli, derin uçurumlu bir bölgeye gelirler. Geldikleri yolun dışında ayrı bir ulaşımı yoktur. Akarsular, kaynaklar, türlü otlar, ovaları süsler. Hayvanların kışın etini yerler, yazın sütünü içerler, derisini giyerler. O yere *"Ergenekun"* adını koyarlar. Ebu'l-gazi'ye göre, Ergene'nin anlamı, "bir dağın kemeri", Kun da "dik" demektir.

Bu iki aile, Ergenekun'da 400 yıldan çok kalır ve artık sürüleri ve kendileri buraya sığmaz olurlar. Ak-sakallar bir araya gelerek *"Atalarımızdan işittik. Ergenekun dışında da güzel yerler varmış. Bizim memleketimiz asıl oralarmış. Moğollar yurdumuzu elimizden almış. Dağın arasından yol arayıp bulalım, göçüp çıkalım, her kim dostum derse onunla dost olalım, düşmanla savaşalım..."* derler. Ergenekun'dan çıkmak için bir çözüm yolu aranırken bir demirci, *"Burada bir demir madeni var, yalın kata benziyor, şunun demirini eritsek yol olurdu"* sözü üzerine 70 körüğü, 70 yerde kurarlar. Odunlar ateşlenir ve demir dağı erir. Böylece Ergenekun'dan çıkılır.

Destan motiflerinin bir çoğu uluslar arasında ortak veya gezici motifler olduğu malumdur. Bu destandaki kurtarıcı demirci motifi de bunlardan biridir. Dünya uluslarının destanlarında müşterek motif sayılan "kurtarıcı demirci" motifinin Türk destanında da bulunması tarihi bir olayın yankısıdır. Juan-Juanlar tarafından esir alınarak Altay'a maden ocaklarında çalıştırılan bir Türk boyu 5. yüzyılda ayaklanarak kurtulmuş olduğu Çin yıllıklarında yazılmıştır. Bu olayın destanına, Boz Kurt efsanesinin de karıştırılmış olması ayaklananların kurt başlı bayraklarının

hatırası olabilir.[333]

Demircilik ananesi, Ergenekun Destanı'nın mühim bir çizgisidir. Maden işlemek, demirden ve en iyi çelikten silahlar yapmak, eski Türklerin tabii bir sanatı ve iftiharıydı. Kök Türklerin demirden bir dağ eritmeleri, bunu yapan kahramanlarını da demirci sözüyle ebedileştirmeleri bu yüzden önemlidir. Ayrıca Banarlı'ya göre, İstiklal Marşı'mızdaki *"Yırtarım dağları, enginlere sığmam taşarım!"* mısrası, Ergenekun Destanı'ndaki demircilik ve demirden dağ eritme motifinin yansımasıdır.[334]

Efsaneye göre, Ergenekun'dan çıktıkları zaman, Kök Türklerin hakanı Kıyan soyundan Börte Çene idi. Ebu'l-gazi, kaydettiği bu efsanede, Börte Çene'yi bir şahıs adı saymıştır. Halbuki Börte Çine Moğolca Boz-Kurt demektir.[335] Kök Türklerin demir dağını erittikleri gün, Börte Çene (boz kurt), budununun başında, onları egemenlik ve özgürlüğe kavuşturmuştur. Yüzyıllar sonra atalarının kanını taşıyan Bilge Kagan da şöyle sesleniyordu: "Ey Türk budunu kendine dön! Bağımsız, iyi yurduna... Çin'in tatlı diliyle, armağanlarıyla bozulup çoğunuz öldünüz. Yaklaşırsan yine kanın suca akacak, kemiğin dağca yatacak; erdemli erkek çocuğun kul, temiz kız çocuğun cariye olacak. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş kağanlarını unutma. Çin beylerinin Çince adlarını alarak Çin Kaganına bağlanan soysuzları da unutma...." Bilge Kagan da Kök Türkleri dar geçitte tutsaklıktan kurtaran, karanlık günde aydınlığa kavuşturan bir ölümsüz boz kurttur.[336]

---

[333] İnan, **a.g.m.**, s.234.
[334] Banarlı, **a.g.e.**, s.27.
[335] İnan, **a.g.m.**, s.230.
[336] Ural, **a.g.e.,** s.21; ayrıca, yazıtlar için bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.36.

Destanın sonunda Börte Çine, bütün illere elçi gönderip Ergenekun'dan çıkıp geldiğini bildirir ve düşmanlarıyla savaşarak yüzyılların ve atalarının öcünü alır. Öz yurtlarına gelip yerleşirler.

Bu kutlu gün bayram ilan edildi. Hayatlarının yeniden başlangıcı, yeni yılın ilk günü olarak kabul gördü. Her yeni yılbaşı gecesi, körük ve ocakların başında kömürle kızdırılan bir demir parçasını örse korlar ve çekiçle vura vura o demiri uzatırlar. Bu gelenek, bu güzel töre yıllar yılı onların yaşamına girdi.[337] Bütün Türk boyları yaşadıkları müddetçe bu günü unutmadılar. Ergenekon Bayramı'nda çeşitli oyunlar, eğlenceler ve spor müsabakaları düzenledikleri gibi, atalarının yeniden çoğaldıkları bu yere her sene giderek kurbanlar kestiler.[338]

Ergenekun Destanı ile Kök Türklerin tarihi arasında büyük bir benzerlik vardır. Hakikatte Hun birliği dağıldıktan sonra Kök Türkler Altay Dağları çevresine çekilmişler, orada uzun zaman demircilik yaparak, maden işleyerek yaşamışlardı. M. 536'da Kök Türklerin reisi Bumın Kagan, Avar Han'ının kızını istemiştir. Avar Han'ı ise, "Onlar benim demircilerimdir, ne cesaretle kızımı istiyorlar?" diyerek hakaret etmiştir. Bunun üzerine, Avarlara isyan eden Kök Türkler, bütün Türk illerinde büyük hakimiyet kurmuşlardır. Ayrıca, Hun birliğinin dağılışından Kök Türk Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen 450 yıllık zamanla, destandaki 400 yıl bir birine benziyor.[339]

---

[337] Ural, **a.g.e.,** s.27.
[338] Gömeç, "Ergenekun ...", s.29.
[339] Banarlı, **a.g.e.**, s.27.

V. BÖLÜM

UYGURLARIN TÜREYİŞ VE GÖÇ DESTANI

A) UYGURLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

Uygur etnik adı, Bilge Kagan yazıtında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İlteberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Uygur adının manası ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Uygur'un manasının "şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı", "çukur" ve Nemeth'e göre de "takip etmek"ten türemiş olduğu; Ebu'l-gazi "uymak, yapışmak" fiillerine dayandığı; Kaşgarlı'da ise, "kendi kendine yeter" manasında kullanıldığı çeşitli rivayetler anlatılmaktadır. Reşidedin ise, Türk dilinden olan bu sözün manasını "birbirine karışmak ve yardım etmek" şeklinde açıklamaktadır. Farsça manası olarak da "bizimle birleşti, yardımda bulundu"[340] açıklamasını vermektedir.

Genellikle, Uygur'un Uy+gur şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" ve On-Uygur adının da "On Müttefik"ten türemiş olduğu yolunda açıklamalar da bulunulmuştur. Uygur adının siyasi bir addan daha ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda da görüşler vardır. Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge Nehri'nin doğu kısımları olduğu görülmektedir. [341]

---

[340] Reşideddin Fazlullah, **a.g.e.**, s.125, 40.
[341] Gömeç, **Uygur Türkleri ...**, s.11-14; Ebu'l-gazi rivayeti için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.,** s.29; Kaşgarlı rivayeti için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.111-112.

Uygurlar, kendinden önce kurulmuş olan Hunların ve Kök Türklerin kültür mirası üzerine kurulmuş olmakla beraber, bu devletlere nazaran tam bir yerleşik hayata geçmesi ve artık taş üzerine yazılmış belgeler yerine kağıtlar üzerine yazılmış belgeler bırakmaları eski Türk kültür hayatı bakımından çok önemli neticeler doğurmuştur. Siyasi tarihlerine nazaran kültür tarihleri çok daha ağır basan bu Uygurlar, denilebilir ki, Orta Asya Türk Tarihi bakımından hem devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun süre kültürlerini yaşatabilmeleri bakımından önemli olmuşlardır.

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları, 744 senesinden önceki yaşayışlarına baktığımız zaman, bunların Orhun ve Selenga Nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayıldıklarını ve zaman zaman değişik isimler altında anılan bir Türk kavmi olduklarını görmekteyiz. Bu devrede Uygurlar ilk önce Çinlilerin Hsiung-nu dedikleri Hunların, daha sonra da Juan-juanların hakimiyetleri altına girmişlerdi.

Kök Türkler zamanına gelindiğinde, Orhun ve Selenga Nehirlerinin civarında "Tölös" ismi ile anılan bir kabileler topluluğunun yaşadığını görmekteyiz. Tongra, Ediz, Uygur gibi oymaklar, Kök Türklerin hakimiyetinde uzun zaman yaşamışlar, fakat Kök Türklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirerek, Çinlilerin yanında yer alıp, Kök Türklerin yıkılmalarına sebep olmuşlardır. İşte bu Uygurlar, Tölös topluluğu içinde zamanla kuvvetlenmiş ve bütün bu oymaklar topluluğunun başına geçmişlerdi.

Uygurlar, artık Kök Türkler için iyice tehlikeli olmağa başlamışlar ve 606 senesinde Kök Türk hükümdarı kendilerine ağır vergiler yükleyince Uygurların bir kısmı, bulundukları bölgeden ayrılarak daha kuzeye gitmişlerdi.

742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan müteşekkil boylar Kök Türklere hücum ederek Kök Türk kağanını öldürmüşler ve yerine Basmılların lideri kendini kağan olarak ilan etmiştir. 743 senesinde Uygur yabgusu, Kök Türklerin son kaganı olan Ozmış Kagan'a hücum etmiş, diğer taraftan da Tokuz Oğuzların[342] başında bulunan oğlu da Oğuz birlikleri ile birlikte bu savaşa katılmıştır. Bu savaşta Ozmış Kagan yenilmiştir.

Kök Türk Devleti'nin tamamen tarih sahnesinden silinmesine neden olan en son darbe, 744 senesinde Basmıllar tarafından vurulmuştur. Bu tarihe kadar Uygurların hakimiyetinde olan Basmıllar bu başarılarından dolayı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir ve hükümdarları da Ötüken'de Kagan olarak başa geçmiştir. Kısa bir süre sonra, Uygurlar bu yeni kagana karşı isyan etmişler ve Karlukların yardımıyla da Basmılları yenerek kaganı öldürmüşlerdir. Sonra da Karlukların ortaklığına nihayet vermişlerdir. 748 yılında, milletin de katıldığı Atalar Mezarlığı'ndaki

[342] Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Tokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edeceklerdir. Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslam kaynaklarında Tokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir. Bakınız, Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004, s.113-114.
S. Gömeç ise, bu konudaki fikrini şu şekilde belirtmektedir: "İslam kaynaklarındaki Tokuz-Oğuzlarla, Uygurların eş tutulmasının bir yanlışlıktan ileri gelebileceğini sanıyoruz. Kitabelerden anlaşılacağı üzere Tokuz-Oğuzlar ile Uygurlar birbirlerinden ayırt edilmektedirler. Çin kaynaklarıyla, Arap kaynaklarını karşılaştırdığımızda Uygurları, Arap kaynaklarının aksine Tokuz-Oğuzların bir boyu olarak görüyoruz. Bize göre Araplar, Kansu ve Turfan Uygurlarını Oğuzlarla karıştırmışlardır." Bakınız, Gömeç, **a.g.e.**, s.14.

kurultaydan sonra Türk devletinin başına Uygurlar geçirilmiştir.[343]

Ötüken'de kurulan yeni devletin ilk kağanı "Kutlug Bilge Köl Kagan"dır. T'ang sülalesi tarihçileri, Kutluk Bige Kül Kagan zamanında Uygurların, Altay Dağlarından, Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar "Ordu Balık" denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, yukarı Orkun Nehri üzerinde bulunan "Karabalasagun" şehrini seçmişlerdir.

Kutluk Bilge Kagan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Mo-yen-Ch'o (Moyun Çor) Kagan başa geçmiştir. Onun zamanında Uygurlar, Batıda Türgeşlerle mücadele etmişler ve bunları hakimiyetleri altına alarak sınırlarını Batıda Sir Derya Nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzeyde ise, Kem Nehri aşılarak Kırgızları kendilerine bağlamıştır. Kem Nehri kıyısında yapılan savaşta Çikleri mağlup ederek, onları kendisine tabi etmiştir.[344] 754 yılında Moyun Çor, Basmıl ve Karlukları tamamen zararsız hale getirmiştir.[345] Moyun Çor zamanında en önemli münasebetler Çin'le olmuştur. Çin, ülkesinde çıkan isyanın bastırılması için Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurların isyanı bastırmaları üzerine Uygurlar, bu başarılarından sonra, Çin nezdinde daha da kuvvetlenmişlerdir.

759 senesinde Moyun Çur Kagan ölünce, yerine küçük oğlu Bögü Kagan

---

[343] Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989, s.13-16; Gömeç, **a.g.e.**, s.22.
[344] İzgi, **a.g.e.**, s.16-18; Gömeç, **a.g.e.**, s.27.
[345] Gömeç, **a.g.e.**, s.32.

geçmiştir.[346] Bögü, "bilgin" ve "filozof" anlamına gelmektedir, sihirbazlara da böyle denirdi. Büyü sözünden başka bir şey değildir.[347] "Bögü" ismini almasının sebebi hiç şüphe yok ki, Mani Dini'nin Uygurlar arasında yayılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bögü Kagan Çin'i asilerin elinden kurtarmak için bir sefer düzenlemiş ve 752 senesinde Çin'in önemli şehirlerinden olan Lo-yang'ı asilerin elinden kurtarmıştır. Bögü Kagan'ın bu sefer sırasında Çin'de uzun süre kalması, Uygur tarihi için manevi açıdan olduğu kadar, fikir tarihi bakımından da önemli neticeler doğurmuştur. Bögü Kagan, ülkesine geri dönerken, yanında dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu rahipler, Uygur kültürünün oluşmasında büyük rol oynamışlardır.

Bögü Kagan'ın veziri Tun Baga Tarkan, 780 senesinde Bögü Kagan'ı öldürüp yerine kendisi geçmiştir. İlk iş olarak da derhal Çin ile siyasi münasebetlerin düzeltilmesi yolunu seçmiştir. Tun Baga Tarkan, Uygurlar içindeki Tokuz Oğuz beylerini ortadan kaldırıp onların güçlerini kırınca, Uygur Devleti'nde büyük karışıklıklar meydana gelmiştir. Baga Tarkan'ın kağan olmasından sonra, Uygur hükümdar sülalesinde bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra, Baga Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır.

Tun Baga Tarkan ölünce, yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kagan" unvanını almış olan oğlu geçmiştir. Bu kagan zamanında Orta Asya'da karışıklıklar çıkmıştır. BeşBalık şehrinin yakınlarında yaşayan Şato Türkleri, Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Uygurlar bu Şato

[346] İzgi, **a.g.e.**, s.18.
[347] Gömeç, **a.g.e.**, s.37.

Türklerine cephe almışlardır. Şatolarla yapılan savaşta Uygurlar mağlup olmuşlardır.

Bu kağan öldürülünce, yerine geçen küçük oğlu Kutlug Bilge Kagan zamanında, Tibetliler mağlup edilmişlerdir. Kutlug Bilge Kagan, hiçbir halef bırakmadan 794 senesinde ölmüştür.

Onun yerine 794 senesinde nazırı Kutlug başa geçmiştir. Kendisi aynı zamanda Tun Baga Tarkan'ın torunudur. Kutluk, Karlukları tamamen kendisine tabi kıldıktan sonra Turfan Bölgesine inmiştir. Onun en büyük icraatı, Kırgız Seferidir. Kırgız Seferi, kendi adını ebedileştirmiştir.[348]

Kutluk 805 senesinde ölünce, yerine Alp Külüg Bilge Kagan geçmiştir. Bu kaganın önemli faaliyetleri arasında, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizmin Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayret vardır. 806 senesinde Uygurların başkenti Ordu Balık'ta Mani rahipleri ile kagan, ülkenin idaresi hakkında konuşmuşlar ve kagan, Mani rahiplerine devamlı oturma müsaadesi vermiştir. 807 senesinde Çin'de kurulacak olan bütün mabetlerin imtiyazı Uygurlara verilmiştir. Çin'de Mani mabetlerinin kontrolü bahanesiyle Uygurlar yavaş yavaş Çin'e yerleşmeye başlamışlar ve bu devirdeki Uygurların Çin hakimiyetleri, Cengiz Han devrine kadar devam edecek olan Uygur kolonilerinin kurulmasına yol açmıştır.

Alp Külüg Bilge Kagan 808 senesinde ölünce, yerine Alp Bilge Kagan

[348] İzgi, **a.g.e.**, s.18-22.

geçmiştir. Bu kaganın diğer Uygur kaganlarına nazaran önemi, Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasıdır. Bu dönem Uygurlarının ve bilhassa kaganların faaliyetlerini, en az Çin kaynakları kadar bu yazıttan öğreniyoruz.

Alp Bilge Kagan ölünce, yerine Küçlüg Bilge Kagan 821'de Uygur tahtına çıkmıştır. Üç sene sonra, kardeşi Kasar (Hazar) Tigin 824 senesinde kagan olmuştur. 824 senesinden sonra Uygurlarda siyasi yönden genel bir bozukluk görülmektedir. Uygurlarda ki bu iç karışıklıkları Mani Dini'ne bağlı olarak gösterenler olduğu gibi, meydana gelen sülale değişmesinin de büyük rol oynadığı ve bunun yanı sıra Çin'in olumsuz etkisinin olduğu hakkında görüşlerde vardır.

Kasar Tigin bütün maiyeti ile birlikte öldürülmüş ve yerine 832 senesinde manevi oğlu Hu Tigin başa geçmiştir. Bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş ve bu arada büyük bir kış mevsiminden sonra hayvanların pek çoğu telef olmuştur. Uygur ekonomisi oldukça sarsılmıştır.

Ondan sonra, 839 senesinde yerine II. Kasar Tigin geçmiştir. II. Kasar Tigin öldürülmüş yerine Lu-chi Tigin geçirilmiştir. 840 senesine gelindiğinde ise, bir Kırgız ordusu Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak son Uygur Kaganı olan Lu-chi Tigin'i öldürmüşler ve pek çok Uygur da kılıçtan geçirilmiştir. Bu savaştan kurtulan Uygurlar, çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için büyük çabalar harcamışlardır.[349]

[349] İzgi, **a.g.e.**, s.23-25.

Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yıkılışının sebepleri olarak; Çinlilerin umumen göçebe veyahut yarı-göçebe kavimlere uyguladıkları siyaset gereği, çeşitli topluluklar içindeki bir grubu destekleyip, topluluğun kendi içinde parçalanmasını sağlamak; Uygurların idareci sınıfı arasında başlayan geçimsizlikler, Uygur ülkesinde görülen şiddetli kış nedeniyle pek çok hastalığın ortaya çıkması, hayvanların telef olması, ayrıca Maniheizmin de, Uygurları askeri yönden zayıflattığı görüşleri savunulmaktadır.

Kırgız yenilgisinden sonra Uygurlar, Ötüken'i terk ederek şu şekilde dağılmışlardır: 15 Uygur boyu, batıdaki Karluklara sığınmışlardır. Diğer Uygur boyları Doğu Türkistan'a göçmüş, Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşahr bölgelerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdir. Türk medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan bu Uygurların en büyük kitleleri bu bölgeye gelmiştir. Uygur boyların bazıları, Çin ile Doğu Türkistan arasında bulunan ve Kansu adını alan geniş ülkeye göç etmişlerdir. 13 boydan meydana gelen bir grup ise, Çin'in güney sınırlarına inmişlerdir. Küçük bir grup da, Uygurların eski köle ve çobanları olan, doğudaki Moğol kabilelerine sığınmışlardır.

Böylece binlerce yıldan beri Türklerin ana yurdu durumunda olan Ötüken Kırgızların eline geçtikten, yaklaşık 80 yıl sonra Kıtanların eline geçecek ve Türkler bir daha buraya dönmeyerek, Asya kıtasından batıya doğru yayılacaklardır.

Uygurlar, Kansu ve Turfan bölgelerinde varlık gösterebilmişlerdir:

Kansu (Sarı) Uygurlar: Ötüken'deki Uygur hakimiyeti sona erdikten sonra, Uygur Türklerinin bir kısmı güneydeki Kansu bölgesine gelmişler ve bu yüzden onlara Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar denmiştir[350]. Bu Uygurlar, 10. yüzyılın ortalarından itibaren güneydeki bütün Uygurların kuvvet merkezi haline gelmiştir.[351] Kansu'da Uygurlarla birlikte Tatarları da görüyoruz. Tatarların bu yıllarda Türklerden ayrılmadıkları görülmektedir.

Kansu bölgesi Uygurları büyük bir askeri kudret gösteremeyip, önce Çin'de bir hanedan kuran Kıtanların (907-1211), daha sonra 1028'lerde Tangutların nüfuzları altına girdiler. 1209'da Çingiz Han'ın hakimiyetine giren Uygurlar, o zamanlardan beri Sarı Uygurlar diye tanınmakta ve hala Çin'in batı taraflarında yaşamaktadırlar. Kansu bölgesi Uygurlarının eski dini Maniheizm burada daha fazla yaşamamış ve Uygurlar yeniden Budizme bir dönüş yapmıştır.[352]

Sarı Uygurların daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi yayılmacı bir politikası yoktu. Belki bunun sebebi, sarı Uygurların artık yavaş yavaş yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır.

Turfan Uygurları: 840 tarihinden sonra güneyde yeni bir devlet kuran Uygurlar arasında Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yeri olan Kao-ch'ang şehrine yerleşen Uygurlar olmuştur. Bu Uygurlar kendilerine kagan olarak Mengli Kagan'ı seçmişler ve ismini bir devlet ismi olarak aldıkları Kao-ch'ang şehrini de başkent yapmışlardır. Turfan Uygurlarına, Çinliler tarafından bu devirde Kao-ch'ang Devleti

---

[350] Gömeç, **a.g.e.**, s.55-57.
[351] İzgi, **a.g.e.**, s.27.
[352] Gömeç, **a.g.e.**, s.61.

denilmiştir.[353]

Turfan Uygurları önce Kara-Hıtay Devleti'ne bağlanmışlardır (1206). Hıtay Devleti'nin kurucusunun karısı da bir Uygur prensesi idi. Devletin idaresinde ve savaşlarda kocası kadar rolü vardı. Uygur alfabesinin Hıtay Devleti'nin resmi yazısı olmasında da büyük tesir yapmıştır. Hıtay Devleti'nin ileri gelenleri arasında da bir çok Uygur vardı.[354] Turfan Uygurları Kara-Hıtaylara vassal olduktan sonra, 1209 senesinde de Cengiz Han'a vassal olduklarını görüyoruz.[355]

Gerek Temuçin'den önce gerek sonra Moğollar üzerinde kültür bakımından büyük tesir yapmış olan Uygurlar, neticede savaşsız Türk-Moğol devletinin içerisine alınmışlardır.[356]

Çingiz Han'ın ölümünden önceki paylaşımında, Tanrı dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan oğlu Çağatay'a verilmiştir. 15. yüzyıl başlarında Çağatay hanedanlığının idaresinde bulunan Turfan bölgesinin "Uyguristan" olarak anıldığı söylenmektedir. Bu bölgede hem Müslüman, hem de gayri-müslim Uygurlara rastlanıyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısında Turfan Uygur hanları arasında kardeş kavgaları başladı ve bu durum onların çökmesine sebep oldu. Uygur kağanlığının yıkılışıyla Çin'deki Türk hakimiyeti de sona ermiş, Uygur tüccarlarının işi bozulmuş, Mani Dini büyük bir darbe yemiştir.[357]

---

[353] İzgi, **a.g.e.**, s.29-30.
[354] Gömeç, **a.g.e.**, s.63.
[355] İzgi, **a.g.e.**, s.30.
[356] **Moğolların Gizli Tarihi,** Çeviren Ahmet Temir, Ankara 1995, s.278.
[357] Gömeç, **a.g.e.**, s.64-65.

B) UYGURLARIN TÜREYİŞ DESTANI

Uygurların kendi türeyişlerine dair inanışlarının anlatıldığı eser, 13.asır İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi olan Alaaddin Ata Melik Cüveyni'ye ait "Tarih-i Cihan Güşa"dır.[358]

Destan göre, Uygurların ilk türedikleri yer, Orkun Nehri kenarıdır. Orkun'un kıyısında, Uygurların başlıca iki kabilesi vardır. Nüfusları çoğalınca, içlerinden birisini başkan seçerek, ona itaat ederler. Aradan beş yüz sene geçtikten sonra da onların başı Bögü Kagan olur. Cüveyni, Bögü Han'a, Afrasyab dendiğini de kaydeder. Bilindiği gibi Bögü Kagan, Türk tarihinin renkli simalarından birisidir. Özellikle Çin'e yaptığı seferler ve bu sırada devlet dini olarak kabul edilen Maniheizm vasıtasıyla ön plana çıkmıştır. Sonunda, beylerin ikazlarına aldırmadığından ve Türklerin milli dini olan Kök Tengri inancını bir kenara atması yüzünden, kendisine karşı tertip edilen bir darbe ile hayatına son verilmiştir.[359]

Efsane, Ordu Balık denilen şehrin dışındaki kayaların üzerine bir saray resmi oyulduğunu anlatır. Ögedey Kagan zamanında bu kayalık kazılır ve taşların altında bir kuyu ve kuyunun ağzında da, üzerinde bazı yazılar olan büyük bir taş levha bulunur. Bu yazıların ne olduğu, ne anlatıldığının anlaşılması kagan tarafından emredilir. Burada sözü edilen yazılar Gömeç'e göre, bölgedeki Kök Türk harfli büyük kitabelerdir.[360]

---

358 Bu rivayet için bakınız, Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **a.g.e.,** s.102-106; Ögel, **a.g.e.,** s.74-78; Gömeç, **Türk Kültürünün ...,** s.280-283.
359 Gömeç, **a.g.e.**, s.280.
360 Gömeç, **a.g.e.**, s.280.

Cüveyni'ye göre, bu kitabede şöyle deniliyor: Tolga ve Selenge nehirlerin arasında bulunan iki ağacın arasına gökten bir ışık iner. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlerler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duyarlar. Bir gün, aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır görürler. Bunların her birisinde birer tane çocuk vardır ve her çocuğun karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıdır. Bütün beyler ve halk, bu müthiş olaya şahit olduklarından, saygı ile diz çöküp, selam verirler. Biraz sonra da çocukları alırlar, onları besleyip, büyütmeleri için süt-annelere verirler. Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında, Uygurlardan anne ve babalarını sorarlar. Onlar da iki ağacı gösterirler. Bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi davranılır. Her birine ad koyarlar. En büyüğünün ismi Sungur Tigin, ikincisinin Kotur Tigin, üçüncüsünün Tükel Tigin, dördüncüsünün Or Tigin, beşincisinin adı da Bögü Tigin olur.

Bögü Tigin, halk tarafından han seçilir. O, ülkesini adaletle yönetir, zulüm sayfalarını kapatır. Bögü Kagan, ordusunu toplar ve onlardan seçtiği üç yüz bin kişiyi Sungur Tigin'in komutasına vererek, ona Kırgız ve Mogol topraklarına akın düzenlemesini emreder. Yüzbin askeri de Kotur Tigin'in komutasında görevlendirir ve onu da akın için Tangut tarafına yollar. Tükel Tigin'i Tibet cenahında vazifelendirip, kendisi de üç yüz bin askerin başında Çin'e yönelir. Diğer kardeşi Or Tigin'i başkentte, tahtın olduğu yerde bırakır. Sefere çıkan orduların hepsi zaferler kazanarak geri dönerler. Bögü Tigin, Orkun kıyısında, Ordu Balık adında bir başkent inşa ettirir. Doğudaki bütün ülkeler Uygurların buyruğu altına girer.

Bögü Kagan Türkistan’a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe Balasagun şehrini kurdurur. Daha sonra askerini çevreye yollayarak, on iki yıl zarfında oralarda bulunan bütün ülkeleri zapt eder. Uygur dönemi Türk tarihine ve özellikle de Bögü çağına baktığımızda, Uygur-Türk hakimiyetinin Tanrı Dağları’nın batısına pek geçmediği anlaşılır. [361]

Destana göre, o kadar ileri gidilir ki, insana benzeyen mahluklara tesadüf edilir. Oğuz Kagan da kuzey-batıda ki karanlık ülkelere doğru gittikçe, başları köpek başına benzeyen İt-barak kavmine rastlamıştı.[362] Efsanede, Bögü-Han Hindistan’ı da zapteder. Tabii olarak bu sözler gerçek tarih olaylarına uygun ifadeler değildir. Öyle anlaşılıyor ki, bu efsaneyi yazan veya söyleyen Uygurların ellerinde Oğuz Destanı’na benzer bir destan vardı. Uygurlar, Bögü-Han’ı bu eski destanının yerine oturtmuş ve ona göre bir destan düzmüşlerdi. Bu efsaneye göre Balasagun şehrini kuran da Bögü-Han idi. Elimizdeki kaynaklara göre Uygur hakimiyetinin Işık Göl’ün batısına geçmediği bir gerçek idi. [363]

İran rivayeti arasına katılmış, tarihle destan arası bir parça daha vardır ki, bu da Maniheizmin kabulü menkıbesidir. Bu menkıbeye göre, Türk hakanı Bögü Han, yurduna maniheist dindarları çağırır. Onları kendi dininin kamlarıyla karşılaştırır. Münazarayı hangi taraf kazanırsa Uygurlar o dinden olacaklardır. Bögü Han, onlara inanır; dinlerine ve öğütlerine baş eğer. Halkına da dindarlara inanmayı buyurur. Cüveyni’nin Uygurların Budizm’i kabulü diye anlattığı bu vaka, aslında

[361] Gömeç, **a.g.e.**, s.283.
[362] Gömeç, **a.g.e.**, s.283.
[363] Ögel, **a.g.e.**, s.87-88.

Maniheizmin kabulü vakasıdır ve tarihi hakikate uygundur.[364]

Efsanevi şekilde anlatılan bu yeni dini kabul etme ciheti, tarihi vesikalarla gösterilebilir. Orkun havalisindeki Uygurların en parlak devri 8.asrın ortalarından itibaren başlar. Meşhur Uygur hükümdarı Bögü Han atlı kuvvetlerle Çin'in hükümet merkezi olan Lo-Yang'a hücum etmiş (762), bu istilanın neticesinde de Mani dinini öğrenmiş ve kabul eylemişti. Bu tarihten itibaren de Mani Dini Uygurların resmi dini olmuştu. Uygur hükümdarlığı Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra bir kısım Uygurlar da Turfan havalisine gelmişlerdi. Öyle anlaşılıyor ki buraya gelen Uygurlar Mani dinini idame ettirmişlerdir. [365]

Türeyiş Efsanesinin bir kahramanı gibi görünen Bögü-Kagan, Mani dinini kabul eden ve yayan bir kağan olmakla beraber, efsanenin gerek konu ve gerekse dayandığı inançlar bakımından, Mani dininin prensipleri ile kurulmuş olması gerekirdi. Fakat durum, Mani dininin lehinde inkişaf etmemiştir. Eski Türk inanç ve efsaneler ağır basmış ve efsanenin ana motifleri, eski Orta Asya Kök Tengri inancı unsurları ile donanmıştır. Bu sebeple eski Türk inançları Maniheizm ile Budizm'i adeta efsanenin dışına itmişlerdi.[366]

Ayrıca, Uygurların menşei ile ilgili, bir de Temür-Buka adına dikilmiş olan mezar taşı yazıtındaki kayıt vardır. Burada Turfan Uygurlarının ortaya çıkışından bahsedilmektedir. Yazıtta, Kök Türklerin bırakıp Çin'e geldikleri toprakların Uygurların eline geçtiğinden, Kök Türklerin ortadan kalkmış olmasına rağmen, bu

---

[364] Banarlı, **a.g.e.,** s.29.
[365] Orkun, **a.g.e.,** s.44-45.
[366] Ögel, **a.g.e.**, s.73.

bölgede Tunyukuk'un ününün unutulmadığından ve Uygur Kaganlarının vezirlerinin de, her zaman için Tunuyukuk'un soyundan gelen kişilerden seçildiğinden bahsedilir.

Yazıtta, Uygurlar, Orhun, Tamır ve Selenga nehirleri etrafında oturur gösterilir. Sonradan (M.S. 840), Beş Balık şehrine göçerek orada otururlar. Turfan ovasındaki diğer devletleri de ele geçirirler. Turfan'a, Kara-Hoço dendiği kaydedilir. Kara-Hoço sözündeki "Kara" kelimesi, onların dilince kara renk anlamına gelir. Bunun sebebini ise bu şehrin yakınında Kara-Dağ adlı bir dağın var oluşuna dayandırırlar. Yazıta göre, "Hoço" sözü ise, Çinlilerin bu şehre ad olarak verdikleri "Kao-Chan" deyiminden gelmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde otururlar ve bunlar "Turfanlı Uygurlar'dır". Kök Türklerin veziri Tunyukuk'un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ederler. Bu sebeple, Tunyukuk'un nesillerine Uygur denilir .

Uygurların gerçek göçleri ve Turfan Uygurlarına baktığımızda, olaylar ve yerler gerçek tarihle örtüşmektedir. Ögel' göre, Temür-Buka'nın yazıtının Uygurların menşei ile ilgili girişi, daha önceleri de başka münasebetlerle bazı yazıtlarda yazılmış bulunuyordu. Temür-Buka'nın yazıtı, Uygurların Orkun Irmağı kenarlarından göçmelerinden hemen hemen 500 sene, M.S. 1314'den sonra Turfan'da yazılmıştır. [367]

Diğer bir Uygur türeyiş efsanesine göre ise, bir Hun hükümdarının kızlarının bir kurt ile izdivacından çocukları olur ve böylece Uygur milleti vücuda gelir. [368]

---

[367] Temür-Buka Yazıtı'nın tam metni için bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.78-80.
[368] Bu efsane için bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.17-18; Banarlı, **a.g.e.**, s.28; Orkun, **a.g.e.,** s.28; İnan, **a.g.m.**, s.226-227.

Hatta bu sebepten Uygurların şarkıları kurt ulumasına benzetilir.[369]

Çin kaynakları, Uygurların, Kök Türkler gibi Hunların neslinden oldukları yolundaki haberlerde hem fikirdirler ve onların da kurttan türediğini söylerler.[370] Uygurlara ait bu efsanede, Kök Türklerde olduğu gibi kurt, bir totem ve ced olarak gösterilmiştir. Böylece, milletçe bir Tanrı kurdun çocuğu olma inancı, Uygur destanında da görülür.[371]

S. Gömeç, Uygurlara ait olarak bilinen bu efsaneyi, Tölöslerin Türeyiş Destanı olarak kabul etmektedir. Bu efsane kayıtlarda, "Kao-che'lerin kurttan türeme efsanesi" olarak geçmektedir. Kao-che kelimesi, Uygur ile eş anlamlı kabul edilmektedir. Gömeç'e göre, bu yanlıştır ve bu kelime sadece Uygurları ifade ediyor olamaz. Tölöslerin, tarihte Ting-ling ve Kao-che isimleriyle zikredikleri bilinmektedir. 6.-7. yüzyıllarda Asya'da teşkilatsız Türk grupları olarak bilinen Tölöslerin, Sui-Shu isimli Çin kaynağında, elli kabilesinin adı zikredilmiş ve kaynakların ifadesine göre kurttan türemişlerdir. Tölösler Orkun Nehrinin doğusundan başlayıp, doğu ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yarı-göçebe bir şekilde yaşıyorlardı. [372]

C) UYGURLARIN GÖÇ DESTANI

---

[369] Togan, "Boz kurt ...", s.545.
[370] Gömeç, "İslam Öncesi Türk ...", s.55.
[371] Banarlı, **a.g.e.**, s.29.
[372] Gömeç, **a.g.e.**, s.275-276.

Uygurların göçleriyle ilgili efsaneye, yine Cüveyni'nin eserinde rastlıyoruz.[373] Efsaneye göre, günün birinde Uygur yurdunda garip şeyler olur. Atlar kişnemeğe, develer böğürmeğe, vahşi hayvanlar ile köpekler ulumağa, sığırlar bağırmağa, koyun ve kuzular melemeğe ve çocuklar da ağlamağa başlarlar. Her sesten *"Göç! Göç!"* diye bir söz duyulur ve Uygurlar, bu seslerden artık eski yurtlarını bırakarak gitmenin zamanı geldiğini anlarlar ve yola koyulurlar. Her konakladıkları yerde de, *"Göç! Göç!"* seslerini duyarlar. En sonunda bir yere gelirler ve orada Beş Balık şehrini kurarlar. Artık bundan sonra da *"Göç! Göç!"* sesleri de duyulmaz olur. Uygurlar buraya yerleşirler. Uygurların soy ve çocukları bu şehirde hükümdarlık etmeğe başlarlar. Uygurların Hanlarına "İdi-kut" unvanı verilir.

Cüveyni, "İdi-kut" unvanının "devletin sahibi" manasına geldiğini de ayrıca kaydetmektedir.[374] Turfan Uygurlarının "İdi-kut" unvanını kullandıklarını biliyoruz. 947'lerde Turfan bölgesi Uygurlarının başkentinin Koço olduğu ve 948 yılında başa geçen Uygur hanının unvanının İdi (Iduk) Kut olduğu, Koço'da bulunan bir kitabeden anlaşılmaktadır ve başkente de İdi Kut şehri deniyordu.[375]

Göç Destanı'nda rastlanan önemli bir çizgi, Türklerin göç ettikleri yeni vatanda, şehir kurmuş olmalarıdır. Bu hadise, Şu Destanı'ndaki Şu şehrinin kuruluşu ile birlikte, Türklerin eski Asya topraklarında bazı kale-şehirler kurmuş olmaları haberlerini bütünlüyor. Destanda işlenen bu mimari çizgi, M. 10.asırda Uygurlar nezdine gönderilen bir Çin elçisinin seyahatnamesinde de yeniden yazılmıştır.[376]

---

[373] Göç Destanı için bakınız, Cüveyni, **a.g.e.**, s.106; Ögel, **a.g.e.**, s.77-78.
[374] Cüveyni, **a.g.e.**, s.97.
[375] Gömeç, **Uygur Türkleri ...**, s.62-63.
[376] Banarlı, **a.g.e.**, s.29.

Uygurların Göç Destanı'na dair diğer bir rivayet de, Çin kaynaklarında kayıtlıdır.[377] Bu rivayete göre, Çinliler, Uygurların kudretinin, "İyi talih ve saadet getiren dağ" demek olan Kutlug Tag'dan geldiğini düşünerek bu dağı yok etmek isterler. Bu dağın taşlarını, Uygurların yerine değerlendirmek üzere, Uygur Kaganı Tigin'den isterler. Fakat, taşlar çok büyük olduğundan, Çin'e götürmenin imkanı yoktur. Bunun üzerine taşlara ateş verip yakarlar ve geriye kalan parçalara da asid döküp, hepsini küçük parçalara ayırırlar. Böylece bu parçaları alarak Çin'e götürürler.

Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra, kuşlar, hayvanlar tuhaf tuhaf bağırmaya başlarlar. Yü-lun Tigin 15 gün içerisinde ölür. Memleketin başına türlü türlü felaketler gelir. Halk ise rahat bir gün görmez. Onun yerine geçen kaganlar da arka arkaya ölürler. Bunun üzerine Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kalırlar. Turfan'ın diğer adı da Koço'dur. Beş Balık bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulunduruyorlardır.

Uygurlar, Orkun bölgesinden Baş Balık şehrine ve Doğu Türkistan'a gelmelerini, mutluluklarını sağlayan "Kutlug Tag"ın Çinlilerin oyunuyla parçalanmasına bağlamışlardır. Yurtlarından ayrılışları da, Kırgızların işgali ile değil Çin hilesi neticesinde, uğurlu tılsımın kaybı olarak kuraklığın sürmesi ile izah edilmiştir. [378]

Uygurların Göç Destanı'nda aslında, vatan toprağından çıkan bir taş parçası

[377] Bu rivayet için bakınız, Ögel, **a.g.e.**, s.81-82.
[378] Turan, **a.g.e.,** , s.62.

dahi olsa, nelere mal olabileceği anlatılmaya çalışılmaktadır. Önemsenmeyen bir taş parçası, Uygurların vatanlarının elden çıkmasına ve halkın perişan olmasına neden olmuştur. Tarihten ders alınmadığı sürece, Türk milletinin felaketler yaşaması da engellenemeyecektir. Umarım efsanevi de olsa bu Göç Destanı, Türk milletinin hiçbir zaman unutmayacağı bir destan olur.

VI. BÖLÜM

ALP ER TONGA DESTANI

A) DESTAN KAHRAMANI ALP ER TONGA

Alp Er Tonga Destanı'na ait ilk bilgileri Kaşgarlı Mahmut vermektedir. Divanü Lügat-it Türk'te Kaşgarlı, bir şahıs ismi olan "Kaz" kelimesini izah ederken[379], bunun "Afrasyab"ın kızı olduğunu, Kaz'ın babası Tonga Alp Er'in Afrasyab olarak tanındığını söylüyor. "Tonga" kelimesi[380] hususunda, "kaplan cinsinden bir hayvandır. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. Tonga Han, Tonga Tigin denir. Türklerin büyük hakanı Afrasyab'ın Türk adı Tonga Alp Er'dir" der. Böylece, Divan-ı Lügat-it-Türk'de Afrasyab olarak geçen Turan hükümdarı, Alp Er Tonga ile birleştirilmektedir. [381] "Han, Türklerin en büyük Hakanıdır. Afrasyab oğullarına da Han denir" diyerek görüşüne bir not daha ekler.[382] Kaşgarlı Mahmud, Alp Er Tonga yahut başka destanlardan parçalar almakla yetinmemekte, Büyük İskender'in Türk hakanı Şu ile karşılaştığını anlatan "Altın Han" hikayesini de (Şu Destanı) nakletmektedir.[383]

---

[379] Kaz kelimesi için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lügat-it Türk**, Çeviren Besim Atalay, Cilt III, Ankara 1986, s.149.
[380] Tonga kelimesi için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.**, s.368.
[381] Saadettin Gömeç'e göre, Kaşgarlı'nın yanlış yönlendirmesi sonucu, pek çok araştırmacı tarafından, Tonga Alp Er olarak kabul edilen Afrasyab, M.Ö. 7.-6. yüzyılda Kang-kü veya Kengeres diye adlandırılan bölgenin Türk hükümdarı olarak gösterilmektedir. Ayrıca, Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın, Şehname'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheleri de vardır. Bakınız, Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 170, İstanbul 2001, s.60.
[382] Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.**, s.157.
[383] İnan, "Türk Destanları ...", s.378; Altın Han hikayesi için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.**, s.413-416.

10. yüzyıl Arap tarihçisi Mesudi Türklerden ve Türk hakanlarından bahsederken Türk topluluklarının Çin ile Horasan arasında oturduklarını, buralarda bir çok şehirler kurduklarını anlatır. Ayrıca Afrasyab'ın buralardaki Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakanı olduğunu, Türk ülkelerinin hakimi bulunduğunu, diğer hanların ona bağlı olduğunu belirtir. İran'a hükmeden Afrasyab'ın da hanlara mensup olduğunu söyler.[384]

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig isimli eserinde dünya beyleri içinde en iyileri olarak Türk beylerini gösterir ve onlar içinde adı meşhur olanın Taciklerin Efrasiyab dedikleri "Tonga Alp Er" olduğunu kaydeder. Türk beylerinin kahramanlık ve faziletlerinden bahseder. İranlıların Afrasyab'la ilgili bilgileri kitaba geçirdikleri için onunla ilgili bilgilerin unutulmadığını söyler. [385] Yusuf Has Hacip'in bu tespiti doğru bir tespittir. Çünkü bize Afrasyab'la ilgili bilgiler taraflı da olsa en geniş şekilde Şehname'den kalmıştır. Fakat bahsettiğimiz Türkçe eserlerden de anlaşılacağı üzere bu ünlü Türk kahramanının hatıraları Türkler arasında unutulmamış, Türkçe eserlere de yansımıştır.[386]

"Tonga Alp" veya "Tonga Alp Er", yiğit ve cesur kişiler için söylenen, yaygın bir tanıtma olarak da görülüyor. Bu sözü yalnızca bir yerde Afrasyab karşılığı olarak söyleyen Kutadgu Bilig, bunu diğer yerlerde yiğitler için söylenen, yaygın bir sıfat olarak kullanıyordu: "Yiğit ve alp er, ne diyor işit". Başka bir yerde, bir yiğidi

---

[384] Şeşen, **a.g.e.,** s.44.
[385] Yusuf Has Hacip, **a.g.e.,** s.29-31.
[386] Mustafa Aksoy, "Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tonga (Efrasiyab)", **Türkler**, Cilt III, Ankara 2002, s.556.

överken de, şöyle diyordu: "Akıllı, bilgili, yiğit ve alp yürekli".[387]

Gerek Kaşgarlı Mahmud'un, gerek Yusuf Has Hacib'in büyük Türk kahramanı Alp Er Tonga'yı andıklarına göre 10.-11. asırlarda Alp Er Tonga Destanı hala yaygın ve meşhurdur. A. İnan, her iki müellifin, birbirinden habersiz oldukları halde, Alp Er Tonga'yı İran destanındaki Turanlı kahraman Afrasyab saymalarının bir tesadüf olmadığını savunmaktadır.[388]

Firdevsi'nin Şehname adlı eserinde Afrasyab, Turan-İran savaşları sebebiyle zikredilir. Bu İran-Turan savaşlarında adı geçen Afrasyab, Turan komutanı Peşenk'in oğludur. Babasından Farsların Türklere karşı yaptıkları zulmü duyunca intikam hırsıyla harekete geçmiştir.[389] Şehname'ye göre Afrasyab birkaç defa bütün İran'ı ve hatta Arap ülkelerini işgal etmiştir. Fakat daha sonra İran kahramanları özellikle Rüstem karşısında tutunamayarak kendi ülkesini bile kaybetmiştir. Sonunda da Keyhüsrev tarafından yakalanıp öldürülür.[390]

Süleyman-name'de[391] Afrasyab, Oğuz-nameler'de olduğu gibi yırtıcı

---

[387] Bakınız, Tonga'nın bir unvan olabileceği üzerinde duran Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Cilt II, Ankara 2002, s.60-61.
[388] İnan, **a.g.m.**, s.378.
[389] Gömeç, **a.g.m.**, s.60.
[390] Türklerin yetiştirdikleri büyük kahramanlar idaresinde verdikleri mücadeleler, sadece Türk destanlarında incelenmemiş, komşu milletlerin destanlarına da yansımıştır. Bu yansımayı biz en geniş olarak İran milli destanı Şehname'de görmekteyiz. İran milli kahramanları, en büyük mücadelelerini, sürekli ilerlemek ve hakim olmak ülküsüyle üzerlerine gelen Turan Hükümdarı Afrasyab'a karşı verirler. Afrasyab aralarında tabii sınır kabul ettikleri Ceyhun'un doğusunda kaldığı ve intikama sebep olacak bir hadise meydana gelmedikçe Türklerle savaşmazlar. Bakınız, Aksoy, **a.g.m.**, s.554, 567.
[391] 15. yüzyılda İran milli destanı Şehname'ye benzer bir şekilde Anadolu anlatılan Hz. Süleyman kıssaslarını merkez alarak Anadolu Türkleri için destani ve efsanevi üç yüz altmış ciltlik büyük bir tarih hazırlamak isteyen ve bunun için ömrünün kırk yılını harcayan Uzun Firdevsi, II. Bayezid'nin emri ile, Süleyman-name adlı büyük bir eser yazarak, bu husustaki bütün dini rivayetleri, hikayeleri bir araya toplamış ve ayrıca felsefe, geometri, yıldızlar ile tıbba ait bir yığın bilgileri de ilave ederek eserine ansiklopedik bir mahiyet vermiştir. Eserinin 39.-45. ciltlerinde Hz. Süleyman'la Afrasyab'ın

hayvanlara benzetilmek suretiyle anılır. Afrasyab'dan bahsedilirken "*Afrasyab-ı Türk, ol melik-i gürd ü karı kurd"*, *"Afrasyab-ı Türk ol ukkaab sinelü köhne kurt"* denilir. Süleyman-name'de Afrasyab'ın önce İran'ı aldığı, daha sonra da Anadolu'yu fethedip Sinop Kulesi'ne hazineleri koyduğu ve bu civardaki bakır madenlerini sahip olduğu, Anadolu toprakları elinden alınan Kaysar-ı Rum tarafından Hz. Süleyman'a şikayet suretinde anlatılır. Kaysar-ı Rum, Afrasyab'ı şu şekilde tanıtmaktadır: *"Afrasyab Turan şahıdır... Bir arslandur kim Rüstem-i Zal anun katında tavşandur"*. Süleyman-name'de Afrasyab'ın, Şehname'dekinin aksine İranlılara yenilmesi söz konusu değildir, o bir tek Allah tarafından "aleme hükümran olmak" üzere gönderilen ve kendisine yüzük ve kudret tahtı verilen Hz. Süleyman'a yenilerek tabii olmuştur.[392]

Afrasyab her ne kadar tarihi olarak Hindistan'daki Buda'dan önce yaşamış bir kahramansa da Orta-Asya Türk Budistleri, Orta-Asya ve Buhara taraflarında Zerdüştlüğü yaymak isteyen İranlılara karşı mücadele veren bir hükümdar olarak görmüşler ve ona dini bir kutsiyet atfetmişlerdir. Bütün bunlar, uzun asırlar onun hatırasının yaşadığının göstergeleridir.[393]

Cüveyni'nin 'Tarih-i Cihan Güşa'[394] adlı eserinde Uygurların türeyişiyle alakalı olarak anlattığı efsanelerde geçen Bögü Han, ki bizim tarihten tanıdığımız Moyun Çor Kagan'ın oğlu, Afrasyab ile birleştirilmektedir. Bögü Kagan da Türk tarihinde

---

mücadelelerini anlatmaktadır. Bu kısımda, kendisine "aleme hükümran olması" için Allah tarafından yüzük, kudret tahtı ve mucizevi güçler verilen Müslüman hükümdar Hz. Süleyman'la yine cihan hakimiyeti ülküsü taşıyan ateşperest Afrasyab, karşı karşıya gelirler ve mücadele ederler. Bakınız, Aksoy, **a.g.m.**, s.554; Fuat Köprülü, "Firdevsi", **İslam Ansiklopedisi**, 4. Cilt, İstanbul 1945, s.649.

392 Süleyman-name'deki Afrasyab, ideal bakımından Oğuz Kagan'a benzer. O da Oğuz Kagan gibi cihan hakimiyeti ülküsü taşır. Bakınız, Aksoy, **a.g.m.**, s.562-567.

393 Aksoy, **a.g.m.**, s.555.

394 Cüveyni, **a.g.e.,** s.102.

ve kültüründe önemli bir kişidir. Bu bakımdan Türklerin bu hükümdarına da Afrasyab denilmesi dikkat çekicidir.[395]

Başta Z.V. Togan olmak üzere bir kısım tarihçilere göre Afrasyab, Sakaların efsanevi hükümdarıdır. Tonga Alp Er ismiyle geçen kahraman, bu büyük Saka Devleti'ne hem en güçlü, şevketli devrini hem de çöküş devrini yaşatmıştır. Onun ölümünden sonra oğulları tarafından Orta-Asya'da Saka hakimiyeti uzun süre devam ettirilmiştir. Daha sonra da Türk hükümdar ailelerinin büyük atası kabul edilmiştir.[396] İranlılar Afrasiyab'ın kardeşi Barsgan tarafından öldürülen İran Prensi Siyavuş için uzun süre senenin belirli günlerinde yas tuttukları gibi, Türkler de Anadolu veya Azerbaycan'da İranlılar tarafından öldürülen Alp Er Tonga'nın yasını uzun süre tutmuşlardır. [397]

S. Gömeç ise, Afrasyab ile Tonga Alp Er'i birbirinden ayırmak gerektiğini savunmaktadır: Eğer ikisi aynı olsaydı, Cüveyni de Kaşgarlı gibi, Afrasyab konusunda bir açıklamada bulunmalıydı. Demek ki, Afrasyab ile Tonga Tigin veya Tonga Alp Er ayrı kişilerdir. Bilindiği üzere Selçuklular da otuz beşinci nesilden kendilerini Afrasyab'a dayarlar.[398] Afrasyab bütün Türklerce kabul edilen bir ata

[395] Gömeç, **a.g.m.**, s.60; Türkler arasında hükümdar olabilmek için Afrasyab soyundan olma gerektiği inancı bulunduğu anlaşılmaktadır.

[396] Togan, **a.g.e.,** s.36.

[397] 7.asrın son yarısında Horosan'dan ve Kafkas Dağları yolundan İran'ı istila edip 625'de Medya hükümdarı Kyaxarces tarafından öldürülen, Togan'a göre, Sakaların reisinden ibaret olacağı muhtemel olan "bu zatın" katli günü İranlılar için milli bayram, Türkler için matem günü olmuştur. Türklerin Afrasyab yuğ merasimi ve ona mensup hikaye, ve meseleleri daha 11.-13. asırlarda söylenmiştir. Bakınız, Togan, "Türk Destanının ...", s.506.

[398] Karahanlı Devleti köken ve jeneloji bakımından, kendilerini bir çeşit İran mitolojisindeki Afrasyab'a bağlamışlardı. Ancak Türk tarafları ağır basıyor ve Afrasyab'ın Türk hakanı Alp Er Tonga olduğunu ileri sürüyorlardı.
Selçuklular da, kaynakların kesin olarak bir şey söylememelerine rağmen, kendilerini Afrasyab'ın soy kütüğüne bağlamışlardı. Nitekim Ebu'l-gazi Bahadır Han, Türklerin Şeceresi adlı kitabında şöyle diyordu: "Selçukiler, Türkmen idiler. Kardeşiz dediler. Fakat ne ilimize ve ne de halka hiçbir faideleri

olduğuna göre, onun 8. yüzyılın ilk yarısında ölen Tonga Tigin ile irtibatının olmaması gerekir.[399]

"Kaşgarlı'nın bahsettiği Tonga Alp Er, 714 tarihinde, Beş-Balık savaşları[400] sırasında adı zikredilen gerçek bir şahsiyet olan, Kapgan Kagan'ın [401]oğlu Tonga Tigin'dir" diyen Talat Tekin[402] ile aynı görüşte olan S. Gömeç, bu tezini şu şekilde açıklamaktadır: Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları'nda[403] Tonga Tigin'in kardeşi İni İl Kagan'ın adı geçmemesine rağmen, Tonga Tigin'in ismi zikredilmektedir. 714 yılında ölen Tonga Tigin'in yog merasiminin, Köl Tigin'inkine benzer bir şekilde 715 yılında, bir sene sonra yapıldığını görüyoruz. Bu sırada, yani Tonga Tigin'in yog merasimi zamanında Oğuzlara bir darbe vurulmuştur. Kısaca bazı ilim adamlarının sandığı gibi kitabelerde yog merasiminden bahseden Tonga Tigin ile Afrasyab aynı kişi değildir. Ama Tonga Tigin ile Kaşgarlı'nın bahsettiği Tonga Alp Er bizce aynı

---

değmedi. Padişah oluncaya kadar, "biz Türkmen'in Kınık Uruğundanız" dediler. Padişah olduktan sonra da, "Afrasyab'ın bir oğlu olan Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş, kalmış. Biz onun oğullarıyız, Afrasiyab'ın neslinden geliyoruz" dediler. Adlarını değiştirdiler. 35nci nesilden sonra, soylarını götürüp, Afrasyab'a dayadılar". Bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.,** s.82; Ögel, **a.g.e.**, s.57-58. Yine bu bilgilerden, Türklerde hükümdarlığın meşrutiyeti için Afrasyab soyundan gelinmesi gerektiği düşüncesi hakim olduğu anlaşılmaktadır.

399 Gömeç, **a.g.m**, s.60.

400 713 yılında, Kök Türkçe yazılı belgelerden anladığımıza göre; "Kök Türk ordularının Baş-Balık üzerine bir seferi vardır ve burada altı kere savaşılmıştır". Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiler, 713 yılında Beş Balık'a ordunun idaresinin Kapgan'ın oğulları İni İl Kağan, Togan Tigin ve Kapgan'ın eniştelerinin elinde olduğunu gösteriyor. Ancak bu savaşların izi Türk Milletinin hatırasında derin bir yer etmiş. Türk Milletinin büyük bir yasa boğulduğunu görüyoruz. 714 senesinde Beş Balık'ın kuzeyindeki bir yerin muhasarası sırasında, bir gün Tonga Tigin tek başına ata binerek şehrin surlarının dibine kadar sokulmuştu. Etrafta saklanan ve pusu kuran Çin askerleri onu yakalayıp öldürdü. Onun esir edildiğini sanan Kök Türk askerleri çok uğraşmış, fakat öldüğünü anladıkları zaman her şeyden vazgeçerek, üzüntüye boğulmuşlardır. Hatta bu sefere katılan eniştelerinin, Tonga Tigin'i kaybettiği için memleketine dönmeğe cesaret edemediği ve karısı ile birlikte Çin'e sığındığını öğreniyoruz. Belki de o, Tonga Tigin'in ölümünden kendisinin sorumlu tutulacağını ve Kapgan'ın hışmına uğrayacağını sandığından ülkesine geri gitmemişti. Bakınız, Gömeç, **a.g.m.**, s.58-59.

401 Kök Türklerin ünlü başbuğu Kapgan Kagan zamanında, Türk milleti tarihinin en parlak yıllarının bir kısmını yaşamıştır. Kapgan Kagan, tarihte 'Turan' dediğimiz bütün Türklerin bir olması ülküsünü gerçekleştiren hükümdarlardan birisidir. Bakınız, Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü** 33/390, Ankara 1995, s.639.

402 Talat Tekin, **XI. Yüzyıl Türk Şiiri**, Ankara 1989, s.1-4.

403 Yazıtlar için bakınız, Nihal Atsız, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943, s.40-51.

kişilerdir. Kök Türkler arasında çok sevilen Tonga Tigin'in kahramanlıkları ölümünden sonra da Türkler arasında yaşamış ve bir efsane olarak Kaşgarlı'nın çağına kadar gelmiştir. Gömeç'e göre, Kaşgarlı Mahmud'da Türkler arasında yaşayan bu destanı duyduğu için eserinde zikretmiştir. Hatta Doğu Türkistan'da Bezeklik harabelerinde, ağzında ve elbiselerinde kan lekesi görülen ve resmin bir yerinde "Tonga ol" yazısı bulunan minyatür bizzat Tonga Tigin'e ait olabilir. [404]

Ayrıca, bazı ilim adamlarının zamanla İran'ın elinde bulunan gücün Türklerin eline geçtiğini, Afrasyab'ın kardeşinin Sogd'da hükümdar olduğunu belirtmeleri, Bumın Kagan ile kardeşi İstemi'yi hatırlatmaktadır. Batı Türkistan bölgesinde İran'ın elindeki üstünlüğün Türklere geçmesi 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ak-Hunların ortadan kaldırılarak, İran'ın Bizans ile savaşlara başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Bumın Kagan hanedanlığını kurup, devletini herkese kabul ettirdikten sonra, kendisi Ötüken'deki merkezde, yani kağanlığın başında yer alırken, kardeşi İstemi'yi de Tölöslerin batı ucunu teşkil eden On-Okların topraklarına göndermişti. Burası da, malum olduğu üzere Sogd sahasıdır. Dolayısıyla yukarıdaki görüşlere göre Afrasyab'ın Bumin ile alakası olabileceğini düşünen S. Gömeç, daha sonra, İranlıların Oğuz Han'a Afrasyab diyebileceklerine de dikkat çekmektedir. Ona göre, Afrasyab'ı 10. yüzyıldan sonra bütün kaynaklarda görebilmemizin de bir sebebi olmalıdır.[405]

B) ALP ER TONGA DESTANI

[404] Gömeç, "İslam Öncesi Türk ...", s.57-58; Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği ...", s.61.
[405] Gömeç, **a.g.m.**, s.60.

Alp Er Tonga Destanı'na ait ilk bilgileri, daha önce de belirttiğimiz gibi Kaşgarlı Mahmut, "Divanü Lugat-it Türk" adlı meşhur eserinde vermektedir. Kaşgarlı, çeşitli kelimelere örnek metin verirken, Alp Er Tonga'nın ölümü konusunda söylenmiş sagusundan çok sayıda dörtlüğü kullanmıştır. Örneğin:

Alp Er Tonga öldi mü?	*Alp Er Tonga öldü mü?*
Isız acun kaldı mu?	*Kötü dünya kaldı mı?*
Ödlek öçin aldı mu?	*Felek öcün aldı mı?*
Emdi yürek yırtılur.	*Şimdi yürek yırtılır?*[406]

Ödlek yarag küzetti,	*Felek fırsat gözetti,*
Ogrı tuzak uzattı,	*Düşman tuzak kurdu,*
Begler begin azıttı	*Beyleri de azıttı,*
Kaçsa kalı kurtulur?	*Kaçsa bile nasıl kurtulur?* [407]

Alp Er Tonga'ya, İranlılar arasında Afrasyab denildiğini de Yusuf Has Hacib'in, "Kutadgu Bilig" isimli çok önemli eserinden öğreniyoruz. Eserinde, dünya beyleri içinde en iyileri olarak Türk beylerini gösterir ve onlar içinde adı meşhur olanın Taciklerin Efrasiyab dedikleri "Tonga Alp Er" olduğunu kaydeder. [408]

Bu Türk beylerinin atı belgülüg,	*Türk beyleri içinde adı belli,*
Tonga Alp Er idi kutı belgülüg.	*O, kutlu Tonga Alp Er idi.*

---

[406] Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** Cilt I, s.41-42.
[407] Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.**, Cilt II, Ankara 1986, s.234; ayrıca topluca şekli için bakınız, Tekin, **a.g.e.**, s.8-11 ve Atsız, **a.g.e.**, s.61-64.
[408] Yusuf Has Hacip, **a.g.e.,** s.31.

Bedüg bilgi birle öküş erdemi — *Bilgisi ve erdemi sonsuzdu,*

Bilgilik, ukuşluk bodun ködremi. — *O milletin her şeyi idi.*

Ne ödrüm, ne kördüm, ne ersig eren, — *Ne kadar seçkin erleri,*

Acunda tetig er yidi bu cihan. — *Bu dünya yiyip, mahvetti.*

Tacikler ayur anı Afrasyab, — *Farslar ona Afrasyab derlerdi,*

Bu Afrasyab tuttu iller talap. — *Bütün her yeri zaptetmişti.*

Tacikler bitigde bitmiş munı, — *Tacikler kitapta yazmışlar onu,*

Bitigde yok erse kim ukgay munı? — *Kitap olmasaydı, kim bilirdi?*

Yusuf Has Hacip'in, "Tacikler, onu kitaba geçirmiş ve yazmışlardır, kitapta olmasaydı, onu kim tanırdı", diye bir yorum yapması, İranlıların Afrasiyab'la ilgili bilgileri kitaba geçirdikleri için onunla ilgili bilgilerin unutulmadığını ve Alp Er Tonga'nın , ancak İran edebiyatı yolu ile öğrenilmiş olduğunu göstermektedir. [409] Yusuf Has Hacip'in bu tespiti doğru bir tespittir. Çünkü bize Afrasiyab'la ilgili bilgiler taraflı da olsa en geniş şekilde Şehname'den kalmıştır. Fakat, "Divanü Lugat-it Türk" ve "Kutadgu Bilig" gibi 11. asır eserlerinde Alp Er Tonga'ya ayrılan bilgi ve mısralar, bu ünlü Türk kahramanına ait hatıraların, Türkler arasında unutulmadığını ve o asırlarda hala ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.[410]

Bahaddin Ögel, Kaşgarlı'nın sagusu ile Kutadgu Bilig'i, içinde zaman, olup bitenler ve başka kişilerin adları olmadığı için, bu eserleri bir destan olarak kabul

[409] Ögel, **a.g.e.**, s.60.
[410] Banarlı, **a.g.e.,** s.14.

etmekte zorlanmaktadır.[411]

Alp Er Tonga'ya ait, geniş ölçüde destan mısraları ise Firdevsi'nin "Şehname" adlı İran destanındadır.[412] Şehname'de geniş yer tutan İran-Turan savaşları boyunca, en büyük Turan kahramanı; önce şehzade sonra hükümdar olarak, Afrasyab'dır. Şehname şairi Firdevsi, pek tabii olarak, Afrasyab'ı destanın en büyük kahramanı saymamış, onu ancak İran kahramanlarının şerefini artıran, yenilmesi müşkül bir kahraman şahsiyeti vermiştir.[413]

Destanda, İran milli kahramanları, en büyük mücadelelerini, sürekli ilerlemek ve hakim olmak ülküsüyle üzerlerine gelen Turan hükümdarı Afrasyab'a karşı verirler. Ceyhun Nehri iki ülke arasında sınır kabul edilir. Afrasyab, İran kahramanlarını ve hükümdarlarını zaman zaman yenmekte fakat, Zal oğlu Rüstem karşısında, tamamen yenilmektedir.[414] Sonunda ordusuz ve yalnız kalan, "tutsak olmaktansa ölmek iyidir" diyen Afrasyab, bir mağaraya sığınarak, uzun zaman insanlardan ayrı yaşar. İzi keşfedilir ve Keyhüsrev'in adamları tarafından yakalanarak işkenceyle öldürülür.[415]

Bu destanda, savaşların çoğunda İranlılar galip gelmekte, Türkler ise

---

[411] Ögel, **a.g.e.**, s.59-60.
[412] Firdevsi'nin Alp Er Tonga rivayeti için bakınız, Atsız, **a.g.e.**, s.12-16 ve Öztürk, **a.g.e.**, 111-114. Firdevsi'nin, destanını bütünleyen bir çok menkıbeleri, Türk halkı arasından derlemiş olması mümkündür. Çünkü, bu İran şairi, bir Türk devleti olan Gazneliler devrinde yaşamıştır. Eski İran hikayelerini ve masallarını dinlemekten başka, onları toplayan Gazneli Mahmut, bunların düzenli halde bir araya getirilmesi gerektiğini düşünerek Firdevsi'ye sarayda bir oda vermiştir. Böylece Firdevsi, Türkleri iyi tanıma fırsatını elde etmiştir. Bakınız, Banarlı, **a.g.e.**, s.14; Gömeç, "Tonga Tigin'in .....", s.59.
[413] Banarlı, **a.g.e.**, s.14.
[414] Aksoy, **a.g.m.,** s.554
[415] Banarlı, **a.g.e.**, s.14.

yenilmektedir. Şehname bir İran destanı olduğundan, bu durum olağan karşılanmalıdır. Fakat aynı zamanda destanda, Alp Er Tonga için *"Alp-Er Tonga'nın boyu servi gibi, göğsü ve kolları ise tıpkı bir arslanınkine benziyordu. Alp-Er Tonga avda arslan, savaşta file benzer. Bahadır bir timsahtır."* gibi övgü dolu sözlere de yer vermeyi, ihmal etmemişlerdir.

Kaşgarlı Mahmud, Şehname'de geçen Afrasiyab'ın damadı ve Kaz'ın kocası Siyavüş'ün, Afrasyab tarafından Maveraünnehr'de öldürülüşüne dayanarak, Türk ülkesinin, Maveraünnehr, yani "Irmak arasında", olduğunu ileri sürmüştür. [416]

Afrasyab'ı Saka Devleti'nin efsanevi hükümdarı olarak gören Togan, Afrasyab ile şu bilgiyi de aktarmaktadır: "Alp Er Tunga'nın İran ve Hind fütuhatı esnasında karargahı şimdiki Afganistan'ın ortasında Gurçestan'da bulunmuş. Ahmed Tusi'nin naklettiği bir Arapça rivayette "buradan dünyayı idare etti; dünyayı devletlere taksim etti ve Türkleri yürüttü" der. İranlı Keyhusrev onunla Azerbaycan'da çarpıştı ve Moğolistan taraflarındaki başkentine kadar gitti. O Anadolu'da yahut Urmiye Gölü civarında öldürülmüş. Bundan Herodot da bahseder. Çinliler de Orta-Asya'lı bir cihangirin M.Ö. 625'te öldüğünden bahseder ki, Yunan kaynakları da hemen aynı tarihleri veriyor." [417]

İran mitolojisindeki Afrasyab, Karahanlı ve daha sonra da Selçuklu hanedanı tarafından, Türklerin destan kahramanı Alp Er Tonga ile benzeştirilmiştir. Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın ileri sürdüğü gibi Türkmenlerin Kınık boyundan gelen Selçuklu

---

[416] Kaşgarlı "kaz" kelimesini açıklarken bu bilgiyi vermiştir. Bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.**, Cilt III, s.149-150; Ögel, **a.g.e.**, s.62.
[417] Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.127.

Sultanları zamanında değil; daha önce, Karahanlıların kuruluşunda, yani 10. yüzyılın başlarında veya daha önce, Türkler arasında böyle bir inanış doğmuştu. Karahanlı Devleti köken bakımından, kendilerini Afrasyab'a bağlamışlardı. Selçuklular da, kaynakların kesin olarak bir şey söylememelerine rağmen, kendilerini Afrasyab'ın soy kütüğüne bağlamışlardı. [418] Böylece Türkler, Ögel'e göre, Turan ve İran'ı ellerinde tutmak için, bir hak ve meşrutiyet aramış olabilirdi. Ayrıca, yine bir Türk olan Gazneli Mahmud, kuzeyde kaynaşmaya başlayan büyük Türk kitlelerine karşı koymak için, kendini bir İran Hakanı olarak görmüş ve Firdevsi'yi de korumuştu.[419]

İran rivayetlerine göre Afrasyab, tam bir Uzak-doğu (Çin) ve Güney-Asya (Budist) kültürünün başlıca hamili ve İran'ın ve Zerdüştiliğin tam bir düşmanı idi. Eski Türk'ün yanına Çin'den gönderilen on kamın Isık-Göl mıntıkasına Çin bilgi ve sanatını getiren on kahin olduğu hakkındaki rivayetler şöylece tarihe ve hakikate tam olarak uygundur. Kök Türklerin Çin usulünde darp olunan sikkeleri. Çin tesirinde inkişaf eden Sogd ipeği gibi bu devirde Türkistan'da inkişaf etmiş olduğunu öğrendiğimiz Çin kağıdı, Çin çiniciliği ve Çin usulünde camcılık bu devirdeki Türkistan'ın özel mahsulleridir.[420]

Banarlı'ya göre, bu İran destanında Türkler arasındaki destan ruhunu aksettiren çizgiler var denemez. Firdevsi, malzemesinin bir kısmını Türkler arasından da toplasa, onları İran ruhunun terennümleri haline koymasını bilmiştir. Bu sebeple Banarlı, bu destanın Türk milletinin Alp Er Tonga destanını tanıtmadığını, ancak Alp

[418] Selçukluların, kendilerini Afrasyab'ın nesline bağlamaları ile ilgili kayıt için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.82.
[419] Ögel, **a.g.e.**, s.58-59.
[420] Togan, **Umumi Türk ...**, s.49.

Er Tonga'nın İran destanındaki izleri hakkında bir fikir verdiğini belirtmektedir.[421]

Son olarak, S. Gömeç'in belirttiği gibi Afrasyab ile Tonga Alp Er'i birbirinden ayırmak gerektiğini unutmamak lazım. Kaşgarlının bahsettiği Tonga Alp Er ile Kök Türklerin Tonga Tigin'i aynı kişilerdir. Fakat, Tonga Tigin ile Afrasyab aynı kişi değildir.

[421] Banarlı, **a.g.e.**, s.15.

VII. BÖLÜM

ŞU DESTANI

Şu Destanı, Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lügat-it Türk" adlı eserinde "Türkmen" maddesinin açıklamasında yer almaktadır.[422] Bu destana göre Şu bir Türk hakanıdır. Onun hayat ve hatırası etrafında söylenen ve Zulkarneyn'in (çoğu araştırmacının görüşü, bu şahsın Makedonyalı İskender olması yönündedir) Türk illeri üzerine yürüyüşü vak'asının anlatıldığı bu destan, Türkler arasında M.S. 11. asra kadar yaşamış ve bu asırda "Divanü Lügat-it Türk"e alınmıştır.[423]

Şu Destanı'nı araştırmacılar, Türklerin eski devirlerine, yani Saka çağına mal ederler. Bu da, Kaşgarlı Mahmud'un "Türkmen" kelimesini açıklarken verdiği kayıtlara dayanmaktadır.[424] Z.V. Togan ise, Şu'ların Çu havzasındaki hayatına ait olan Şu rivayetlerinin, M.Ö. 12. yahut 11. asırda Çin'de "Çu" devletini kuran Türklere ait olduğunu ve onların daha Çin taraflarına göçmedikleri zamana ait hatıraları olduğunu ifade etmektedir.[425]

Hem Zulkarneyn'in, hem de Şu'nun farklı insanlar olduğunu düşünen ve onların tarihi şahsiyetlerle birleştirilmesi kanaatinde olan S. Gömeç, Türgiş başbuğu "Çor" Yabgu'nun, Kaşgarlı'da zikredilen "Şu" olabileceğine dikkat çekmektedir: "Türgiş beyleri, 8. yüzyılın başlarından itibaren Arap ordularının Türkistan'a doğru,

[422] Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.413-416**;** ayrıca, Kaşgarlı'nın eserindeki diğer parçaları tamamlayan Atsız, **a.g.e.,** s.16-17.
[423] Banarlı, **a.g.e.,** s.15.
[424] Gömeç, "İslam Öncesi Türk ...", s.59.
[425] Togan, **a.g.e.,** s.18.

Asya'yı İslamlaştırmak gayesiyle yaptıkları seferler sırasında Araplarla karşı, kıyasıya bir mücadele verdiler. Kök Türk Kaganlığı'nın parçalanmaya başlaması ile oluşan otorite boşluğunu doldurmaya çalışan Türk kavimleri ve beylerinden birisi de batıdaki Türgiş kabilesiydi. Türgiş başbuğu Çor Yabgu'nun, bu arada Çin'in de kendisine kötü davranması yüzünden Tibetlilerle ittifak yaparak, Çin garnizonlarına saldırdığını görmekteyiz, ki Divanü Lügat-it Türk'te geçen Şu'nun bu şahıs olma ihtimali oldukça yüksektir." [426] Böylece S. Gömeç, "Şu Destanı"nı "Çor Destanı" olarak da kabul etmektedir.

Z.V. Togan'a göre, destanda önemli bir yer tutan Büyük İskender'in istilasının aslında İskender'le ilgisi yoktur. Makedonyalı İskender'in doğuya doğru hareket etmesi, Semerkant'ı tahrip edip, medeni ve siyasi hayat merkezini Hindistan'a bitişik ülkelere nakletmesi hadisesi, ona göre, Maveraünnehir'deki İranilerin bir Aryani hükümetin himayesi altında birleşmesi hadisesi idi. Yani İskender istilasını, aslında bir Aryani istilası olarak görmektedir.[427] Bu istilanın Türkler arasında şehircilik hayatının başlamasında vazife gördüğünü belirten işaretler ise, Şu Destanı'nın mühim çizgilerindendir.[428]

Büyük İskender'in Semerkant'ı geçip, Türk ülkelerine yönelmesi üzerine Türk hakanı Şu'nun , doğuya çekilmek zorunda kalması; fakat, 22 kişinin çekilmeyip yerlerinde kalması, Kalaçların ve Türkmen adının ortaya çıkışı, destanda şu şekilde yer almaktadır:

---

[426] Gömeç, **Türk Kültürünün ...,** s.312.
[427] Togan, **a.g.e.**, s.45.
[428] Banarlı, **a.g.e.**, s.16.

"Zulkarneyn, Hocent Suyundan geçerek karakola geldi ve gözcüler durumu hakana haber verdi. Hakan hemen davullar çaldırarak, doğuya yürüdü. Halk daha önce gitmek için hiçbir hazırlık yapmayan hükümdarlarının birden bire kaybolmasından dolayı endişeye düştü. Bir ürküntü ve karışıklık oldu. Binek hayvan bulabilenler hakanlarının ardı-sıra yola çıktı. O vakitlerde Taraz, İsficab, Balasagun ve bunun gibi yerler kurulmamıştı. Bunların hepsi sonradan yapılmıştır. Buraların ahalisi göçebeydi. Hakan burayı terk ettikten sonra, çoluk-çocuklarıyla yirmi iki kişi kalmıştı. Bunlar gece hayvanlarını bulamadıklarından kaçamamıştı. İşte bunlar başlangıçta söylediğimiz kişilerdir. Hayvanlarının tamgalarını beyan ettim. Kınık, Salur ve başkaları gibi.

*Bu yirmi iki kişi yayan çekilip, gitmek ya da orada kalmak konusunda söyleşirlerken, iki adam daha çıka-geldi. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklemişler, ailelerini de yanlarına almışlardı. Ordunun peşinden gidiyorlardı. Terlemişler ve yorulmuşlardı. Bu yirmi iki kişi yeni gelenlerle konuşup, tanıştılar. Bu iki adam dedi ki: "Zulkarneyn bir yolcudur, bir yerde durmaz, buradan da geçer, gider. Biz de kendi yurdumuzda kalırız". Yirmi ikiler onlara Türkçe, "**Kal-aç**" derler. Aç kal manasındadır. Sonradan bunlara "Halaç" denilmiştir, asılları budur. Zulkarneyn gelip, bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri olduğunu görünce, sormadan onlara; "**Türkmanend**" demiştir. Bu Türk'e benzer anlamına gelir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.*

Türkmenler aslında yirmi dört kabiledir. Lakin iki sülaleden ibaret olan Halaçlılar, bazen bunlardan ayrıldıkları için kendileri Oguz sayılmaz."

Togan'ın, Aryani istilası olarak kabul ettiği İskender'in doğu istilası, Amuderya ve Sırderya, Talas ve Çu havzalarında yarı göçebe yarı medeni olarak yaşayan Türk kalabalığını şimale ve şarka çekilmek mecburiyetinde bırakmış ise de Talas ve Çu taraflarında yaşayan 23 Türk, yahut 22 Türkmen aşiretinin, yabancı hakimiyetini kabul ederek eski yerlerinde kaldıklarına ait yukarıda verilen rivayet, muhakkak ki tarihi hadiseyi aksettirmektedir. [429]

Bu 22 kişinin yerlerinde kalması ve diğerlerinin doğuya gitmesi olayı A.B. Ercilasun'a göre, büyük ihtimalle, Oğuzların, doğuya çekilme fikrine karşı çıkmaları üzerine Şu ile Oğuzlar arasında ihtilaf çıkması neticesinde, Oğuzların yerlerinde kalmaları hadisesidir.[430]

Ayrıca A.B. Ercilasun, Kalaç kelimesinin manası Arapça metinde "ey iki adam! Kalın, durun, bekleyin" olduğu halde, Divanü Lügat-it Türk'ü tercüme eden Besim Atalay tarafından "aç kal" şeklinde, yanlış verildiğini savunmaktadır. [431] Kalaç'ların ortaya çıkışları hakkında yukarıda verilen rivayetin dışında diğer rivayetleri de, daha önce Oğuz Kagan Destanı bölümümüzde verdik.

Kaşgarlı, eserinde Altın Han hikayesini de aktarmaktadır:

Türk yiğitleri, Zulkarneyn'in öncülerini bir gece baskınında dağıttılar. Bir Türk askeri, düşmanlardan birisini kılıçla belinden ikiye böldü. Adam beline altın dolu bir

[429] Togan, **a.g.e.**, s.45.
[430] Ahmet B. Ercilasun, Şu Destanı Hakkında, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof. Dr. İ. Yarkın'a Armağan, 25/1, Ankara 1988, s.30.
[431] Ercilasun, **a.g.m.**, s.25; Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.415.

kemer bağlamıştı. Kemer parçalandı ve altınlar kana bulanarak, döküldü. Ertesi gün Türk kuvvetleri kanlanmış altınları gördüler ve birbirlerine "altın kan" dediler. O civarda bulunan büyük bir dağ, bu adı taşımaktadır. Bugün oraya Altun Han denir.

Doğu Türkistan'da Bezeklik harabelerinde, ağzında ve elbiselerinde kan lekesi görülen ve resmin bir yerinde "Tonga ol" yazısı bulunan minyatürün Kök Türklerden Kapgan Kagan'ın oğlu Tonga Tigin'e[432] ait olabileceği yönünde görüşler mevcuttur.[433]

[432] Oğuz savaşları sırasında bahsedilen Tonga Tigin, kişilik olarak Köl Tigin'e benzemektedir. Kök Türkler arasında çok sevilen Tonga Tigin bütün ömrünü milleti için harcamış ender şahsiyetlerden biridir. Bakınız, Gömeç, "Atsız Bir Kahraman ...", s.640; Gömeç, **Kök Türk ...**, s.59.

[433] Gömeç, "Tonga Tigin'in ...", s.61.

VIII. BÖLÜM

KİMEK DESTANI

A) KİMEKLER HAKKINDA GENEL BİLGİ

Kimek adı, Kaşgarlı'nın "Divanü Lugat'it-Türk" adlı eserinde geçmiyor. Arap yazısıyla olan "Kimak" yazılışının Türkçe söylenişi "Kimek (Kimak)" olmalıdır. Kimek adının İki+İmek'ten geldiği hakkında Marquart'ın görüşü ilim alemince kabul edilmiştir. İki İmek, yani iki boydan meydan gelmiş İmek eli demektir. İki Ediz, Üç Karluk gibi Kimeklerin adı Orkun Abideleri'nde geçmiyor; buna karşılık İbn Hurdadbih'ten itibaren bütün İslam kaynaklarında görülür.[434] Fakat Marquart'ın bu görüşüne daha sonra karşı çıkılmıştır.

Kimekler hakkında geniş bir araştırma yapan M. Kemal Özergin'e göre, Kimek boy adı, Kime (Keme) "gemi" sözcüğünün ilk şekli olan "Kimeg"den alınmış olabilir. Bilindiği gibi onlar Ertiş (İrtiş) Irmağı'nın iki yanında yaşamışlardı. İşte bu büyük akarsuyu geçmek için, onların kullandıkları bir tür gemiden alarak komşularınca verilmiş olabilir. Türk boy biliminde böyle kullanılan hayvan veya eşyanın boya ad olarak verildiğini biliyoruz. Nitekim biçimce buna benzeyen "Kanglı" ve "Kayıg" adlı boylar da eski kaynaklarda geçmektedir. Kayık veya gemi anlamına gelen bu sözcüğün kökü "Kime" olup, en eski şekli –g ekiyle yapılmış addır (Kimeg). Sonraları, ek düşmüş ve ilk ünlü de kapalı i (e)'ye dönüşmüştür.[435]

---

[434] Faruk Sümer, **a.g.e.,** s.56.
[435] M. Kemal Özergin, Kimekler ve Kimek Devleti, **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.372-373.

Ortaçağ'da Türk anayurdunun batı kesiminde yaşayan Kimekler (Kimegler), eski ve büyük bir Türk ulusudur. 8. yüzyıl ortalarından 11. yüzyıl ortalarına değin süren bir devlet de kurmuşlardı.

Kimeklerin yaşamış olduğu bölgenin yerli tarih kaynakları son derece kıttır. Yazılı tarih kaynakları da henüz ele geçmediğinden, Kimek ülkesinin iç haberleri yoktur. Kök Türk çağı yazıtlarında Kimekler veya bu boy birliğinde bulunan öteki boylar üzerinde bilgi verilmemektedir.

Kimekler hakkında bazı eski kayıtlar, 9. ve 10. yüzyıla ait İslam coğrafya eserlerinde bulunuyor.[436] Bunlar düzenli ve etraflı değil, tüccar ve gezginlerden derlenmiş küçük bilgilerden ibarettir. Bütün bu eserlerdeki kayıtlar, Kimek ülkesinde geçmiş tarih olayları ve yaşayış tarzı hakkında yeteri kadar bilgi sağlamadığından, bize onların açık bir tarihini ortaya koyma imkanı vermemektedir.

Kimeklerin varsa ilk yurtlarını açıkça bilmiyoruz. Biz onları tarih sahnesinde Ertiş'in (İrtiş) orta boyunun iki yanında ve daha çok doğu yöresinde iken buluyoruz. Burası Türk anayurdunun batı kesimidir. Kimeklerin ilk yurtları, belki yine burası idi. Belki de Ertiş'in doğusundaki Altaylardan yayılarak, buraya indiler. Türk İlkçağı başlarında Ertiş boyunda başka Türk boyları bulunduğuna göre, bu ikinci ihtimal daha mümkün görünüyor.

7. yüzyılda Kimeklerin Altay dağlarının kuzey-batısında ve Ertiş Irmağı'nın

---

[436] İslam coğrafya eserleri için bakınız, Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ...**

orta kıyılarında yaşadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Kök Türk Devleti'nin sınırları içinde ve onların hakimiyeti altında olmalıdırlar. Yüzyıl boyunca Batı Kök Türk Devleti zayıfladığı ölçüde, onun idaresi altında bulunan boylar, bağımsızlığa doğru gidecekler ve kendi idarelerini kazanacaklardır. Yine bu arada yüzyılın sonlarına doğru Çu havzası merkez olmak üzere Türgiş Devleti de kurulacaktır.

8. yüzyılın ortalarına değin İli havzası, batı Türklerinden bir bölük olan Türgişler eline geçmiş bulunuyordu. Bu Türgiş Kaganlığı'nın hakimiyet alanı Ertiş'in orta havzalarına uzanmış olsa gerektir. Bununla birlikte Türgiş-Kimek münasebetleri üzerinde hiçbir bilgimiz yoktur. Öte yandan Kök Türk yazıtlarında "Ertiş" adı birkaç kere anılır ise de, onun kıyılarında hangi boyların yaşadığı belirtilmemiştir.

Yüzyılın ortasında, iki istila ordusu, Arap ve Çin orduları karşı karşıya geldi. Kimeklerin güneyinde yaşayan Karlukların 751 yılı yazında Talas yakınında yapılan büyük savaşta Araplar yanında yer almasıyla, Çinliler büyük bir yenilgiye uğrayıp çekildiler. Bununla birlikte Arap kumandanı da, bölgedeki hakimiyetini kuramadı. Böylece Talas yöresi, adı geçen Karlukların idaresi altına girdi. Oradaki bazı boylar kuzey-batıya doğru çekilmek zorunda kaldı. 765'de Türgiş Devleti de artık kesin olarak dağıldı. 745'lerde Uygur, Karluk ve Basmılların akınlarıyla doğudaki Kök Türk Devleti de çökmüş bulunuyordu.

Doğu ve Batı Türkistan'da arka arkaya gelen bu olaylar sonucu Orta Asya'daki siyasi durumun değişmesi sırasında, Kimekler de 8. yüzyıl ortalarında

bağımsızlıklarını almış ve devletlerini kurmuş olmalıdırlar. Onların bir çok boydan kurulmuş bir ulus olduğu bilinmektedir.[437]

Bu yüzyılın son çeyreğinde Oğuzların, Doğu Türkistan'ın Selenge bölgesindeki yerlerinden batıya doğru hareketle, bir aralık Kara ve Ak Ertiş'de Kimeklerin güneyinde komşu kaldıklarını, Arap kaynaklarının Abbasi Halifesi Mehdi çağına ait haberlerinden öğreniyoruz. Arap tarihçisi Ali el-Mes'udi, Oğuz, Karluk ve Kimeklerin birleşerek Peçeneklere karşı mücadeleye giriştiklerini anlatır.[438]

9. yüzyıl sırasında, yine Ertiş Irmağı boyunda ve bugünkü Kazakistan'ın kuzey-doğu illerinde, fakat çok daha yayılmış olarak, büyük Kimek Devleti varlığını sürdürdü. Coğrafyacılar, Oğuzların kuzey-doğusundaki çok geniş bozkırda ve Ertiş Irmağı boyunda Kimek adlı büyük bir Türk ulusunun bulunduğunu, onların batıda İtil veya Kama Irmağına değin uzanan yerleri idareleri altında tuttuklarını belirtiyorlar. Bu durumda Türkistan'ın kuzeyinde batıdan doğuya sırasıyla Oğuz Devleti, Kimek Devleti ve Kırgız Beyliği'nin[439] bulunduğu anlaşılıyor.

10. yüzyılda Batı Sibirya'nın Güney yarısında Kimek Hakanlığı, büyük bir ulus halinde hayatına devam ediyordu. Ülkenin batı kesiminde Yayık (Ural) Irmağı'na değin uzanan yörede, birlikten bir boy olan Kıpçaklar yayılmışlardı. Komşuları olarak doğuda Kırgızlar, güney-doğuda Karluklar, güney-batıda Oğuzlar

---

437 Özergin, **a.g.m.**, s.371-378.
438 Şeşen, **a.g.e.,** s.57.
439 Kimeklerin kültür alışverişi yaptıkları önemli komşularından biri Kırgızlardı. İslam kaynakları da, Kimeklerin Kırgız adet ve ananelerini almış olduklarını yazmaktadırlar. Bu tarihi temaslardan dolayı Kırgız ve Kimek eserleri arasında büyük benzerlikler göze çarpıyordu. Bakınız, Ögel, **İslamiyet'ten Önce ...**, s.345.

bulunuyordu. [440] Kimek'lerin yurtları, yüzyılın ikinci yarısında güney Sırderya havzasındaki Sabran'a ve batıda ise Ak-Edil Nehrinin başlarına kadar uzanıyordu.[441]

Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) devleti kurulunca kuzey batı Çin yani Ordos'taki Kunlar Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar.[442] Yüzyılın ortalarında Kimeklerin batıya doğru yayılması sürüp gitti. Batı kesimindeki boylar, Ural Sıradağlarının güney-batı yöresine, Çim ve Yayık (Ural) Irmakları vadilerine hakim oldular. Bu arada Hazar Denizi kıyısına da ulaştılar.

Hududü'l-Alem'de (982'de), onların hükümdarlarına "Hakan" denildiği belirtilir. Bu kayıt, Kimeklerin bağımsız devletini ve bu devletin niteliğini açıkça göstermektedir. Kimek ülkesi ve oradaki hayat tarzı üzerinde bilgi verilen bu eserden, Kimek, Karluk ve Yağmaların, güneydoğudaki Tokuz-Oğuzların bir Yabgu idaresinde bulunan "C.mliketh" kasabasına hep akınlar yaptıklarını da öğreniyoruz. [443]

11. yüzyılın ilk yarısındaki Kitanların batıya doğru göçü neticesinde yaşanan büyük boylar göçü, Kimek ulusu üzerinde kötü tesir bıraktı. Boy birliğinde ağır bir bunalım doğdu ve birlik bozuldu. Öyle anlaşılıyor ki, yüzyılın ortalarına doğru ülke içindeki karışıklıklar çoğaldı ve zayıflamış bulunan merkezi idareye karşı baş kaldırmalar arttı. Bu gelişmeler o derecede ani ve keskin olmuştur ki, yüzyılın ikinci

[440] Özergin, **a.g.m.**, s.379-380.
[441] Togan, **a.g.e.,** s.160.
[442] Taşağıl, **a.g.e.,** s.87.
[443] Şeşen, **a.g.e.,** s.67.

yarısında Kimek Devleti ve ulusunun adı bile unutulmaya başlamıştır. Onun yerini en kalabalık boy olarak Kıpçaklar aldı. Bu son husus, yurtta kalan Kıpçakların üstün sayılarıyla belki boy birliği idaresini ellerine geçirmeleri demek olabilir. Kimek ülkesindeki bütün boylar da bu Kıpçaklara bağlanmıştır.

Dağılma sonunda, bu birliğin boylarından bazılarının ya tek başına kalmış veya başka boy birlikleri içine girmiş bulmaktayız. Birliğin en kalabalık boyu olan Kıpçaklar, batı Sibirya bozkırı ile Hazar Denizi kuzeyinde yayılmışlardı. Bunlardan bir kısmı Kumanlar ile birlikte orta Avrupa'ya doğru uzandı ve orada yeni bir boy birliği devleti kurdu. Kendi alanlarında kalanlar ise, 15. yüzyılda yeni etnik toplumlar kurulana değin varlıklarını sürdürdüler.

Yimeklerin durumu da Kıpçaklarınki gibi oldu. Bir kısmı yerlerinde kalırken, bir kısmı Kıpçaklar yanında Doğu Avrupa'ya geçti. Muhammed Nesevi'nin (1241) verdiği bir haberden, Yimeklerin 12. Yüzyılda Seyhun boyuna indiklerini ve oralarda Harizmşahlar Devleti hizmetine girdiklerini öğreniyoruz. Bu devletin bazı askeri sefer ve başarılarında büyük rol oynamışlardır. Avrupa'ya giden Yimeklerden bir bölüğünü daha sonra, 14. yüzyıl başlarına ait bir haber ile, Altınordu Devleti'ndeki Kıpçaklar arasında buluyoruz.

Birlikten başka bir boy olan Bayandurlar, kalabalık ve yaygın değil idiler. Bunlar sadece Oğuz ulusu içine girdiler. Daha sonra Türkiye'ye doğru akan Oğuzlar arasındaki Bayandurlardan Akkoyunlu soyu 15. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan bir devlet kuracaktır.

Kimek ülkesinin komşuları hakkında, kaynaklarımızın çeşitli haberlerine göre, ülkenin doğusunda Kırgızlar vardı. Onların bugünkü Altaylar ile daha doğusunda bulundukları biliniyor. Batıda Peçenekler yaşıyordu. Peçeneklerin yerini sonradan Oğuzlar aldılar. Güney-doğudaki Tokuz-Oğuzlar ile aralarında bir bozkır uzanırdı. Güney-batı yönündeki alanda ise, Karluklar, Türkmenler ve Oğuzlar yayılmışlardı.

Kimek ulusunun, bir çok boy ve uruktan meydana geldiği muhakkaktır. Ancak, Kimek ulusundaki boy düzenini, bütün bölüntülerin adlarını ve sayısını hiçbir kaynakta bulamıyoruz. Hududü'l-Alem'e göre, Kimek ülkesi on bir (bir de Hakan bölgesi varsa, on iki) bölge (İl)'den kurulmuş idi.[444] Bunların her biri, ulusu meydana getiren boylara ait ise, düzende o sayıda büyük boy bulunuyor demek olmalıdır. Halbuki Gerdizi (1050), muhakkak daha eski bir kaynaktan aktardığı Kimek Destanında yedi boyun adını vermiştir.[445] Bu iki kaydı birleştirirsek, Kimek boy birliğinin başlangıçta yedi boy ile kurulduğunu, sonraki katılımlar ile bunun on ikiye çıktığını düşünülebilir. Bu destanda Kimekler, Tatarlardan ayrılmış bir bölüntü olarak gösteriliyor. Öte yandan da, İmek (Yimek) boyu Kimek boy düzeni içinde üçüncü sayılıyor. Belki Tatarlardan bir soy, öne geçerek bir çok boydan oluşan bu boy birliğini kurmuştur.

Kimek devlet yapısı Hakanlı derecesindedir. Bir çok büyük boyun birliğinden kurulmuştur. Devlet idaresi aristokrat nitelikte ve Hakan soyu elindedir. Bu büyük devlet göçer evli hayvan besleyici boyların iktisadını ve hukukunu ön planda tutar. Bölgelerde Hakan soyundan kişiler veya birliği oluşturan boyların beyleri

---

[444] Şeşen, **a.g.e.**, s.67.
[445] Gerdizi'nin aktardığı Kimek Destanı için bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.73-74.

hakimdir.[446]

Kimek Destanını incelediğimiz zaman, Kimek Devleti'nin üst orunları hakkında da bilgi edinebileceğiz.

B) KİMEKLERİN YURT TUTUŞ DESTANI

Türk tarihinin önemli fakat haklarında oldukça az bilgiye sahip bulunduğumuz bir boy olan Kimeklere ait destan, Gerdizi'nin "Zeyn el-ahbar" adlı eserinde kayıtlıdır.[447]

Bu destana göre, Tatarların başbuğu vefat edince, büyük oğul hükümdar olur. Fakat Şad olan küçük oğul, ağabeyini öldürmek isteyip, başaramayınca, hayatından endişe duyduğu için, sevdiği kızı da alarak, büyük bir suyun kenarında, bol ağaç ve av hayvanlarının bulunduğu bir yere gelir ve orada çadır kurup yerleşir. Burada geçen "Şad" unvanın, Türklerde ordu komutanlarına ve veliahtlara verildiğini bilmekteyiz. Nitekim Bilge Kagan'da daha on dokuz yaşında iken veliaht olarak Tarduş Türklerine "Şad" yani ordu komutanı olarak tayin edilmişti.[448]

Daha sonra, bir gün Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına gelir. Destana göre, bunların adları; İmi, İmek (Yimek), Tatar, Balandur (Bayandur), Hıfçak (Kıpçak), Linkaz ve Eclad'dır. Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları

---

[446] Özergin, **a.g.m.**, s.381-389, 392.
[447] Kimek Destanı için bakınız, ana kaynak Gerdizi'nin "**Zeyn el-ahbar**" adlı eseri (Şeşen, **a.g.e.**, s.73-74); Özergin, **a.g.m.**, s.373-374; Eşref Buharalı, "İrtiş Nehri", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 392, Ankara 1995, s.738-739 ve Gömeç, **Türk Kültürünün ...**, s.288.
[448] Eşref Buharalı, **"**Kimek Hakanlığı", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s.265.

anlaşılmaktadır. İmi boyunun Bayavut adlı küçük kabilesi vardı; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir.[449] Kaşgarlı'nın eserinde, Kimek boy birliğinden olan ve yine Ertiş boyunda yaşayan Yimekler (Yemekler) tanıtılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'a göre; "Yimekler" (Kimaklar) bir Türk boyudur. Onlar bizce Kıfçaktırlar. Fakat Kıfçak Türkleri kendilerini ayrı bir grup olarak göstermektedirler".[450] M. Kemal Özergin, Kaşgarlı'nın bu açıklamasına göre şu yorumu yapmaktadır: "Kimek boy birliği artık iyice dağılmış ve o toplayıcı ad unutulmuştur. Birlikten belki sadece Kıpçaklar ile Yimekler yerlerinde kalmışlardır. Pek kalabalık olan Kıpçaklar ise, kendilerini ayrı ve belki de üstün saymaktadırlar".[451]

Hududü'l-Alem'de 'Nemekiye' adında bir şehirden bahsedilir. Kimek hakanı, yazın bu şehirde otururdu. V. Minorsky, bu şehrin adını 'Yimekiye' olarak düzeltmiştir.[452] 10.ncu asırda Bağdat'ta Yemek adında bir emirin faaliyetinden bahsedildiği gibi, Gazneli Mahmud'un nedimi olan Ayaz'da Yemeklerden idi. Yemekler İslam edebiyatında, Türklerin en güzellerinden sayılarak zikrediliyorlar.[453]

Bayandurlar, kalabalık ve yaygın değil idiler. Bunlar sadece Oğuz ulusu içine girdiler. Daha sonra Türkiye'ye doğru akan Oğuzlar arasındaki Bayandurlardan Akkoyunlu soyu, 15. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan bir devlet kuracaktır.[454] Togan, "Kimek"lerin Bayandır boyunun da "han"lara tabi

[449] Taşağıl, **a.g.e.**, s.86; Bayavut kabilesi için bakınız, **Moğolların Gizli Tarihi** ..., s.55, 143-144.
[450] Yemek maddesi için bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.29.
[451] Özergin, **a.g.m.**, s.384.
[452] Buharalı, "İrtiş Nehri ...", s.743; Şeşen, **a.g.e.,** s.67.
[453] Togan, **a.g.e.**, s.162.
[454] Özergin, **a.g.m.**, s.385.

olduğu, bunların Oğuz heyetine dahil olan kısmına ait destanlardan anlaşıldığını belirtmektedir."[455]

Destan, kız bu yedi kişiyi görünce, dışarı çıkıp "Ertüş" yani inin dediği için, bu ırmağa İrtiş adının verildiğini kaydeder. Bu yedi kişi yaza kadar kalırlar. Bu arada Tatar yurdu düşman saldırısına uğrar. Düşmandan kaçabilenler, Ertüş (İrtiş) tarafına giderler. Oraya gidince Şad'a reislik selamı vererek onu büyük tanırlar. Bu şekilde yedi yüz kişi toplanır. Bunlar uzun müddet Şad'ın başkanlığında kalırlar. Çoğalınca etraftaki dağlara dağılırlar ve oralarda, bahsedilen yedi kişinin adını taşıyan yedi boy teşkil ederler.

Destanda harap olan Tatar yurdundan gelenlerin Şad'ın etrafında toplanarak devlet kurmaları tarz olarak Türk devlet anlayışının klasik unsurlarını taşımaktadır. Bilindiği üzere II. Kök Türk Devleti'nin kurucusu İl-teriş Kagan da benzer şekilde Kök Türk Devleti'ni kurmuştu. İl-teriş'in Türkleri derleyip, toplayıp, Çin'e karşı isyan ettiği ve Kök Türk devletini nasıl kurduğu Köl Tigin ve Tunyukuk Yazıtında anlatılmaktadır.[456] Ayrıca, Kök Türk devlet geleneği Kimekler üzerinde çok derin tesirler yapmış ve bu tesirler 12. yüzyıl kaynaklarına kadar gelmiştir. "Yabgu" ve "Şad" gibi Kök Türk unvanları bu tesirin en kesin belirtileridir. Bunun yanında hakanlığın vasıfları ile özellikleri de Kök Türk devlet geleneğini bize yansıtmaktadır.[457]

Destanın sonunda ise İrtiş Irmağı'nın kutsallığı şu şekilde anlatılır: *"Bir gün*

---

[455] Togan, **a.g.e.**, s.160.
[456] Buharalı, **a.g.m.**, s.745; Köl Tigin ve Tunyukuk Yazıtları için bakınız, Atsız, **a.g.e.,** s.41-50.
[457] Buharalı, **"**Kimek Hakanlığı ...", s.267.

Şad Ertüş (İrtiş) Irmağı kenarında kabilesiyle dururken "Ey Şad suda muradın var, muradını ver" diye bir ses geldi. Suya bakınca suda bir saç gören Şad, atını bağladı ve suya girdi. O, saçı tutunca eşi hatunu gördü ve ona suya nasıl düştüğünü sordu. Kadın, "Deniz öküzü beni suyun içine çekti" dedi. Kimekler, o akarsuyu kutsal sayarlar ve secde edip taparlar, hatta bu suyun Kimeklerin Tanrısı olduğunu söylerler. " Bundan sonra onlar, Şad'a "Tuğ" (Tutug) namını verirler; sebeb olarak da, bu sözün "Ses duyunca suya girdi korkmadı" anlamına gelmesi, gösterilmektedir.

Kimek Destanında yer alan İrtiş Irmağı'nın Kimek Türkleri tarafından kutsal sayılması da Türk kültürünün sıkça rastlanan bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, su da Türklerin kutsal kabul ettikleri bir tabii varlıktır. Kimeklerin İrtiş Irmağı'nı kutsal sayıp tazim (saygı gösterme) etmeleri, onlarda su kültünün varlığına delalet eder. Kimek ve Kıpçak Türkleri, "İrtiş Irmağı'nı saygılıyorlar ve adeta ona tapıyorlardı...". [458]

"Tuğ", bir devletin bağımsızlık sembolüdür. Devlet içindeki bölünmeleri, herkesin rütbe ve vazifelerini, tuğ gösterirdi. Bilindiği üzere Türklerde Tuğ ve öncü birliği seferde ordunun önünde giderdi. Buharalı'ya göre, belki Kimek Şad'ı, hatunun sesini duyunca, korkmadan hemen suya (İrtiş Irmağı'na) girdiği için öncü anlamına gelen Tuğ (Calış) unvanı verilmiştir. [459]

Mücmel el-tavarih adlı kaynakta da, Kimek hükümdarının unvanı "Tutuğ" (Tutuk) olarak yer almıştır. Ebu'l-gazi'nin eserinde Türk'ün dört oğlundan birinin

---

[458] Buharalı, "İrtiş Nehri ...", s.740. 'Türk destanlarında geçen ırmaklar' hakkında bilgi için bakınız, Ögel, **a.g.e.,** s.382.
[459] Buharalı, **a.g.m.**, s.746.

adı Tutuk olarak yazılmıştır. Tutuk unvanı uzak doğudaki Türk ve Moğol dünyasında da kavim ismi olarak yayılmıştır. Gerdizi ise, bu unvanın Kimek Şad'ına ait olduğunu yazmaktadır. "Tutuk" eski Türk kitabelerinde de geçmektedir. [460] Kimeklerin idarecisi Şad Tutuk unvanı taşıyordu. 840'da Uygur Kaganlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.[461]

Mesudi, Siyah ve Beyaz İrtiş nehirleri kıyısında Kimek Yabguluğunun bulunduğunu; Gerdizi de Kimek reisinin unvanının "Yabgu" olduğunu yazmaktadırlar. Bilindiği üzere Yabguluk çok eski bir Türk unvanıdır. Kaşgarlı Mahmud bunun hakandan sonra gelen bir unvan olduğunu söylemektedir. Coğrafyacılar, Karluk hükümdarı dışındaki diğer bütün Türk kavimlerinin hükümdarlarının unvanlarının "Hakan" olduğunu belirtmektedirler. Herhalde Kimekler henüz devlet kurmadan önce "Tutuk" unvanlı bir yönetici tarafından idare ediliyorlardı. Devletin kurulmasından sonra bu unvanın "Yabgu" olarak değiştiğini ve nihayet federasyonun genişlemesi ve devletin kuvvetlenmesiyle, Yabguluğun da yerini Hakanlığın aldığını görüyoruz.[462]

Hakanın saraydaki eşi olan kadın, destanda da geçen "Hatun" unvanını taşırdı. Asıl şekliyle "Katun" İlkçağdan beri bütün Türk devletlerinde kullanılmıştır.[463] Hatun, Türk devletlerinde 6. yüzyıldan itibaren kagan unvanı ile birlikte başlayıp

[460] Buharalı, **a.g.m.**, s.746-747; Buharalı, **"**Kimek Hakanlığı ...", s.263; ayrıca Mücmel el-tavarih için bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.35; Gerdizi için bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.74 ve Ebu'l-gazi rivayeti için bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.,** s.24.
[461] Ahmet Taşağıl, **a.g.e.**, s.86.
[462] Buharalı, **a.g.m.**, s.263-264; ayrıca Mesudi için bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.43 ve Gerdizi için bakın, Şeşen, **a.g.e.**, s.75.
[463] Özergin, **a.g.m.**, s.393.

zamanımıza kadar devam etmiştir. Bu söz ilk defa Kök Türk hükümdarı Bumın Kagan'ın eşinin unvanı olarak geçmektedir. Hatun unvanı özel bir merasimle alınır ve bu unvanı taşıyan kadın saraydaki diğer kadınlardan üstün sayılırdı. Veliahtlar umumiyetle hatunun oğulları arasından seçilirdi.[464]

Kimek Destanı'na baktığımızda, onun öteki Türk destanları ile yakın unsurları taşıdığını, bu destan unsurları arasında da eski tarih bilgilerinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Kimekler, kendi destanlarından başka yakın komşuları Fars destani tarihinde de yer almıştır. Gerçekten Kimeklerin Turan-ötesi komşusu olan Farsların eski destanlarında da bu ulusun adı geçmektedir. "Şehname" adlı büyük eserini ortaya koyan ünlü şair Firdevsi, Turan'ın büyük hükümdarı Afrasyab'ın İran hükümdarı Keyhüsrev'e yenilip, geri çekildiğinde, Kimek ülkesine ve "Darya-yi Kimek"e gittiğini anlatır. Firdevsi, eserini nazma çektiği sıralarda (990-1019), Kimek ülkesi Turanın doğu sınırı olan Ertiş boyunda idi ve "Kimek Deryası" adı da bu büyük akarsuya veriliyordu. Bu açıklamaya göre, adlarının Fars destani tarihinde geçmesi, onların eskiliklerinden değil, tespit sırasındaki varlıklarından ileri gelmektedir.[465]

---

[464] Buharalı, "İrtiş Nehri ...", s.746.
[465] Özergin, **a.g.m.**, s.375.

IX. BÖLÜM

MANAS DESTANI

A) KIRGIZLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

Çince metinlerde Kırgız ismi, ilk defa Ke-k'un olarak kaydedilmiştir. Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur.[466] Kırgız adı, Kök Türkçe yazılı metinlerde Kırkız, Tibetçe kaynaklarda Gir-kis şeklinde geçmektedir.

Kırgız adının menşei konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu adın "Kır" ile "Giz" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş, kır gezer anlamında bir kelime olduğu yanında, "kırk" ve "yüz" sayı adlarının birleşmesinden teşekkül ettiği de ileri sürülmüştür. Kırgız adının "kırku"dan, yani kırmızı ve "yüz" kelimelerinden ibaret olduğu da söylenir. "Kem" ve "Orkun" adlarının birleşmesinden oluştuğu yolunda da fikirler vardır. [467]

Bununla beraber Kırgızların, Oğuzlarla olan irtibatları da dikkate çekilmektedir. Hatta Kırgız kelimesinin "Kırk-Oğuz"dan geldiği, Kırgızların Oğuz Han'ın 24 komutanından türediği ve 40 Çinli kızın Oğuz bölgesine gelip, onlarla evlenerek, doğan çocuklarının Kırk Oğuz adıyla anıldığı yolundaki efsaneler mevcuttur. Bununla beraber, P. A. Boodberg, 1951 yılında kaleme aldığı bir

---

466 Taşağıl, **a.g.e.,** s.74.
467 Saadettin Gömeç, "Kırgız Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış", **Kafalı Armağanı**, Ankara 2004, s.84.

makalesinde Kırgız'ın "kırk" sayısının çoğulu olduğunu söylemektedir.[468]

Kök Türkçe yazıtlarda zikredilen Türk boyları içerisinde tarihleri çok eskiye dayanan ve Çin kaynaklarında bahsi geçenlerden birisi de Kırgız[469] etnik adıdır. Çin yıllıklarında Kırgızları M.Ö. 2.-1. asırlarda Hunlar zamanındaki olaylar anlatılırken görmekteyiz[470] ve bu sıralarda nüfuslarının 100-150 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Burada Kırgız adı, Mo-tun'un hakimiyet altına aldığı kavimler arasında zikredilir. Kırgızlar hakkındaki bir diğer bilgi de, M.Ö. 201 yılında yaklaşık bir asır geçtikten sonradır. M.Ö. 99'da Kırgız topraklarının idaresine Hunlar tarafından esir edilmiş olan, Çinli bir komutan getirilmiştir. Li-Ling adındaki bu komutanın Hun hükümdarının kızıyla da evlendiği rivayet edilir. Bu Çin asıllı komutan M.Ö. 90 yılında Kırgız süvarilerinin başında Çinlileri bozguna uğratmıştır. Aynı zamanda bu komutan ile gelen Çinlilerle, Kırgızlar arasında evlenmelerin söz konusu olduğu, fakat Türklerin Çinlilerle karışanları, uğursuz saydıkları da bilinen bir gerçektir. [471]

Hun yönetimine giren Kırgızlar, Hunların Küçük (Çiçi) Yabgu zamanında, bugünkü yurtları Tanrı Dağı ve Issık Köl bölgesine doğru geldiler. Daha sonra, M.S. 65 yıllarında Çin'in Güney Hunlarıyla birleşerek, Kuzey Hunlarına karşı savaş

---

[468] Gömeç, **a.g.m.**, s.84. İmami'nin eseri olan Han-name'deki rivayetlere göre ve Çingiz Han'dan sonra düzülen Türk-Özbek şecerelerinde Oğuz Han'ın vezirlerinden biri olan Kimeri'nin soylarından ve Kıyat'ın torunlarından olan Buyan Han'ın dört nikahlı karısı ve kırk tane de kuması (başka bir rivayete göre de 70 kuması vardı) vardı. Buyan'ın, 64 yaşına girdiği halde, hiç oğlu yoktu. Kendisi hep oğlan istemişti, ama Tanrı, ona kırık kız vermişti. Bugün de hala onlara Kırk Kız derler. Bu kadınlardan doğan kırk kızdan bugünkü Kırkız (Kırgız) kavmi ortaya çıkmıştır. Bakınız, Gökyay, **a.g.m.**, s.313-314.

[469] Togan, Kırgızlar için "Eski Kırgızlar, Tanrı dağlarının Wu-sun ve Türgişleriyle ırken yakın bir boydur" demektedir. Bakınız, Togan, **a.g.e.,** s.426.

[470] Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun Devleti'nin Sah-yü'sü Mo-tun zamanında zikredilmişlerdir. Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlardı. Bakınız, Taşağıl, **a.g.e**, s.75.

[471] Gömeç, **a.g.m.**, s.85.

başlattıklarını ve bundan istifade eden Kuzey Hunlara bağlı Kırgız gibi kabilelerin isyan ettiklerini görüyoruz. M.S. 90'lı yılların başında, Kırgızlar yine Çin sülalesi Hanlarla bir olup, Hunlara üst üste darbeler vurunca, bu kez onlar tıpkı Küçük Yabgu Hunları gibi Talas bölgesine gelerek, Pamir'deki Wu-sunları yerlerinden edip, topraklarını zaptettiler.

Çin kaynaklarında, Hunların yıkılışından sonra kendilerine "Hakas" da denilen Kırgızlar, M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda Baykal Gölü'nün batısı, Balkaş Gölü'nün doğusu, Bar Göl'ün kuzey tarafları, Yenisey'in orta kısımlarında, kısaca Tanrı Dağlarının doğusu ile Tannu-Ola arasında bulunmuşlardır. Büyük ihtimalle 13. asırdan sonraki Moğol istilasından sonra da bugünkü yurtlarına[472] kalabalık olarak gelmişlerdir. [473]

Miladi 4. asrın ikinci yarısında, Kuzey Çin'de teşekkül etmeye başlayan Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Kırgızlar, onların hakimiyetini kabul ettiler. Daha sonra Juan-juanların idaresi altına girdiler. Bir kısmı da diğer Tölös boylarıyla birleşti.

560 yılında Mo-kan Kagan idaresindeki Kök Türklerin tabiiyetine giren Kırgızlar, kaganlığa vergi vermek ve ihanet etmemek şartıyla serbesttiler. Işbara Kagan tahta çıktığı sırada (581-587) Kırgızların, Mo-kan'ın oğlu Apa'nın idaresine geçtiklerini, ancak Işbara'nın Apa'ya şiddetle hücum ettiğini ve bu yüzden pek çok

[472] Bugünkü Kırgızistan'ın güney ve Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi (Çin işgalindeki Doğu Türkistan), batısında Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan ve güneyinde de Tacikistan bulunmaktadır. Bakınız, Mehmet Saray, "Kırgızistan" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, Ankara 2002, s.441.
[473] Gömeç, **a.g.m.**, s.86.

Kırgızın da öldüğünü bilinmektedir.

Kıgızlar, Kök Türklerin fetret devrinde (648'lerde) Çin'e bağlanarak faaliyet gösterme çabasında oldukları, hatta bir ara Sır- Tarduşların tabiiyetine de girdikleri, kendilerine Sır-Tarduşların Yinçü Bilge Kagan'ı tarafından İl-teber tayin edildiği, Kırgız İl-teberlerinin Çin'e de gittikleri biliniyor. Arkasından Bars-Beg adlı birinin Kırgızların kaganı ilan edildiğini görüyoruz. Bars Beg, Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirilerek bir yakınlaşma tesis edildi. Fakat daha sonra, Bars Beg'in de Kök Türk Kaganlığına karşı ayaklandığı ve öldürüldüğü görülmektedir.

Daha sonra Kapgan Kagan, Çin'e karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etti, Kırgızlardan ret cevabını alınca, harekete geçti. 709 yılında Kırgızlar bir Türk boyu olan Çiklerle işbirliği yaparak Kök Türklere isyan ettilerse de 710 yılında tekrar itaate sokuldular. Bundan sonra Kırgızlar, hemen hemen Kök Türk Kaganlığına hep sadık kaldılar. Hatta Köl Tigin'in yog merasimine onlar da bir temsilci gönderdiler. [474]

Kök Türk Kağanlığının yıkılışından sonra Uygurların başa geçmesine de muhalefet ettiler. Muhtemelen 752 senesinde, bir Tokuz-Oğuz-Kırgız ittifakı söz konusudur. Fakat, Uygur Kaganı Moyun-Çor'un usta siyaseti ve gücüne karşı hiçbir muvaffakiyet gösterememişlerdir.

Bir süre sonra onların Uygurlardan ayrılmak istediklerine şahit oluyoruz.

[474] Gömeç, **a.g.m.**, s.87-88, 90; Gömeç**, Kök Türk ...,** s.63-64. Kök Türk kitabelerinden edinilen bilgilere göre Kırgızlar, Kök Türk hakimiyetini kolay kabul etmemişlerdi. Bakınız, Saray, **a.g.m.**, s.443.

Kırgızlardan yardım gören Uygur Kaganı Bögü'nün bakanı Tun Baga Tarkan, Bögü'yü tahttan indirmiştir. Bu tarihten sonra Uygur Kaganlığında Kırgızların üstünlüğü görülmeye başlar. Ancak 9. yüzyılın başlarında Uygurlarla yaptıkları bir savaşta büyük zayiat verdiler.

839 yılının sonunda Uygur Kaganının öldürülmesiyle, Türk Devletinin başına Kırgızlar geçmiş oldular. Maalesef Kırgızlar da tıpkı Uygurlar gibi, Çin adına başka kavimlerle savaştılar. Ötüken'deki Uygur hakimiyetine son veren Kırgızlar, Kögmen ve Songa-Yış'ın kuzey bölgelerinde yaşıyorlardı. Yani bugünkü Hakasların yurdunda bulunuyorlardı. [475]

1119'da Çingiz Han'ın, Kırgız bölgesinin hakimi olmasından sonra Kırgızlar, başlangıçta Çingiz'e bağlanmakta sorun çıkardılar. Fakat onun üstünlüğünü kabul ederek, önünden kaçmak zorunda kaldılar. Bu zamanda Tanrı Dağı vadisine gelen Kırgızlar gittikçe çoğaldılar.

Kırgızların bugünkü yurtlarına ne zaman geldikleri hususunda Rus ve batılı araştırmacılar arasında münakaşalar vardır. Bunlardan bazıları Kırgızların Tanrı Dağlarına 16.-17. yüzyıllarda gelmiş olduklarını iddia etmişlerdir. Yine Arap coğrafyacılarının eserlerinde Kırgızların bir kısmının Yenisey'de oldukları söylenirken, bir kısmının da 10. yüzyılda Tanrı Dağlarında oldukları zikredilir. Buna karşılık Reşideddin, Sibir'den bahsederken buranın Kırgız bölgesinin kuzey-doğusunda olduğunu söylemektedir. Reşideddin'in bu izahına da dayanarak

---

[475] Gömeç, **a.g.m.**, s.90-92; Gömeç, **Uygur Türkleri ...,** s.48, 55-56.

Kırgızların Tanrı Dağları mıntıkasını yurt tutmalarının kesin tarihi olarak Moğol istilası sonrası gösterilebilmektedir.[476]

1218'de Kırgız ve Tümet kuvvetlerinin isyanı bastırıldı ve Kırgızlar tekrar itaat altına alındılar. Çingiz, bilindiği üzere ölmeden evvel dört oğlu arasında sahip olduğu toprakları paylaştırmıştı. Buna göre Yenisey bölgesi Kırgızları Tuluy'a, Tanrı Dağ bölgesi Kırgızları Çağatay hakimiyeti altına girmiş oldu. 1232'de Kırgızlar, Tuluy öldükten sonra, Moğol ordularına karşı geniş bir isyan başlattı. Savaş Kırgızların zaferiyle sona erse de, neticede boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu savaşlar sonunda bir kısım Kırgız kabileleri Tanrı Dağları, Talas, Narın ve hatta Semerkant taraflarına geldiler.

1242 tarihlerinde Çingiz'in oğulları Çağatay ile Ögedey vefat ettikten sonra Moğol beyleri arasında kıyasıya mücadeleler başladı. Bu yüzden hem Yenisey Kırgız bölgesi, hem de Tanrı Dağı Kırgız toprakları amca çocuklarının savaş meydanı oldu. Kırgızların mücadeleleri 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra da sürdü.

Çingizli hakimiyetinden sonra Orta Asya ve Türkistan'da sosyal düzenin bozulması, 13.-17. asırlar arasında Kırgız tarihi hakkında bilginin, çok az olmasına neden olmuştur.

1292-1293 senelerinde Çingiz'in oğlu Kubilay'ın hakimiyetinde bulunan Altay ve Yenisey bölgesindeki Kırgızları tamamen itaate almak için, bir komutan

---

[476] Gömeç, **a.g.m.**, s.92-93. Arap coğrafyacıların eserleri için bakınız, Şeşen, **a.g.e.,** s.64.

idaresinde Kubilay'ın buraya bir ordu sevk ettiğini görmekteyiz. Kırgız halkı Hakas-Minusinsk ovasına çekildi. Kırgız toprakları tekrar işgal edildi. Aynı zamanda Kırgızlar Kubilay'ın ordusuna da girerek en cesur savaşçılar olduklarını gösterdiler.

1348'lerde Çağatay neslinden Esen-buka'nın oğlu Tugluk Temür tarafından kurulduğu söylenen Moğolistan Hanlığı, Tanrı Dağı Kırgızlarını hakimiyet altına aldı. Tugluk Temür iktidarını güçlendirmek için İslamiyet'i kabul ederek, devletin resmi dini ilan etti. Ve etrafındaki konar-göçerleri bu dini kabul etmeye zorladı. Fakat bütün Kırgızların İslamiyet'i kabul ettiğini sanılmamaktadır. Tanrı Dağı bölgesi Temür Han ile Moğol hanlarının savaş meydanına döndü. Bu yüzden Kırgızların bir kısmı Tekes Nehri civarlarına, bir kısmı da Aksu taraflarına göç etti.[477]

15. yüzyıl ortalarında Temürlüler karışıklıklar içine düştü. Bu yüzden Kırgız kabileleri güçlenerek, kendi başlarına hareket etmeye başladılar. 1514'te Türkistan'da Yarkent Hanlığı kurulmuştu ve aşağı yukarı Kırgızlar 170 yıl kadar da bu hanlığın hakimiyetinde kaldılar. Hanlığın idarecileri Kırgızlara karşı bir takım olumsuz hareketlerde bulununca, onlarda isyan ettiler.

1679 yılında Kalmuklar (Cungarlar), Tanrı Dağı etrafındaki Kırgızları tehdide

---

[477] Gömeç, **a.g.m.**, s.93-96. Kök Tengri Dinini kabul eden Kırgızlar arasında İslamiyet, 8. yüzyılda Fergana'da gerçekleştirilen fetihler sırasında yayılmaya başladı. Önce Fergana havzasında yaşayan Kırgızlar, daha sonra ki asırlarda özellikle Karahanlı hakimiyeti sırasında ülkenin merkezinde ve kuzeyindeki Kırgızların bir kısmı İslam'a girdi. 17. yüzyıldan itibaren tasavvufun etkisiyle Kırgızlar arasında İslamiyet hızla yayıldı. Müslüman Kırgızlar Hanefi mezhebine mensuptur. Bakınız, Saray, **a.g.m.**, s.443; Barthold'un verdiği kayda göre, 16. yüzyılda Moğol idaresinde bulunan Kırgızlar, İslam Dini'nden henüz habersizdiler. Yani Kök Tengri dinini yaşıyordular. Bakınız, Öztürk, **a.g.e.,** s.267.
Ayrıca, İslam kaynaklarında ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak Kırgızlar gösterilirler. Bakınız, Şeşen, **a.g.e.**, s.78.

başladı. Pamir Kırgızları tamamen Kalmukların egemenliği altına girdi. Aynı zamanda Rusların 16. yüzyılın sonlarına doğru Sibir Hanlığını ele geçirmeleri üzerine ve Küçüm Han'ın ölümünden sonra ülke Rus kolonisi haline gelmeye başlamıştı. Sibirya Türkleri işgal edenlerle yiyeceklerini paylaştıkları halde, onlardan Çar adına zorla vergi alındı.

17. asırda Hakas (Kırgız) hanlıkları kuruldu. Bunlar arasında Ezer (Yezer), Altısar, Altır ve Tubin (Tuba) hanlıklarını sayabiliriz. Hakas bölgesinin 16. yüzyıldan başlayarak Rusların eline geçtiği görülür. Ruslar buraları işgal etmekle kalmadılar, aynı zamanda bir çok yere Rusça adlar verdiler. Hakasların en verimli topraklarına Rus kolonistler iskan edildiler. Rus hakimiyetinden sonra buralarda yeni bir dönem başlar. Bütün Türk yurtlarında olduğu gibi, Hakasya'da da yeraltı ve yerüstü kaynakları talan edilerek, Moskova'ya götürüldü. Bugün Hakas ülkesinde Kök Türk ve Kırgız çağından kalma bol miktarda runik kitabeye rastlanılmaktadır.

17.-18. asırlarda en göze çarpan taraf Kalmuklarla olan mücadelelerdir. Onlara karşı en şiddetli direnişi Kırgız ve Kazak Türkleri veriyordu. 17. yüzyılın ilk yarısında birlikte düzenledikleri seferlerle Kalmukları Sibirya'ya kadar çekilmek zorunda bıraktılar. Fakat zamanla aralarındaki bağlar zayıfladı. Bundan yararlanan Kalmuklar oldu. 1633 baharında Türk topraklarına yeniden taarruz ettiler. 1678 senesinde Yar-kent'i alan Kalmuklar, 1684'te de Oş ve Sayram'a sahip oldular. İşte Kırgızların, Kalmuklarla olan bu savaşları ünlü Manas Destanı'nda da yer almıştır.

Kırgız Türkleri, 1700 senesinde kurulan Hokand Hanlığının hakimiyetini

gönüllü olarak kabul etmişlerdi. Kısa bir süre sonra Hokand Hanlığının idaresi Kırgız Türklerinin eline geçti. 1741-1742 yıllarında Kalmuklar Issık-Köl, Fergana ve Taşkent gibi yerleri ele geçirdi. 18. asrın ortalarına doğru bir Kırgız grubu da Yenisey havzasından kalkarak İli bölgesine geldi ve Türkistan'ın gittikçe güçlenmesini kendi geleceği için tehlikeli gören Çin, 1757'de gönderdiği kuvvetli bir ordu ile önce Doğu Türkistan'ı, sonra da Hokand Hanlığı'nı mağlup etti. Çin'e karşı Uygur, Kazak ve Kırgızların başlattığı mücadeleye Cihangir hoca önderlik etmekteydi. 1826'da Kırgız ve Uygurların desteğiyle Kaşgar'ı zaptetti. Ancak, yetmiş bin kişilik bir Çin ordusu harekete geçince, Cihangir Hoca, bazı Kırgız Beyleri tarafından Çinlilere teslim edildi. Çin'de idam edildi. Bu olayda yine Manas Destanı'nda yer bulmuştur. [478]

1846 yılında Ruslar Hokandlıların Kazalinsk kalesini işgal ettiler. Fakat Türkler yaklaşmakta olan tehlikenin farkına hala varamadılar. Kırgız kabilelerinin, belki de aralarındaki kavgalar yüzünden adeta birbirleriyle yarışırcasına Rusya'nın hakimiyetine girmek istediklerini görmekteyiz. Ancak onların Rusya ile birleşmeleri çoğu zaman şahsi çıkar ilişkileri mertebesinde kalıyordu. Ruslar, kendi tabiiyetlerine geçen Kırgız beglerine külliyetli miktarda hediye veriyorlardı.

Kırgızlar, ilk Rus istilası sırasında Kazak Türklerine benzediklerinden dolayı Kazak etnik adıyla isimlendirilmişlerdi. Fakat 1855 yıllarında Rus istilası Tanrı Dağlarına ulaşınca, gerçek Kırgızlar meydana çıkmış ve Ruslar bu Türk boyuna

[478] Gömeç, **a.g.m.**, s.97-100; Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul 1998, s.215.

Kara-Kırgız adını vermişlerdir.[479]

Bu arada Rus hükümeti aldığı bir kararla işgal edilen yerleri "Türkistan Bölgesi" adı altında Orenburg'a bağlı bir askeri valilik haline getirdi. Kırgız Türklerinin önderliğinde devam eden Hokand Hanlığı, ne Osmanlı Devleti'nden ne de İngiltere'den yardım görmedi. 1876'da Hokand tamamen Rusların eline geçti.

Rusların kötü idaresine ilk baş kaldıranlardan biri Kırgız Türkleri olmuştur. Rusya'nın, büyük bir kültürel asimilasyon politikası uygulayarak, Kırgız Türklerini kendi benliklerinden uzaklaştırıp yeni bir kimliğe büründürmek istemesi, isyanlara, kanlı savaşlara neden olmuştur. Devrimden ve kanlı bir iç savaştan sonra 1919-1920 yıllarında Kırgızistan'da, Sovyet gücü kuruldu. 1924 yılında muhtar bir bölge olan Kırgızistan'a 1926'da Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti statüsü tanındı.[480]

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci içine girmesi üzerine 15 Aralık 1990'de egemenliğini , 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını kazandı.[481]

B) MANAS DESTANI

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu destanı ilk defa ilim alemine, 1861'de Kıgız-Kazak Türklerinden Çokan Velihanoğlu tanıtmıştır. Fakat Manas Destanı'nın asıl büyük kısmı, Alman Türkolog Radloff tarafından tespit edilmiş ve 1885'de

[479] Gömeç, **a.g.m.**, s.102. Kırgızlar, Kazakistan bozkırlarına çekilerek onlarla iç içe yaşamaya başladı ve bu yüzden kendilerine "Kazak-Kırgızlar" adı verildi. Kazak-Kırgızlar'dan ayrılması için, esas Kırgızlar "Kara-Kırgız" diye anılmıştır. Bakınız, Saray, **a.g.m.**, s.443; Rus ordusunda, özel bir süvari teşkilatına verilen "Kazak" adı ise Türklerden geçmiş bir addır. Bakınız, Öztürk, **a.g.e.,** s.264.
[480] Gömeç, **a.g.m.**, s.103-104, 107.
[481] Saray, **a.g.m.**, s.444.

neşredilmiştir.[482] Bilindiği gibi Manas Destanı çok uzun bir destandır. Biz burada, B. Ögel'in çalışmasına başvurduk. Ögel'e göre, destanın en orijinal metni, Radlof'un topladığı parçalardır. Bunun için, Radlof'un derlemesine bağlı kalmıştır. Ögel, Manas Destanı'ndan örnek olarak parçalar alırken, başlıca iki prensibe de bağlı kalmıştır. Birinicisi, Kırgızca metinlerin aynen tercümeleri. İkincisi de özet halinde verilen parçalardır. Fakat bu parçalar seçilirken, olayların seyrinin kaybolmamasına da dikkat etmiştir. Ögel, Manas Destanı'nı, yedi bölüme ayırarak incelemiştir: Manas'ın doğuşu, Manas'ın gençliği ve evlenmesi, Manas'ın Kaşgar bölgesindeki akınları, Manas'ın kuzey akınları, Manas'ın ölümü, Manas'ın oğlu Semetey, İli Nehri boyundaki kabilelerin menşe efsanesi. [483]

Manas Destanı'nın ilk bölümünü oluşturan Manas'ın doğum hikayesine başlamadan önce şu bilgi verilmektedir: *"Kırgızların başbuğu Orazlı'lının ölümünden sonra Kalmuk Hanı Alevke, Kırgızistanı istila ederek, bir çok tutsak aldı. Orazlı Oymağı Kalmukların, Noygutlar da Kalmuk Mançurların kulu oldu. Bir ara Orazlı Hanı Yakup Han'la Noygutların hanı Ak Balta isyan ettilerse de başarılı olamadılar. Bu iki oymak halkı hanları ile birlikte Altay yöresine sürüldüler."* Görüldüğü gibi Kırgızlar, ana yurtları Işık Göl, Talas ve Aladağ bölgelerinden, Altaylara sürülürler. Kırgızlar bundan sonra bir yurt özleminin acısını çekeceklerdir. İşte bu dağınık vaziyette olan boyları bir arada ana yurtta toplamak, Kalmukların istila ettikleri illerden çıkarabilmek isteği, destanın çıkış sebebidir. Aynı zamanda, bu ilinden sürülme hali ve tekrar yurtlarına kavuşmak için verdikleri mücadele, Kök Türklerin Ergenekun'a sürülüşlerini ve oradan tekrar yurtlarına dönmek için

[482] Öztürk, **a.g.e.,** s.125.
[483] Bahaeddin Ögel, **a.g.e.**, Cilt I, s.496-547.

verdikleri savaşları hatırlatmaktadır. Atalar yurduna geri dönmek, Kırgızlar için kutsal bir görev olarak kabul ediliyordu. [484]

Manas Destanı'nda, Manas'ın büyük babası olarak "Kara Han" adı geçmektedir. Buradaki "Kara Han", A. İnan'a göre, şüphesiz Oğuz Destanı'ndaki "Kara Han"dır. Manas'ta "Oğuz Han"ın adı da geçer. [485] Kara Han'ın oğlu Yakıp Han'ın nihayet bir oğlu olur ve ona "Manas" adı verilir.

Manas Destanı'ndan bahseden en eski kaynak olan, Seyfeddin Ahsikendi'nin 16. yüzyılda yazmış olduğu Mecmuut't-Tevarih adlı eserde yazar, Manas'tan, 16. yüzyılda Altınordu Hanlığına bağlı beylerden Yakup Bey'in oğlu olarak bahsetmektedir. Bundan sonra, uzun asırlar boyunca Manas ile ilgili herhangi bir tarihi kaynakta bilgiye rastlanmaz. 19. asırda Orta-Asya kavimlerini ve coğrafyasını tanımak amacıyla Çarlık Rusyası tarafından gönderilen ilmi heyette yer alan K.I. Vrangel, tanzim ettiği raporda Kırgız soy kütüğünden bahsederken Manas ve onun oğlu Semetey'in Nogayların beyi olduğundan söz eder.[486] Kara Kırgızların rivayetlerinde ise Manas, Karahanlılar devletine hizmet etmiş, Karahanlılar ordusunda bir kahraman, bir kumandan gibi görünmektedir. [487]

"Manas" adına eski tarih kaynaklarında rastlanmamasına karşın, "Manas" kelimesinin Türklerin intişar sahasında coğrafi mevki adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Destanın bugünkü vatanı olan Kırgızistan'da, bir çok kavimler

---

[484] Öztürk, **a.g.e.**, s.296-297, 307.
[485] Abdülkadir İnan, "Manas Destanı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.117.
[486] Yıldız, **a.g.m.**, s.551.
[487] Öztürk, **a.g.e.**, s.271; Banarlı, **a.g.e.**, s.270.

“Manas” veya oğlu “Semetey”e izafe olunduğu gibi Şarki Türkistan’da Manas Nehri ile Manas şehri vardır, “Manas” adını, taşıyan bu coğrafi yer adları yerli Türklerin rivayetlerine göre destani kahramanın adı ile alakalıdır. Mahaçkaleden 30 kilometre uzakta bir de Manas istasyonu vardır. Orta-Asya’dan uzaklarda bulunan Hindistan’daki Brahamapotra Nehrinin, sağ tarafından dökülen kollardan biri “Manas” adını taşımaktadır. Kafkasya’da da bunun gibi “Manas” adını taşıyan bir çay vardır. Talas havzasındaki Kenkol denilen yerde Manas’a nisbet edilen bir mezar vardır. Kırgızlar bu mezara dair muhtelif rivayetler naklederler. Şayana dikkat olan cihet Buda Panteonunda “Manas” adını taşıyan bir ilahın bulunmasıdır. İnan’a göre, bu mabudun Türkler tarafından Budizmin kabulünden sonra ithal edilmiş milli bir Türk kültürüne ait olması da mümkündür.[488]

Destana göre Manas, on yaşında ok atar, ondördüne varınca orduyu çalkayıp Han olur. Kaşgar’daki Çinlileri Turfan’a koğup atar; Turfandaki Çinlileri Aksu’ya sürüp çıkarır, eşsiz bir kahraman olur. Atı Ak Boz’a hiçbir at erişemez. Öyle yaman er olur ki, ondan sade düşmanlar değil, ak sakallı babası, ak perçemli annesi bile korkar. Manas, daha beşikte iken, bir gün, Yakıp’a şu sözlerle seslenir:

“Ak-sakallı babacığım Yakıp Han!
Ben Müslüman yolunu açacağım!
Kafirlerin malını saçacağım!
Hepsini kovacağım!”[489]

---

[488] İnan, **a.g.m**, s.112-113; İnan, “Kırgız Dil Yadigarlarından Manas Destanı”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.102; İnan, “Manas Destanı Üzerine ...”, s.132.
[489] N.S. Banarlı, **a.g.e.**, s.270; B. Ögel, **a.g.e.**, s.507-509.

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, Manas, İslamiyet'in bayraktarlığını yapacaktır. Fakat, Manas'ın İslamiyet'in yayılışında önemli bir rolünün olmadığını ileride göreceğiz.

Destanda, Oyrat Han'ı Kara-Han'ın Oğlu Alman-Bet'in babasına karşı çıkarak, Manas'ın hizmetine girdiği görülmektedir. Manas Destanı'ndaki eski unsurlardan biri de, Oğuz Destanı'nda da gördüğümüz oğul ve baba mücadelesidir. Manas'ta bu motif Kalmuk hanı Karahan'la oğlu Almanbet epizodunda geçer. Tıpkı Oğuz Destanı'nda olduğu gibi Karahan kafir, oğlu Müslümandır. İnan'a göre, eski destanlardaki bu motif, eski medeniyetle yeni bir medeniyet mücadelesinin hatırası olsa gerektir.[490]

Manas, ikinci bölümde, sefere çıkmadan önce şu sözleri sarfeder: *"Yurtların örtüsünü, mızrakla deleceğim. Kapının üst kısmını, kılıçla keseceğim. Taştan yapılmış evi, yerle bir edeceğim. Kumdan yapılmış evi, mezarlık edeceğim. Güzel kızları ise, bir tüyle çalacağını. Atları sarğısından, tutarak alacağım..."* Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi, Manas'da, Oğuz Han'da olan dünya hakimiyeti ve dünya devleti ile ilgili amaç ve anlayışını bulmanın imkanı yoktur. Manas, basit bir kabile reisidir. Düşman kabilelerden sığır ve at gibi mallar elde etme, güzel kızlar kaçırma, Manas'ın en büyük öğünme sebepleridir.[491]

Ayrıca, diğer destanlarda asıl destanın yapısını oluşturan üstünlük ülküsü de Manas Destanı'nda yoktur. Böyle bir ülkünün, Manas Destanı'nda görülmeyişi,

---

[490] İnan, "Manas Destanı'nda Görülen ...", s.164.
[491] Ögel, **a.g.e.**, s.495, 514; Öztürk, **a.g.e.**, s.282.

Kırgızların tarih yapılarından gelmektedir. Tarih akışı içinde Kırgızlar böyle bir millet yapısını yaşayamadıkları, yani kendi varlıklarının devamını sağlayacak uzun ömürlü müesseselere sahip olarak, bir aşama, üstünlük ülküsünü siyasi hayatlarında yaşayamadıkları için, bu ülkü destanda da görülmemektedir.[492]

Türk mitolojisinin hiç kaybolmayan ve değişmeyen "Kırk-Yiğit" motifi, Manas'ta da vardır ve Manas'ın seferlerinde Kırk-yiğidi hep yanındadır. *"Onlar birisini arıya dursunlar, Manas'ın Kırk-Yiğidi arasında, Acu-Bay adlı biri varmış. Çok güzel konuştuğu için, ona "Keskin dilli Acu-Bay" derlermiş."* Kırk-Yiğit arasında da, bir hiyerarşi ve rütbe sırası vardı. Mesela Acu-Bay, Alman-Bet, vezir Bay oğlu Bakay bunların başında bulunuyordu. Bu sebeple bunlar asil ve soylu alplerdi. Yalnız, Manas ile kırk yiğidi arasındaki arkadaşlık, bir devlet idaresini paylaşma veya bu gayeyi gütme için müşterek bir savaş ve askerlik düzenine dayanmaz. Bu anlaşma daha ziyade, menfaat, yağma esası üzerine dayanmıştır. Bu sebeple Oğuz Destanı ve hatta Dede Korkut'la, aralarında büyük bir ayrılık vardır.[493] Destanda geçen Acu-Bay ismi , şüphesiz ki 9. asır Kırgızlarının reislerine verilen Aco unvanının hatırasıdır. 17. asır yazılı Rus vesikalarına göre, Yenisey sahilinde yaşayan Kırgız oymağının reislerine de Aco denirdi.[494]

Oğuz Destanı'nda, Oğuz Kagan'a karşı güçlü bir mücadele gösteren İt Barakları Oğuz'la beraber Manas Destanı'nda da "İt ili" olarak görmekteyiz:

Andan arı sen varsan

Erkeş eli İt eli...

---

[492] Öztürk, **a.g.e.**, s.271-272.
[493] Ögel, **a.g.e.**, s.501-502.
[494] İnan, **a.g.m**, s.164.

Andan arı sen varsan

Oğuz Han eli boluuçu[495]

Manas, Orta-Yüz reisi Kökçe Han'la savaşır ve onu mağlup eder. Savaşmadan önce Manas'ın, malının yarısını kendisine vermesi yönünde Kökçe Han'a yaptığı anlaşma teklifi, Ögel'e göre, burada üzerinde durulacak bir noktadır. "Malının yarısını" vermek sureti ile, bir "Vassal" olma anlaşması söz konusudur, burada. Manas böylece tabi olduktan sonra, ayrıca elbette ki "Yıllık vergi"leri de verecekti. Diğer bir kaynakta, bu şekilde bir anlaşmanın başka bir örneği bulunamamıştır. Yalnız, Çingiz Han'ın akınlarında böyle bir sistem mevcuttur. Başlangıçta, tabi olan memleketlerden Çingiz Han, büyük bir pay alırdı. Ondan sonra o yere bir Baskak, yani bir "vergi memuru" tayin eder ve bu suretle yıllık vergileri de tahsil ederdi. [496]

Manas'ın evlenme faslında, YakıpHan'la Mengdi-Bay, Temir Han (Kara Han)'ın kızı Kanıkey'i istemeye giderler. Temir Han, *"Ey ula-gök sakallı Mengdi-Bay! Sen soylu biri değilsin. Sen köle doğmuş bir kulsun. Ben kullarla işe giremem. Ben öyle birisi ile konuşurum ki, sol yanında yoldaşlar (Yoro), sağ yanında da yiğitler (Çoro) bulunsun. "Eğer böyle, yoldaş ile, yiğitler ile kuşanmış ise, eğer oğlu var ise, başına giyinecek de eğer börkü yar ise, eğer etrafında (tögörök), çok savaşçı, gözü pek, çok da alpı var ise; vardır elbet de onun, erki ile kuvveti. Gelsin benden kızımı o istesin!. ."* cevabını verir. Buradan öyle anlaşılıyor ki eski Türk cemiyetinde, soy, derece, rütbe ve mevki fevkalade büyük rol oynuyordu. Bilhassa devlet işlerinde

[495] İnan, "Manas Destanı ...", s.117; Öztürk, **a.g.e.**, s.278.
[496] Ögel, **a.g.e.**, s.511-512, 515.

büyük bir önemi vardı. Kız alıp verme işin de bile.[497] Daha sonra Kanıkey, ilk başta Manas'a bıçakla saldırsa da, Kırk-kız'ı ile birlikte, *"Bu Kırk-kız'ın başında, bir de soylu olmak gerek"* diyerek Manas'ın yurduna gelir. Burada da Dede Korkut Destanı'nda görülen "Kırk-kız" maiyetini görüyoruz. Manas'a hizmet eden Kırk-yiğit gibi, bunlar da Kanıkey Hatun'a hizmet etmektedirler.

Destana göre Manas'ın iki hatunu vardı. Bunlardan birisi, "Dünyadaki Hatunu Kanıkey Hatun"; diğeri ise "Öbür dünyadaki kutsal Altın-Ay" idi. Kös-Kaman Hikayesi'nde, Manas, Kün-Han'ın kızı Altın-Ay'la evlenmektedir.[498]

Manas Destanı'ndaki aile ve kabile hayatına dair parçalar çok eski devirlerin hatıralarını taşıyor. Baba ile oğul kavgası, büyük babanın torununa suikastı, annenin çocuğunu himaye ederek kayın babasına karşı mücadelesi, Manas Destanı'nın çok şayanı dikkat noktalarıdır. Örneğin, evlenmeyi tasvir eden parçalar da aile teşekkülünün ilk zamanlarını andırıyor. Destanda görülen, güveye kızın bıçakla hücumunu, damadın, kayın babasının evini yağma etmesi, kayın validenin araya girmesini tasvir eden parçalar İnan'a göre, tarihin bildiği devirlerdeki Kırgız hayatına ait olamaz.[499]

Yukarıda da görüldüğü üzere, destanda "yoro" ve "çoro" sözleri de geçmektedir ki, Radlof, "yoro" sözünü, "yoldaş" olarak tercüme etmiştir. Fakat, Ögel'e göre Yoro, "büyük kahraman ve alp" anlamına gelmekteydi. Yorı-, "yürümek" fiilinden gelmiş olsa gerektir. Han'la beraber yürüyen bir "Alp" anlamına

---

[497] Ögel, **a.g.e.**, s.512, 515.
[498] Ögel, **a.g.e.**, s.527.
[499] İnan, **a.g.m**, s.115.

gelmelidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Manas'ın Kırk-Yiğit'i arasında, bir hiyerarşi ve rütbe sırası vardı. Mesela Acu-Bay, Alman-Bet, vezir Bay oğlu Bakay bunların başında bulunuyordu. Bu sebeple bunlar asil ve soylu alplerdi. Diğerleri için ise, Manas Destanı her yerde Çora/Çoro unvanını kullanıyordu. Bu çoralar, bir işçi veya hizmetçi durumunda idiler. Çoro da, yiğit ve kahraman demektir ama; derecesi daha aşağıdadır. [500]

Ayrıca, Manas Destanı'nda, zaman zaman Çoro/Çora deyimi yerine Eren deyimine de rastlıyoruz. Bu erenler, yurt içinden seçilerek alınıyordu. Bu seçimde de kişilerin sahip oldukları kabiliyet rol oynuyor ve soylu olmağa önem verilmiyordu. Kök Türk Yazıtları'nda da, böyle devlet kuran, mesela İl-teriş Kagan'ın 17 kişilik maiyetine, Eren deyimi kullanılırdı. Sonraki Türk metinlerindeki Alp-Erenler deyimi de, bunun bir devamıdır. [501]

Ç. Velihanoğlu tarafından tespit edilen, Kaşgar bölgesinde hüküm süren Kögütey Han'ın yoğu bölümünde, Kögütey Han, ölürken, halkına hitaben şu sözleri söyler: *"Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Etlerimi keskin kılıçla kemiklerimden sıyırınız. Bana zırhımı giydiriniz... Başımı doğuya doğru koyunuz. Mezarıma gelen kadınlara kumaşlar dağıtınız. Aşımı veriniz... Beylerim, ulusum, sözlerime kulak veriniz: sizi topladım; topluluk kurdum, dağılmış boyları topladım, il kıldım. Benim ölümümden sonra tekrar dağılmasın. Ulusuma bakınız, topladığım il dağılmasın. Yaya gelenlere at, çıplak gelenlere giyim veriniz...."* Kögütey Han'ın bu sözleri, Orkun Yazıtları'ndaki Bilge Hakan'ın sözlerini

---

[500] Ögel, **a.g.e.**, s.502, 512.
[501] Ögel, **a.g.e.**, s.503; Gömeç, **Kök Türk ...**, s.46.

hatırlatmaktadır. Manas Destanı'nın bu parçası, İslam'dan önceki Türklerin defin ve yas törenlerini tasvir etmektedir. 19. asır Müslüman Kırgızlar için böyle defin ve yas töreni ancak çok eski destan devrinin hatırasıdır. [502]

Türkler'de "yuğ aşı" önemli bir yere sahipti. Aş, ölünün hatırası için yapılan büyük ziyafete denir. Bu aş ziyafeti ölünün vefatından sonra bir yıl içinde verilir. Ziyafetin büyüklüğü ölünün içtimai mevkiiyle mütenasip olması şarttır. Kırgızların "aş" dedikleri bu adete, eski Türkler "yog" derlerdi. Kök Türk Kitabeleri de "yog"dan bahsediyor.[503] Ayrıca, Han'ın yuğ aşına katılmayanların, düşman olarak kabul edildiği ve savaş sebebi sayıldığı, Kögütey Han'ın veziri Bok Murun'un şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: *"Gelsin, benim bu yuğ aşıma. Yok gelmezse, benim gözüme hiç görünmesi."*

Bu yuğ aşına katılmayan Manas'ın karşısına "kara bayraklı" kafir Han'ı Nes Kara çıkar. Vuruşurlar ve Nes Kara, kara-bayrağını da bırakıp kaçmak zorunda kalır. Bu sırada Kalmuklar da gelir, hücum ederler ama Manas onları da yener. "Kara bayraklı" bu efsanelerde, genel olarak Müslüman olmayan kafir hanları için kullanılan bir deyimdir. Burada Nes Kara Han'da "Kara bayraklı" bir handır. Onun emrinde Müslüman olmayan Kırgızlar da vardı. [504]

Destanda, Manas'ın düşmanları arasında Nogay Han'ı Yoloy Han da vardır. Nogay Han'la savaşı, güreşerek olacaktır. Fakat bu güreşi kendisi değil, soyun en yaşlısı olan Koşay Han'a yaptırır. Koşay Han da, Nogay Han'ı tuttuğu gibi yere

---

[502] İnan, "Türk Destanları ...", s.383.
[503] İnan, "Manas Destanında Aş-Yog Merasimi", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.121-122.
[504] Ögel, **a.g.e.**, s.522.

vurur ve bu suretle galip gelir. Koşay-Han, kabile reisleri içinde en ihtiyar olanı idi. Manas ve halkı, hep ona saygı gösterir ve onun sözünü tutarlardı. Kendisi aynı zamanda kutsal bir kuvvete sahip olan bir pehlivan idi. Ögel'e göre, Koşay-Han, tıpkı Han-name'de adı geçen büyük pehlivan ve savaşçı Ulug Arslan'ın Manas Destanı'ndaki bir paraleli idi.[505] Daha önce "Oğuz Kagan Destanı" bölümünde de açıkladığımız gibi sayın Gömeç, Han-name'deki Ulug Arslan ile tarihteki Kök Türklerin meşhur veziri Tunyukuk'un birbirlerine çok benzediklerini savunmaktadır.[506] Böyle olunca, Koşay Han'ı, tarihteki Tunyukuk'a da benzetebiliriz.

Manas, Nogay Han'ını yendikten sonra, kendisine hücum eden Çin Han'ı Kongur Bay'a da galip gelir. Oronggo'ların reisi Koylu-Han'ı yendikten sonra da, Hokend şehrine yürür. Yine Hokend şehrine doğru yürüyen Yoloy Han'ın iki oğluyla da, Sir Derya boylarında karşılaşır. Manas'ın batıdaki sınırı, belki de Karaçuk dağına kadar uzanıyordu. Sir Derya'nın adı bir defa geçer ve metinlerde bir daha görülmez. Bu sebeple de bu bölgelerin, Manas'ın sınırları içine girdiği şüphelidir. Destandan anlaşıldığına göre, doğuda Kulca ve güneyde de Hokend'e kadar inmiştir. Fakat Hokend'in onun egemenliği altında bulunduğundan, hiç söz edilmez. Ögel, bu durumu normal karşılamaktadır. Çünkü, zaten Manas'ın belirli devlet sınırı yoktur. O, daima akın yapan ve bu akınlarla kendisine ve adamlarına menfaat toplayan bir reistir.[507]

Destanda, *"Her akına çıkmadan önce, kendi ulusu ile demirci Tökör'e gider.*

[505] Ögel, **a.g.e.**, s.522, 525.
[506] Bakınız, Saadettin Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen ...", s.643-647.
[507] Ögel, **a.g.e.**, s.498.

Kılıçlarını biletir ve tamir ettirirdi. Bu sebeple, Yoloy-Han'ı mağlup ettikten sonra, Han'ın kızlarından birini, demircisine vermiş ve bu yolla da kendisine zaferler kazandıran demircisine karşı, vazifesini yerine getirmişti..." şeklinde anlatılanlar, Manas'ın, demircisi Tökör'e büyük bir önem verdiğini göstermektedir. Kök Türklerde de, demircilik şerefli ve kutsal bir meslek olarak görülür. Nitekim Türkler, Ergenekun'dan bir demirci sayesinde çıkabilmişlerdir.[508]

Manas'ın kuzey akınlarının anlatıldığı bölümde Kös Kaman hikayesi vardır ki, Radlof, bu masalı Kırgızlar arasından ayrı olarak toplamış, fakat Manas'ın hayatı ile ilgili olduğunu görünce, bunu da Manas Destanı'na ilave etmiştir. Aslında efsane, Oyrat ve Kalmuklarla Kırgızlar arasındaki eski düşmanlığı yansıtan bir hikayedir. Kalmuklarla Manas'ın harpleri anlatılmaktadır.

Destana göre, Kalmuklar, Kün-Han adlı, Küngey Altaylarındaki bir Kalmuk reisinin, diğer Kalmuklardan bir çocuk kaçırması üzerine, Manas'tan yardım isterler. Manas, onlara yardım etmez. Fakat, Alman Bet kendisi de bir Kalmuk olduğundan, araya girer ve tutar Kalmuk elçisi Kös-Kaman'ı, Manas'ın babası Yakıp Han'a götürür. Yakıp Han da, yardım etmeği reddeder. Kalmuklara yardım gitmeyince, bu defa Kalmuklar yerlerini yurtlarını bırakırlar ve gelip Manas'a bağlanırlar. Bu sırada da, İslamiyet'i kabul ederler. Büyük bir şenlik yapılır. Şenlikte olan şöyle bir olay anlatılır: *"Ziyafette Kırgızlarla, yeni Müslüman olan Kalmuklar, yer ve içerler. İçmesini bilmeyen Kalmuklar, o kadar çok içerler ki, bu defa başlarlar kavgaya. Kalmuklar, Kırgızları bırakıp, Manas'ın üzerine hücum ederler. Kös-Kaman araya*

[508] Bakınız, çalışmamızın "Ergenekun Destanı" bölümüne.

girip, onları zorla ayırır.” Bu olay üzerine Kalmuklar, Kırgızların içinde yaşayamayacaklarını anlarlar ve hemen oraları bırakıp kaçarlar.

Manas, bunun üzerine onlardan intikam almak için peşlerinden gider ve Kalmuk illerinde savaşa başlar. Kös-Kaman, kaçan Kalmuklardan olmadığı için, Manas’ın yanında kalır. Bu sırada, Alman Bet’in tavsiyeleri ile Kün Han mağlup edilir. Kün Han’ın kızı Altın Ay’ı da tutup, Manas’la evlendirirler. Bütün bunlara rağmen yeni Müslüman olan Kalmuklar, bir türlü Manas’ın idaresine ısınamazlar ve Kös Kaman’ın oğlu Kökçe Kös, bir ara fırsatını bulup, Manas’a zehir verir ve Manas, komaya girer. Kanıkey Hatun, Manas’ı, iyileştirmek için türlü ilaçlar yapar, uğraşır. Ama bir türlü Manas’ın derdine deva bulamaz. Mekke’ye gider ve Tanrıya yalvarır. Manas dirilir ve hatun da Manas’tan hamile kalır.[509]

Görüldüğü gibi, Manas Destanı’na 16.-17. yüzyıllarda cereyan eden Kırgız-Kalmuk, belki daha ziyade Orta-Asya ve doğu Avrupa Müslüman Türk uluslarıyla putperest Kalmuk ve Çin savaşları konu olmuştur. Kalmuk istilası bütün Orta Türk-Nogay, Başkurt, Kazak-kırgız, Özbek destanlarında söylenen eski savaş olaylarının hatıralarını tamamıyla unutturmuştur.[510] Radlof ise, Manas Destanı’na konu olan Kalmuk ve Çin savaşlarının sebebini şu şekilde açıklamaktadır: “Müslümanlarla müşrikler (Kalmuklar, Nogaylar) arasındaki karşıtlık ve korkunç savaşın sebebi olarak sık sık din motifi görünmektedir. Bu manevi motif en eski destanın vasıflarından değildir. Bu motif 18. Yüzyılın kanlı savaşlarından sonra destana sokulmuştur. Bu savaşlar zaten dini gaza değildi; fakat Kalmuk beyleriyle Çinlilerin

[509] Ögel, **a.g.e.**, s.527-530.
[510] İnan, “Manas Destanı Üzerine ...”, s.130-131.

baskı ve zulümleri Müslüman Kırgızlarda bu müşrik düşmanlara karşı dini nefretin uyanmasına, galeyana gelmesine ve destana işlenmesine sebep oldu. Kırgızlarda bu nefret şimdiye kadar saklanmıştır. Halbuki bu halkın kendisi de İslam Dini hakkında ancak müphem tasavvurlara sahiptir; kentli Müslümanlar onları düpedüz kafir sayarlar"[511]

Manas, Müslümanlığın bir sembolüdür. Müslümanlığın yayılması için pek çok harpler yapmıştır. Fakat bu harplerin ne kadar tesirli olduğu ve hangi kavimleri Müslüman ettiği destanda pek görülmüyor. Bu sebeple Ögel, Müslümanlığın yayılışında Manas'ın büyük bir tesiri olmadığını söylemektedir. Gerçi, burada, Manas'ın desteğini bulmak için (zorunlu olarak), Kös-Kaman Kalmuklarının Müslüman olduklarını görüyoruz. Fakat sonunda onunla vuruşan ve hatta Manas'ı zehirleyenler de, yine bu sözde Müslüman Kalmuklar olmuşlardı. Bundan da anlaşılıyor ki, Manas'ın İslamiyet'in yayılışında da önemli bir rolü olmamıştır. [512]

İslamiyet namına kafir Kalmuklarla yapılan savaşlar, şüphesiz İslamiyet'in Kırgızlar arasında yayılması ile ilgili hatıralardır. Görüldüğü üzere, bu savaşların arkasında Müslümanlık bir kalkan olduğu gibi, asıl gaye kendi varlıklarını korumak olmuştur.[513]

Destandaki Manas'ın ve kahramanlarının İslamiyet'i bizim bildiğimiz İslamiyet'e benzememektedir. Burada İslamiyet pek zahiri şekillerden ibarettir. Halkın dini çok iptidai devirlerdeki Kök Tengri ananelerinden ibarettir. Örneğin:

---

[511] İnan, **a.g.m.**, s.129; Öztürk, **a.g.e.**, s.293.
[512] Ögel, **a.g.e.**, s.498.
[513] Öztürk, **a.g.e.**, s.271.

Manas, bir defa ölmüş ve dirilmiş olduğu halde ahretten ve orada gördüklerinden katiyen bahsedilmiyor. Namaz ve oruç meselesi mevzu bahis değildir. Halbuki rakı ve bal (içki)lerden bahsedilir. Manas'daki içki meclisleri, Türkler arasında İslami yasakların henüz yeteri derecede bilinip benimsenmediğini gösterir.[514] Hatta, kutsal kitap Kur'an'dan *"At başı kadar büyük bir Kur'an"* diye söz edilir. Destanda yer alan, Manas'ın karısının Mekke'ye gitmesi gibi İslami motifler ise, Ögel'e göre, zorla konmuş ve yapma efsane motifleridir. İslamiyet, eski Türk inanışlarına rağmen, zorla ve yapma da olsa gösterilmeye çalışılmıştır.[515]

Manas'ta İslamiyet ile ilgili P. Kuşner'in "Manas'ta İslamiyet boğucu ve öldürücü bir tesir yapmıştır. İslam talimatına uymayan kısımlar atılmış, bunların yerine İslam talimatına göre uydurulan hikayeler konulmuştur" yorumuna karşılık İnan, "Manas Destanı, bazı müsteşriklerin zannettikleri gibi 16. asırda Orta Asya'da zuhur eden Budist Kalmuklarla İslam Türklerin mücadelesinin yarattığı yeni bir destan olmadığı gibi, İslamiyet'in boğucu zihniyeti tesiri altında berbat bir şekil almış da değildir" cevabını vermektedir.[516] Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Manas Destanı'nda İslamiyet'in değil, Kök Tengri inancının izleri daha ağır basmaktadır.

Destan göre, Manas öldükten sonra, hanımı Kanıkey'in bir erkek çocuğu olur. Herkes oğlana bir ad düşünüp de bulamazken, birdenbire elinde bir asa tutan, ak-boz bir ata binmiş, ak sakallı bir ihtiyar gelir ve *"Semetey olsun adı, bu adı benden alsın!* der. 19. asırda Orta Asya kavimlerini ve coğrafyasını tanımak amacıyla Çarlık

---

[514] İnan, "Manas Destanı ...", s.114-115; Banarlı, **a.g.e.**, s.270.
[515] Ögel, **a.g.e.**, s.528.
[516] İnan, "Göçebe Türklerin Destanlarının Karakteri", **Makaleler ve İncelemeler**, II. Cilt, Ankara 1991, s.203.

Rusyası tarafından gönderilen ilmi heyette yer alan K.I. Vrangel, tanzim ettiği raporda Kırgız soy kütüğünden bahsederken Manas ve onun oğlu Semetey'in Nogayların beyi olduğundan söz eder. [517]

Manas Destanı'nın Manas'ın oğlu Semetey bölümü, Manas'ın oğlu ve torunun hayat hikayesidir. Manas'ın oğlu ve torunu ile ilgili olduğu için Radlof, bunu da Manas Destanı'nın bir parçası olarak kabul etmiş ve hepsini bir araya getirmiştir.[518] Manas Destanı'nın önceki bölümlerinde az da olsa bir tarih ve coğrafya bulunmasına rağmen, Semetey ve Seytek devri destanında bu özellik silinmiş gibidir. Daha çok mitolojik bir özellik ön safa geçmiştir.

Düşmanlarının öldürmek istediği Semetey, büyüyünce, babasının Kırk-yiğidini çağırır ve onlarla akına çıkmak için hazırlığa girişmelerini emreder. Ama, onlar kaçarlar. Bunun üzerine hepsini kılıçtan geçirir ve öldürür. Burada görüldüğü üzere, Türk töresinde miras babadan oğula geçmesine rağmen, töreye bağlılık gözetilmez veya böyle bir törenin varlığı düşünülmez. A. Öztürk, bunun sebebini bir ihtimale göre, şöyle açıklamaktadır: "Kök Türk Devleti'nin yıkılması ile 9. ve 10. yüzyıllarda Uygurlar ve Kırgızlar Kök Türklerin siyasi üstünlüğünü gösterememişler, Çin baskısı, kabile çekişmeleri, çeşitli dinlerin getirdiği hayat anlayışı, devleti ayakta tutan Hanlık kültürünü zayıflattığı anlaşılıyor. Zayıflayan hanlık kültürü ile birlikte bu müesseseye bağlı gelenekte zayıflamış olacağı da düşünülebilir." [519]

Semetey'in karısı Ay-Çörek de bir erkek çocuk doğurur. Hikayeye göre,

[517] Yıldız, **a.g.m.**, s.551.
[518] Ögel, **a.g.e.**, s.535.
[519] Öztürk, **a.g.e.**, s.313.

Manas'ın torununa da ad bulunamaz ve onun adını gökten inen, altın sakallı, kutsal bir ihtiyar olan Ay-Koca, Seytek koyar. Diğer Türk efsanelerinde, çocuğun adını genel olarak "Hızır" verirdi. Bu destanda, İslamiyet'in ve Yakındoğu'nun tesirleri de artık görülmüyor. [520]

Destana göre, Seytek Han, Manas Han'ın eski yurdu Talas vadisindeki Kul-Ata boyuna gider ve Talas bölgesini elinde tutar. Devletinin sınırı, batıdaki Taşkend'e kadar uzanır. Görüldüğü üzere, Kırgız ili daralmış, Semetey ve Seytek devrinde Talas bölgesine sahip olmaya çalışılmıştır.

Semetey ve Seytek bölümlerinde, Kırgız budununun varlığını koruyup devam ettirmek ülküsü erimiş veya ile sahip olmak geleneği basit bir anlama inmiştir. Uzak yakın Kırgızlarla olan tarih bağından söz edilmez kabile anlayışı ön safa geçmiştir, bu anlayış daha önceki, belki de Kök Türkler öncesi devirlerden kalma kabile olaylarının hatırası, daha sonraki asırlarda destanlaştırılarak Manas Destanı ile bütünlük kazandırılmıştır. [521]

Manas Destanı'nda Manas'ın, kuzeydeki İlemen ve Tokoman illerine de akın yaptığı anlatılan Er-Töştük Destanı, İlemen adlı kabilenin ataları ile ilgili bir hikayedir. Burada İlemen Bay adlı bir reis karşımıza çıkmaktadır. Ögel'e göre, bu adın, İli Nehri ile ilgili olması muhtemeldir. Ögel, İlemen-Bay'in efsanevi bir kimse olduğu, onun neslinden de anlaşılmaktadır, demektedir.

---

[520] Ögel, **a.g.e.**, s.536; Öztürk, **a.g.e.**, s.314.
[521] Öztürk, **a.g.e.**, s.314-315.

Hikayeye göre, İlemen Bay'ın dokuz oğlu ve bir de Sarban adlı bir hizmetçisi vardır. Sarban ismi, bir Moğol adıdır. Buradan yola çıkarak Ögel, tarihi gerçek olarak, bu kabileye vaktiyle bazı Moğolların tabi oldukları; fakat sonradan büsbütün kuvvetlenerek İlemen Bay'ın oğullarına da hakim oldukları sonucunu çıkarmaktadır. İlemen Bay'ın küçük oğlu Er-Töşük, eski kölelerinin başkaldırmalarına son vermiş ve bu suretle komşuları ile mücadeleye girişmiştir.[522]

Er-Töşük hikayesinde, "Tepegöz" hikayesine benzeyen şöyle bir olay da gerçekleşir: *"...Sabah olur, atları suya götürürler. Ama atlar ürküp adeta göklere çıkarlar. Bakarlar ki, suda bir ciğer yüzüyor. İlemen Bay," "Kim bu davarı kesmiş de, ciğerini suya atmış" diye, ciğeri mızrakla iter. İtince, ciğerden Yelmoğus adlı dev çıkar ve İlemen Bay'ın boynuna biner."* Bundan sonra da, İlemen Bay, kendisini devin elinden kurtarabilmek için oğlu Er-Töşük'ü feda eder. A. İnan, burada yer alan Er Töştük hikayesinde İlemen Bay'ın nehirde gördüğü ciğerden (Dede Korkut'ta yağnak) devin yada canavarın çıktığını tasvir eden sayfa, Dede Korkut Destanı'ndaki "Tepegöz"ün doğduğu vakıasına çok benzerdir, demektedir.[523]

Burada anlatılan hikayede babanın, kendi canı için oğlunun canını feda ettiğini, buna karşın Er-Töştük'ün eşinin ise fedakarca davranmasını, kocasını korumaya çalışmasını görmekteyiz. Hikayenin bu kısmı bize Dede Korkut'taki "Deli Dumrul"u hatırlatmaktadır. Deli Dumrul'da, anasından, babasından kendi canına karşılık, Azrail'e vermek için, can istemiştir, fakat ne anası ne de babası, can tatlı olduğundan canlarını oğulları için vermemişlerdir. Fakat eşi, hiç tereddüt etmeden canını feda

[522] Ögel, **a.g.e.**, s.539-540.
[523] İnan, "Kitab-ı Dede Korkut" Hakkında, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.171-172.

etmeyi kabul etmiştir.

Efsanelerin özü, çoğu zaman gerçekle ilgilidir ve yarı tarih olaylarını içinde toplar. İlaveler ise, yine Orta Asya mitolojisinden ilhamını alan bir nevi peri masallarıdır. Bu efsanede, Er-Töşük'ün Urum-Han'la mücadelesine ait olan kısım, efsanenin öz bölümü olsa gerektir. Aslında Manas Destanı'nda da burada olduğu gibi Urum ve Kırım-Han'ları ile yapılan harpler vardır. Urum Han, Oğuz Destanı'nda da geçer ve Rumları yani Romalıları temsil etmektedir. [524]

Ç. Velihanoğlu'nun tespit ettiği "Büyük Sefer" epizoduna baktığımızda, Orkun yazıtlarında adı geçen dişi tanrı "Umay Ana"nın zikredildiği görülmektedir. Bilindiği gibi "Umay" eski Türk Kök Tengri inancının ünlü dişi tanrılarından biridir. "Büyük Sefer"de Umay adı geçen cümle şöyledir: *"Koruyucu büyük anamız azize Umay'ın kutlu işareti hemşirem Kanıkey'in sağ omuzunda çıplak erkek çocuktur".* Bu "Umay Ana" 7. yüzyılın, belki daha eski çağların hatırasıdır.

Bu rivayette Orkun Irmağının adının zikredilmesi de dikkate değerdir. Manas'ın Çin seferinde ordusu İrtiş'ten sonra Orkun'dan geçmektedir. Başka rivayetlerde İrtiş çok geçiyorsa da Orkun adına rastlanmıyor. Herhalde bu Umay ve Orkun adları destanın ilk kuruluş çağına ait öğeler olsa gerektir. "Büyük Sefer"de geçen:

Fakir halkı zengin kıldım,

---

[524] Ögel, **a.g.e.**, s.539; Oğuz Destanı için bakınız, Bang-Arat, **a.g.e.**.

Aç milletimi doyurdum,

Çıplak halkımı giyindirdim,

Dağılmış halkı topladım il kıldım

gibi cümleler bizlere, Orkun Yazıtları'nı hatırlatmaktadır. [525] Şöyle ki, Bilge Kagan da aynı şekilde budununa sesleniyordu :

Çıplak kavmi elbiseli kıldım

Fakir kavmi zengin kıldım

Az milleti çok kıldım[526]

Buna benzer ifadeleri, destanın başka yerlerinde de bulmak mümkündür. Mesela, destanlardan birinde *"yağız yer yaratıldığı zaman Kır atlı Kır Cutay türemişti"* deniliyor. Destanlarda kalıplaşmış olarak sürüp gelen bu sözler, Orkun Yazıtları'ndaki *"üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldıkta, ikisi arasında kişi oğulları üzerine babam ve dedem Bumin Kagan ve İstemi Kagan (hükümdar olarak) oturmuşlar"* parçasını hatırlatmaktadır.[527]

---

[525] İnan, "Manas Destanı Üzerine ...", s.130, 139.
[526] Yazıtlar için bakınız, Atsız, **a.g.e.,** s.48 ve Gömeç, **Kök Türk ...,** s.119.
[527] İnan, "Türk Destanları ...", s. 384-385. Yazıtlar için bakınız, Atsız, **a.g.e.**, s.46 ve Gömeç, **a.g.e.**, s.103.

XI. BÖLÜM

DEDE KORKUT DESTANI

A) OĞUZLAR HAKKINDA KISA BİLGİ

Uygurca Oğuz Kagan Destanı'nda ilk süt demek olan ağız, oğuz şeklinde geçiyor. Fakat Faruk Sümer'e göre, bu destanda görülen oğuz, bir imla hatası ile bu şekli almış bulunuyor.

Oğuz adının aslı hakkında diğer bir görüş, Macar bilginlerinden J. Nemeth tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre Oğuz, ok+z'den müteşekkildir. Ok oymak, manasında, z'de çokluk ekidir. Fakat k'nin ünlü ile başlayan bir ekle birleştiğinde g'ye dönmediği ifade edilerek Nemeth'in bu görüşüne de itiraz edilmiştir. Fakat Sümer, "Ok+uz, daki k, söylene söylene pekala g'ye dönebilir" diyerek, bu görüşler arasında gerçeğe en yakını olarak Nemeth'in fikrini kabul etmiştir.[528]

Oğuz adı üzerinde genellikle kabul edilen görüş; Oğuz'un "okların birliği", yani kabile manasına geldiği yolundadır. Ayrıca, Oğuzların 630'dan sonra, bu adla ortaya çıkmış Tölös boylarından olduğu söylenmiştir. Gerçekten Oğuzlar da, Kök Türkçe yazılı kaynaklarda gördüğümüz Altı-Bag Bodun gibi, Türk devletinin kargaşaya sürüklendiği bir sırada (bu Hunlar zamanında da olabilir), başlarını kurtarmak için bir araya gelmiş kabileler birliği olabilir! [529]

---

[528] Sümer, **a.g.e.,** s.19-20.
[529] Gömeç, "Oğuz Kağan'ın Kimliği ...", s.116-117.

Tarihteki büyük Türk devletlerini (Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti,Osmanlı Devleti, Akkoyunlu Devleti, Karakoyunlu Devleti, Safevi Devleti) kuracak olan Oğuzlar, bu bakımdan Türk tarihinde önemli bir yere sahiptirler.

Oğuzlar, VI. Yüzyılda, Çin'den Karadeniz'e kadar uzanan bir sahada, bütün Türk kabilelerini bir devlet halinde birleştirmişlerdir. Dokuz Oğuz[530] diye anılan bu Türklerin en son 820-821 yılında Usrusana'yı işgal ettikleri zaman adı geçmektedir. Oğuzlar Hazar Denizi üzerinde Cürcan'dan Sır-derya (Seyhun=İnci) Irmağı'nın orta yatağındaki Farab ve İsficab (Sayram) a kadar olan yerler ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı ve İslam yurtlarının doğrudan komşuları idiler. Batıda onların toprakları Hazar ve Bulgar ülkeleriyle sınırdaştı. Doğuda İsficab bölgesinde ve onun az kuzeyindeki yerde Karluklar ile komşu idiler. Kimek topraklarıyla sınırlanıyordu. Oğuzlar bu yönde Peçenekler ve Kimekler (bilhassa bunların Kıpçak boyu) ile komşu idiler. Oğuzla Kimek arasındaki sınırı Kama Nehri teşkil ediyordu. Oğuz yurdu[531] batıda Hazer Denizi'ne dayanıyordu ve Harizm ülkesinde sınır Gürgenç'ten başlıyordu.

---

[530] Kök Türkçe yazılı kitabelerde Oğuzlar karşımıza Tokuz-Oğuz, Üç-Oğuz, Altı-Oğuz ve Sekiz-Oğuz biçimlerinde çıkmaktadır. Eğer yazıtlara bakacak olursak; Oğuzlar, Uygurlar iktidara gelmeden önce Tokuz-Oğuz'dular. Bakınız, Gömeç, **a.g.m.**, s.117.
Bir kısım alimler Tokuz Oğuzlar ile On Uygurları aynı kavim kabul etmişlerdir. Filhakika Tula boylarında yaşayan ve dokuz boydan meydana gelen, kağanlar tarafından idare edilen Oğuzlar ile, Selenge kıyılarında oturan, on boydan teşekkül eden ve il teberlerce yönetilen Uygurlar, Sümer'e göre, elbette ki aynı kavim olamazlardı. Faruk Sümer, daha sonra İslam müelliflerinin Uygurlardan Toguz Guzz (Tokuz Oğuz) adıyla anmalarını nedenini izah etmeye çalışmıştır: "Akla bazı ihtimaller geliyor. Mesela İslam müellifleri her iki adı aynı sanmış olabilirler; yani her iki budunun bir hanedanın idaresi altında bulunması ve adlarının birbirine benzemesi (Uygur=Gurr, Oğuz=Guzz) buna sebep olabilir. Çinliler Uygurları dokuz boydan müteşekkil bir budun olarak tanımışlar ve hatta bu dokuz boyun adlarını da yazmışlardır. Tokuz Oğuzların eskiden beri ünlü bir budun olmasından da belki her ikisi aynı adla anılmış olabilirler." Bakınız, Sümer, **a.g.e**., s.24, 45.
[531] Kök Türkçe yazıtlardan, Oğuzların yurdu Selenge'nin doğusunda tespit edilmektedir. İslam coğrafyacılarına göre, Yafes'in soyundan gelen Guz (Oğuz), Bulgarların kıyısında yer tutmuştur deniyorsa da (Şeşen, **a.g.e.,** s.32.) , bu bilgi daha sonraya aittir ve Oğuzların batıya yönelmeye başlamaları, 8. asrın ikinci yarısından sonra olmuştur. Bakınız, Gömeç, **a.g.m.**, s.118.

Oğuzlardan bir bölük kabiledaşlarından ayrılarak daha önce kimsenin oturmadığı Hazar-Aral arasında Siyah-kuh (Mangışlık) yarımadasına göçtüler. 10. yüzyıl İslam coğrafyacıları İnci Irmağının kuzeyinde ve Hazer Denizinin doğusundaki geniş çöl bölgesine Oğuz-çölü adını vermişlerdir. Oğuz yabgusunun baş karargahı ve kışlağı Yeni-kent idi ve bu şehir Sır-Derya'nın aşağı yatağında, onun ağzına yakın bir yerde idi.[532] Karaçuk sıradağları[533] bölgesi Oğuzlardan pek önemli bir kısmının yaşadığı bir yerdi. Oğuzların 9. yüzyılın ikinci yarısında da burada oturdukları anlaşılmaktadır.

Oğuzların, Müslüman topraklarına göçü 10. yüzyılın sonuna doğru başlamıştır. Bu yüzyılda, kalabalık bir Oğuz zümresi, batıya doğru sürdükleri Peçeneklerin ardından hareketle, Karadeniz boyundaki steplere gelmişlerdir. Oğuzların Orta Asya'da kalan kısmı ise Kıpçakların ve bunlarla birleşmiş göçebelerin baskısı karşısında, bu sırada batıya doğru hareketle, Amu-Derya'nın beri tarafına ve Hazar Denizi boyunca gelmiş ve şimdiki Türkmenistan topraklarına yayılmışlardır.

Oğuzların, Sır-Derya ile Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Aral Gölü üzerinde bıraktığı memleketleri Kıpçaklar işgal etmişlerdir. 11. yüzyılda meydana gelen bu kavim bakımından değişiklikler, Oğuzlara nispetle "Oğuz Çölü" denilen geniş sahranın, bundan böyle Kıpçaklara nispetle "Deşt-i Kıpçak" diye adlandırılması suretiyle kendini göstermiştir.[534]

---

[532] Gökyay, **a.g.e.,** s.XXXIV.
[533] Oğuzların ünlü dağları olan Karaçuk dağlarıdır. Karaçuk'un adı Dede Korkut destanlarında, destanların baş kahramanı Salur Kazan Beğ'i öven bir şiirde de geçer. Bu dağın adı da Yakın Doğu'ya getirilmiştir. Yine Dede Korkut destanlarında Salur Kazan Bey'in sürüsüne bakan sadık ve kahraman çobanın Karaçuk adını taşıdığını biliyoruz. Bakınız, Sümer, **a.g.e**., s.64.
[534] Gökyay, **a.g.e.**, s.XXXIV-XXXV.

11. yüzyılda, Oğuzlar arasında İslamiyet, ancak, hakim bir din haline gelebilmiştir. Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayri Müslim kardeşlerinden ayırt etmek için, Maveraün-nehr Müslümanlarınca “Türkmen” adı veriliyordu. Türkmen adı, Maveraünnehr Müslümanları arasında “Müslüman Türk” şeklinde hususi bir manada da kullanılmaya başlandı. Böylece Oğuzlardan da Müslüman olan zümrelere Türkmen denildi.

Oğuzlar, kendilerine Türkmen demiyorlardı. Onlar, Müslümanlar tarafından her yerde kendilerine verilen bu adı uzun bir zaman benimsemediler. 13. yüzyıl başlarından itibaren artık her yerde Türkmen, Oğuzun yerini aldı. Ancak Oğuz da unutulmadı. O da şanlı ataların adı olarak uzun bir zaman hatıralarda yaşadı.[535]

Oğuzların yıkılışı hakkında ise, tarih kaynaklarında hiçbir bilgi olmadığından, bu yıkılış sebebine dair ancak bazı tahminler ileri sürülebiliyor. Bunlardan biri Oğuz Devleti’nin iç çekişmeler üzerine son bulduğudur. İkinci bir ihtimal de Oğuz Devleti’nin Oğuzların kuzey komşuları Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırılmış olmasıdır.[536]

Batıya göç eden Oğuzlar, yahut Türkmenler, Akdeniz’e kadar medeni memleketlere girdiler. Selçuklular soyundan gelen sultanların önderliğinde Oğuzların önemli bir kısmı İran’ı, güney Kafkasya’nın güney kısmını, Küçük Asya’nın hemen hemen tamamını ele geçirdiler. Selçuklu Devleti, Moğolların saldırısı neticesinde

[535] Sümer, **a.g.e**., s.79.
[536] Sümer, **a.g.e.**, s.86-87. Oğuzların yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin’in (Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.71) destani vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır. 1000’li yıllara doğru Oğuzlar yıkıldı. Bakınız, Taşağıl, **a.g.e.**, s.94.

dağıldı. Güney Kafkasya'nın ve Küçük-Asya'nın yerli halkları arasında yerleşmiş bulunan göçebe Oğuz boyları, Karakoyunlu ve Akkoyunlu adlarıyla büyük Türkmen kabile ittifakları meydana getirdiler. Akkoyunluların başında Bayındır Oğuz boyları bulunuyor ve idare eden hanedan bu boydan geliyordu.[537] Oğuzlar, son olarak Osmanlı hanedanlığı kanalıyla iktidarı Kayılarara teslim ettiler ve altı yüz sene gibi uzun bir müddet Türk ve İslam aleminin liderliğini yaptıktan başka, dünyanın da en güçlü ülkelerinden biri olma unvanını kazandılar.[538]

Oğuzlar 10. asrın başında 24 boy halinde bir ittifak meydana getirmişlerdir. 10. yüzyıldan kalma bazı metinlerde bir Oğuz Öge ile onun 24 komutanından haberdar olmamız bunun göstergesidir. Ancak, kitabelerde geçen oğuz federasyonlarının sayısı 26'dır. [539] Şu Destanı'nda da, Büyük İskender'in Türk ülkelerine yönelmesi üzerine Türk hakanı Şu'nun doğuya çekilmesi, fakat, 22 kişinin çekilmeyip yerlerinde kalması, Kalaçların ve Türkmen adının ortaya çıkışı anlatıldıktan sonra şöyle denir: "*Türkmenler aslında yirmidört kabiledir. Lakin iki sülaleden ibaret olan Halaçlılar, bazan bunlardan ayrıldıkları için kendileri Oguz sayılmaz.*"[540] Bugün için de bilinen gerçek, Oğuzların 24 boya mensup olduğudur.

Boz-oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (Kara Bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yapar, Afşar, Kızık, Beğdili, Karkın

---

537 Gökyay, **a.g.e.**, s.XXXV.
538 Gömeç, **a.g.m.**, s.118.
539 Sayın Gömeç, kitabelerde tespit edilen 26 sayısından, 10. yüzyıldaki 24 Oğuz boyunun, iki üye olarak eksik olmasının sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır: "Çağlar içersinde Oğuz federasyonuna çeşitli boylar girip çıkmıştır. 10. asırda ise konfederasyon son şeklini almıştır." Bakınız, Gömeç, **a.g.m.**, s.117.
540 Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** s.415.

Üç-oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık.[541]

B) DEDE KORKUT KİMDİR?

Dede Korkut Hikayelerinin nakilcisi olan, Dede Korkut'un adındaki Dede'nin, Korkut kadar eski olmadığı ve bunun efsanevi Korkut'un yaşlılığını nitelemek için asıl ada sonradan eklendiği şüphesizdir.[542] Dede Korkut, destanlarda bu sıfatla yani "Dede" olarak zikredilir. Halbuki kayıtta bu ad Korkut Ata'dır. [543]

Korkut Ata, Reşideddin Oğuz-namesi'nde,[544] devlet adamı ve elçi kimliği ile karşımıza dikilmektedir. Ebu'l-gazi[545] ise, Inal Yabgu Han'ın vezir vekili olarak Korkut Ata ismini verir ve onu Kayılara mensup gösterir. Ama şüphesiz, bizim "Korkut"umuz ile Reşideddin'in ve Ebu'lgazi'nin bahsettiği "Korkut", aynı menkıbevi şahıstır.[546]

Şecere-i Terakime'de, Dede Korkut'un Peygamber'den 300 yıl sonra yaşadığı söyleniyor.[547] Dede Korkut'un, Hz. Peygamber zamanına yakın bir vakitte yaşamış olarak gösterilmesine karşın, Z. V. Togan, Dede Korkut için "İslamiyet evvelki

---

541 Taşağıl, **a.g.e.**, s.94.
542 Gömeç, **Türk Kültürünün ...,** s.237.
543 Sümer, **a.g.m.**, s.399. Sadık Tural, "Gorkut Ata" söylenişinin daha doğru olduğunu, Türkçe'de unvanın, isimden sonra geldiğini belirtmektedir. Bakınız, Tural-Nurmammet**, a.g.e.,** s.27.
544 Togan, **a.g.e.,** s.55.
545 Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.,** s.55.
546 Gömeç, **a.g.e.**, s.237; İnan, "Kitab-ı Dede Korkut ...", 166.
547 Sümer'e göre, bu mesele destandaki başlıca kahramanların Müslüman olmadıklarının ispatı ile belki çözülebilirdi. Çünkü, İslamlık Oğuzlar arasında 10. yüzyılda yayılmaya başlamış ise de, onlar büyük kümeler halinde bu dine, ertesi yüzyılın başlarından itibaren girmişlerdir. Fakat kahramanların Müslüman olmadıkları ispat edilemiyor. Bu sebeple, kahramanların 11. Yüzyılda da yaşamış olmaları pek muhtemeldir. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.418.

zamanın veziri olmakla beraber, peygamber zamanına da yetişmiş gösterilmekte olduğundan kök Türk zamanındaki Oğuz yabguları nezdinde bulunan bir Türk hakimi sayılabilir" demektedir.[548] Ona göre Oğuzlar, Müslüman olduktan sonra, Korkut Ata'yı, daha iyi hatırladıkları bir zamanın "aziz"i kabul etmişlerdir; bununla beraber İslamiyet'ten evvelki zamana ait bir kahraman olduğunu da bildikleri bu zatın, Asr-ı saadet'e yakın bir devirde yaşadığından, Peygamberden habersiz kalmasını da caiz görmemişlerdir.[549]

Reşideddin Oğuz-namesi'nde, Korkut Ata, yabguların iş bilir, sözleri saygı ile yerine getirilen müşaviri olarak tanıtıldığı gibi, yine orada onun kerametler sahibi bir kimse olduğu da belirtilir.[550] Devlet adamı karakteri ile karşımıza çıkan Dede Korkut, bir başka rivayete göre de Hıristiyan Aziz Kirkor'dur.[551] Ayrıca, Korkut Ata'nın, Kök Türk Kitabeleri'ni yazan Yollug Tigin gibi edip bir ata olması ve devrinin devlet büyüklerine akıl hocalığı yapması da muhtemel görüşlerdendir.[552] Dede Korkut Hikayeleri'nde ise onu, vezir veya devlet adamı karakteri ile değil; ozanlar başı, danışman, keramet sahibi, kam (şaman) olarak görüyoruz. Ayrıca, Korkut Ata, ilk kopuzu yapan kişidir.[553]

Dede Korkut'un gerçek ismi, hayatı, yaşadığı çağ ve coğrafyayı kesin olarak aydınlatmak eldeki kaynaklar ve rivayet ile mümkün değildir. Destanlardan

---

548 Togan, **a.g.m.**, s.506-507.
549 Gökyay, **a.g.e.**, s.XLVI.
550 Togan, **a.g.e.**, s.55.
551 Hrıstiyan olan Aziz Kirkor'u, Kayseri piskoposu, Arsaklılar ülkesine ruhani lider olarak görevlendirir. Aziz Kirkor Arsaklılar ülkesinde Hrıstiyanlığı geliştirerek, putperestliği kaldırır. 325 yılında da görevini oğlu Aristak'a bırakarak kendisi Erzincan yakınlarında Mana mağarasında inzivaya ve ibadete çekilir. Aynı yılda orada ölür. Bakınız, Öztürk, **a.g.e.,** s.165.
552 Banarlı, **a.g.e.,** s.401.
553 Gökyay, **a.g.e.**, s.CXXXVIII.

çıkarılabildiği kadarıyla ise Dede Korkut'un kişiliği iki şekildedir:

1- Dede Korkut'un Kutsal Kişiliği: Destanlarda Dede Korkut, kerâmet sahibi biridir. Doğa üstü bir manevi güce sahiptir. Destanlarda şu gibi kerametleri görülmektedir: Gelecekten haber verme, halkın onun sözünü tutması, duasının Allah katında kabul olması. Dede Korkut'taki bu kerametlerin iki kaynaktan gelmiş olabileceği düşünülmektedir: 1- İslam Tasavvufu 2- Kök Tengri İnancı

Dede Korkut'un destanlarda İslam tasavvufuna uymayan davranışları, birinci ihtimali zayıflatıyor. Mutasavvıflardaki kamil insan olma hedefi, çile çekme, dergah… gibi unsurlar Dede Korkut'ta görülmüyor. Ermişlerinkine benzeyen olağan üstü olaylar yaşaması da yazıya geçirilene kadar uğramış olduğu değişiklikler olabilir, çünkü Türklerin İslam'ı henüz kabul ettiği ve değişim içerisinde olduğu 15.-16. yy'larda yazıya geçirilmiştir. Dede Korkut'un kutsal kişiliğinin Kök Tengri inancından gelmiş olabileceğini kabul edebiliriz. Ayrıca kerametlerini gizlememesi de kutsal kişiliğinin Kök Tengri inancından geldiğini güçlendirmektedir.

Orta Asya ve Sırderya boylarında, bir İslam evliyasından ziyade gelecekten haber verebilen, keramet sahibi olan Dede Korkut, İslam alemine yakın Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinde ise bir İslam evliyası hüviyeti ile görülüyor. [554]

2 - Dede Korkut'un Bilge Kişiliği: Dede Korkut sıradan insanlardan, devlet adamlarına kadar herkesin saydığı ve danıştığı bilgedir, öğüt vericidir. Bilgeliği

[554] Öztürk, **a.g.e.**, s.178.

eğitici, öğretici ve tenkit edicidir. Onun bu kişiliği tarih ve toplum yaşantısından gelmektedir.

Hayatı hakkında olduğu gibi, ölümü hakkında da bilgi yoktur. Sırderya Nehri'nin Aral Gölü'ne yakın yerinde Korkut istasyonu yakınında "Korkut Ata" kabri vardır. Kırgız Kazaklar, Özbek-Kara Kalpaklar bu kabri ziyaret ederler.[555]

C) DEDE KORKUT DESTANI

Oğuzların eski vatanları Sır-derya, Azerbaycan ve Kuzey-doğu Anadolu yörelerindeki yaşayışlarını dile getiren ve İslam öncesi Türk hayatından da önemli izler taşıyan Dede Korkut Hikayeleri, Oğuzların eski destanlarından kalma hatıralarla da zengindir. O kadar ki, bu hikayelerin aslı, belki de, eski Oğuz Destanı'nın vakalarıdır.[556]

Her biri ayrı ayrı 12 hikayeden ibaret gibi görünen bu destanda, hikayeler arasında müşterek taraflar da çoktur. Hikayeler arasında ki bir çok ortak çizgiler, Dede Korkut Hikayeleri'ne adeta bir bütünlük vermektedir.[557]

Dede Korkut'daki hikayeler, hep "Hanım hey!" hitabıyla başlamakta ve hitap edilen hana yöm (iyi dileklerde bulunma, dua) verilerek sona ermektedir. Bu husus

---

[555] İnan, **a.g.m.**, s.170; Kuzey-Kafkasya'da, Stavropol eyaletine bağlı bir Nogay köyünün adı da Korkut'tur ve bu ad oralı yaşlı bir köylünün söylediğine göre bizim Korkud'un adından gelmektedir. Bakınız, Gökyay, **a.g.e.**, s.CXV.
[556] Gömeç, "İslam Öncesi Türk ...", Banarlı, **a.g.e.**, s.399.
[557] Banarlı, **a.g.e.**, s.401.

destanların bir hana anlatılırken yazılmış olduğu kanaatini vermektedir.[558]

Hikayelerde, Hanlar Hanı Bayındır, diğer Türk hanlarının kendisine bağlı ve tabii oldukları bir büyük handır ki, Oğuzların hükümdarı gibi görünür. Bayındır Han'ın bunlara, Bayındır boyundan olduklarından, kendilerini Oğuz Han oğlu Bayındır'ın torunları sayan Akkoyunlu hanedanına yaranmak için sonradan katılması ihtimali var olmakla beraber bu hususta kesin bir şey söylenememektedir. Bunun nedeni, Bayındır Han'ın hüviyetinin karanlık görünmesi, onun şahsiyetinin zayıf olması ve iktidarın beylerbeyi Kazan'ın elinde bulunmasından da olabilir.[559]

F. Sümer, destan kahramanlarını gerçek şahsiyetler olarak kabul etmesine rağmen A. İnan, "Dede Korkut'taki kahramanlardan hiç biri tarihi şahıslar değildir" diyor. Ona göre bunlar, efsanevi şahsiyetlerdir. Oğuzların İslam kültürü tesiri altında düşündükleri devirlerde ise bunlar, milli kahramanlar ve fani alpler olmuşlardır. Oğuz Han, Salur Kazan, Kayan, Bayındur Han gibi isimlerin hiç biri tarihi şahıslar değildir. Bu isimlerin Türklerde büyük kabile ve göçebe devletlerin teşekkülü devrinde boy adları olduğu malumdur. Dede Korkut'taki 12 hikayenin de, eski Oğuz Destanının 12 epizodundan başka bir şey olmadığı hükmüne varmıştır. Büyük Oğuz Destanının 13. ve 14. yüzyıllarda elimizdeki son şeklini almış olabileceğini, Oğuz boylarının daha Moğolistan'da bulundukları zaman Korkut adıyla bağlı Oğuz Destanının teşekkül etmiş olabileceğini ileri sürmekte ve Buret Moğollarda Hurhut oymağı bulunduğunu, bu oymağın adının bizim Dede Korkut'u hatırlattığını tanık

[558] Sümer, **a.g.m.**, s.401.
[559] Sümer, **a.g.m.**, s.399, 426; Banarlı, **a.g.e.**, s.406.

olarak göstermektedir.[560]

Destanda Salur Kazan, *"Bir gün Ulaş-oğlu, tülü kuşun yavrusu, yoksul kimsesizin umudu, Amit Soyunun arslanı, Karacuğun kaplanı, konur atın iyesi. Han Uruz'un ağası, Bayındır Han'ın güveyisi, soylu Oğuzun devleti, kalmış yiğit arkası"*[561] şeklinde tanımlanır. Buradaki "Amit Soyu"nun, "Amit Suyu" şeklinde okunması, bir şüpheye yer vermiştir. 14. yüzyılın başında Akkoyunluların hükümet merkezi Amid (Diyarbekir) olması münasebetiyle Jirmunskiy, bunu "Amit Soyu" diye doğru okumuştur.[562]

Karaçuk dağları ise, Oğuzların ünlü dağlarıdır. Karaçuk'un adı, Beyrek'in, destanların baş kahramanı Salur Kazan Beğ'i övdüğü şiirinde de geçmektedir. Sümer'e göre, Karaçuk dağları, Sirderya boylarındaki, Karatav (tag) denilen ünlü sıra dağlardan başkası değildir. Bu dağın adı da Yakın Doğu'ya getirilmiştir. Yine destanlarda Salur Kazan Bey'in sürüsüne bakan sadık ve kahraman çobanın "Karaçuk" adını taşıdığını görüyoruz.[563]

Kazılık Dağı'nın adı da ("Kazılık Dağı! Akar serin suların") Dede Korkut Hikayeleri'nde çok geçmektedir. Gerek Azerbaycan, gerek Doğu Anadolu'da Kazılık Dağı adlı bir dağa rast gelinemiyor. Bu sebeple bu dağın, Türkistan'da olması, pek muhtemeldir. Bu dağ, Taşkentle Sayram arasında bulunmaktadır. Küçük bir dağdır,

---

[560] İnan, "Türk Destanlarına ...", s.225; Sümer, **a.g.m.**, s.414.
[561] Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu Hikayesi, Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul 2003, s.42.
[562] Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.LXI.
[563] Sümer, **a.g.m.**, s.409; Sümer, **a.g.e**., s.63-64.

Barthol'a göre de Kafkas dağlarıdır. [564]

Z.V. Togan'ın fikrine göre, Salur Kazan, 10. yüzyılın sonlarında, Samanilerle Karahanlılar arasındaki mücadeleye karışmış olan Oğuz beyidir. Salur Kazan, Selçukluların Horosan'a gelmelerinden az önce bu kabilenin Samani, sonra da Karahanlılar hareketlerine katılarak Horosan'a geçme hadiselerinin merkezini teşkil eden bir şahsiyettir. Oğuzların Müslümanlığı ilk kabul edenlerinden biri olmuştur. Şecere-i Terakime'deki rivayetlerin müellifi Ebu'l-gazi Bahadır Han ise, Salur Kazan'ın, Korkut ile aynı zamanda yaşadığına (Peygamberden 300 yıl sonra) işaret ediyor ve Korkut'un Kazan'ı öğen manzumesini de kaydediyor. [565] Görüldüğü üzere, bu rivayetlerin kahramanı Salur Kazan, bizim Dede Korkut Destanları'nın da baş kahramanıdır.

A. İnan'da, Salur Kazan'ın Peygamberden 300 yıl sonra yaşamış olduğu hakkında Oğuz-namenin verdiği bilgiyi, tarihi gerçek olarak kabul etmektedir. Buna gerekçe olarakta, Şecere-i Terakime'de, Salur Kazan'nın Peçeneklerle savaşlarından bir epizotun anlatılmasını ve Oğuzların Peçenekleri, 10. yüzyılın başlarında Hazar ile Aral arasındaki yurtlarından çıkarmış olmalarını, göstermektedir.[566]

Dede Korkut'ta, Salur Kazan'ın sası dinli Gürcistan ağzında oturduğundan bahsedilir. Hikayelerde, Trabzon, Karaçuk Dağı, Türkistan, Bayburt[567] gibi yer adları da geçmektedir. Sümer'e göre, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun tarihinde

---

[564] Sümer, **a.g.m.**, s.416; Öztürk, **a.g.e.**, s.212.
[565] Gökyay, **a.g.e.,** s.CVII, CXIII; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.84-85.
[566] İnan, **a.g.m.**, s.224.
[567] Bayburt, Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri yerlerden birisi olup daima onların elinde kalmıştır. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.411.

bize adı geçen yerlerde, bu Oğuz eline bir yer verilemediği gibi, bu Oğuz eli ile oralarda yaşadığını tarihçe bildiğimiz her hangi bir Türk devlet ve teşekkülü arasında, etnik husus dışta kalmak üzere, yakın bir münasebetin varlığı görülemiyor. Bilindiği üzere, Azerbaycan ve Doğu Anadolu Selçuklu hanedanı idaresindeki Oğuzlar tarafından 11. yüzyılın ikinci yarısında fethedildi. [568]

Dede Korkut Destanı'nın, tarih yönünden, birinci tabakasını "Oğuzların Peçenekler ve Kıpçaklarla olan savaşları" vermektedir. Tarih olaylarının ikinci tabakasını, "Akkoyunlular devri" oluşturmaktadır. O.Ş. Gökyay, Sümer'in, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Dede Korkut Destanları'nda geçen tarihi olayları, bunların Akkoyunluların tarihi ile yakın ilgisini, yer adlarını hiç dikkate almadığını, belirtmiştir.[569]

Z.V. Togan'a göre ise, Dede Korkut'daki tarihi ve coğrafi isimlerin çoğu, bu hikayelerin, Oğuzların daha Türkistan'ı terk etmedikleri bir zamana ait olduğunu göstermektedir. Oğuz Türkleri bunları batıya getirirken oraya göre mahallileştirmişlerdir ve batıda olup geçen vekayi ile de karıştırmışlardır. Onun için bu hikayelerdeki tarihi ve coğrafi isimleri doğru tayin edebilmek çok güçtür. [570]

Destanda, Salur Kazan'ın düşmanı olarak, kafirler azgını Şökli Melik'i görmekteyiz. Destanlarda Oğuzların düşmanlarına, umumi ad olarak "kafir" denilmektedir. Bu kafir düşmanların hangi kavimler olduğu zikredilmez. Şökli Melik

---

[568] Sümer, **a.g.m.**, s.403.
[569] Gökyay, **a.g.e.,** s.LVIII, LXVI.
[570] Bakınız, Zeki Velidi Togan'ın Gökyay'a lütfedip gönderdiği mektubundan, Gökyay, **a.g.e.,** s.XLIV.

ise, Oğuz beylerinin en büyük düşmanı olarak görünür. O, kafir düşmanın baş temsilcisidir. Başta Şökli Melik'in ki olmak üzere, Oğuzların düşmanları olan bütün kafir beylerinin adları Türkçedir. Şük (Şök) Türkçe'de sakin, sessiz anlamında olup, Şökli (Şükli) de herhalde buradan gelmektedir. Kesin olarak bilinen husus, Şökli'nin ad olarak Türklerce kullanılmış olduğudur.[571] "Melik" ise, İslam memleketlerinde Selçuk ve Moğollar devrinde, medeni ülkeleri idare eden ve çoğu Türk olmayan vasallara verilen bir unvandır, nitekim Rum sınırındaki ülkelerde kullanılan "Tekür" unvanı da böyledir.[572]

Hikayeye göre, Salur Kazan'ın ordası, sası dinli düşmanı Şökli Melik tarafından yağmalanır. Salur'un boyu uzun Burla Hatun'u, oğlu Uruz Bey[573] ve yaşlanmış anası düşmana tutsak gider. Daha sonra Kazan, Şökli Melik'in üzerine yürüyerek onu yener ve her şeyi geri alır. Bu destanın da bize olmuş bir olayı anlattığını sanıyoruz. Yani düşman başbuğlarından Şökli Melik'in, Kazan'ın ordasını basıp yağmalaması bir gerçek olacaktır. Şecere-i Terakime'de, Peçenek eli başbuğu Duymaduk'un Salur Kazan'ın babası Enkiş'in ordasını bastığı, Enkiş ve Salur Kazan'ın kaçtıkları, Kazan'ın anasının tutsak alınıp götürüldüğü, Enkiş'in naibi ile mal göndererek karısını kurtardığı söyleniyor. Bu sebeple, Kazan'ın tutsak alınan yakınlarını mal vererek kurtarmış olmasına kuvvetle ihtimal verilebilir. [574] Dede Korkut Kitabı'ndan farklı olarak, Ebu'l-gazi'nin aktardığı rivayette düşmanlara saldıran Salur Kazan değil, babası Enkiş'tir.

---

[571] Sümer, **a.g.m.**, s.416. Divanü Lügat-it Türk'te "Şük" kelimesi susturma edatı olarak geçiyor. Bakınız, Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e.,** Cilt I, s.335.
[572] Gökyay, **a.g.e.,** s.LII.
[573] Oğuz Kagan Destanı'nda Urum Kagan'ın kardeşi olarak Uruz (Rus) Begden bahsediliyor. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.426; Oğuz Kagan Destanı için bakınız, Bang-Arat, **a.g.e.,** s.7.
[574] Sümer, **a.g.m.**, s.416-417; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.57, 88.

Ayrıca, Salur Kazan'ın Şökli Melikten, yaşlı anasını kendisine vermesini istemesi üzerine Şökli Melik'in sarf ettiği, *"Yaşlı ananı götürmüşüz, bizimdir; sana vermeyiz, Yayhan Keşiş-oğluna veririz, Yayhan Keşiş-oğlundan oğlu doğar, biz onu sana karım koruz!"*[575] sözleri, Ebu'l-gazi'nin anlattığı bir hadiseyi daha hatırlatmaktadır. Şecere-i Terakime'de, Kazan'ın anasının tutsak alınıp, sonra geri döndükten 6 ay sonra bir oğlan çocuğu dünyaya getirdiğinden, Kazan Alp'ın da anasına "bu oğlanı nereden aldın?" diye değnekle vurup, anasının başını yardığından bahsedilir. [576]

Şecere'i Terakime'deki bu rivayet, esasta tarihi bir karakter taşır, Oğuzlarla Peçenekler[577] arasında olan savaşlara ait doğu ve Avrupa kaynaklarında pek çok bilgi vardır. Oğuzlar, Peçenekler ülkesine, Ermeni Denizi kıyısı yakınına ilerlemişlerdir. Tarihi bilgimize bakarak görülür ki, Salur Kazan'ın evinin yağmalanması rivayeti Peçeneklerle Oğuzlar arasında, Aral Denizi bölgesinde 9.-10. yüzyıllarda cereyan eden tarihi savaşların yankısıdır. Dede Korkut Kitabı'nda bu tarihi hadiselerin sonraki safhası aksetmiştir. Olaylar Kafkas sahasına geçmiş, Peçeneklerin yerini de kafirler (Hrıstiyanlar) almıştır. Kafirlerin beyi Şökli, Salur Kazan'ın ve onun kahramanlarının baş düşmanı haline gelmiştir.[578]

---

575 Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu Hikayesi, Gökyay, **Dede Korkut ...,** s.57.
576 Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.88
577 Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kıpçak-Kun (Kuman)lar, Avrupa'ya yayılarak oradaki milletler arasında kaybolup giden Türk zümrelerinden sonuncuları olmuştur. Peçenekler 9. asrın ortalarında Volga Nehri şarkından Karadeniz şimaline ve oradan da Bizans hududuna kadar gelmiş, Bulgarlar, Macarlar ve Bizanslarla mücadeleye başlamışlardır. Bunlar 1048'de Tuna Nehri'ni geçerken 800.000 kadar nüfus (yahut o kadar hane) teşkil ediyorlardı. Uzlar tarafından sıkıştırılan Peçenekler, Bizans tabiiyetini kabul ettiler. Bunların 1071 Malazgirt Savaşı'nda, Bizanslıları bırakarak milletdaşları olan Selçuklular tarafına geçtiklerini görüyoruz. Peçeneklerin Bizans hizmetinde bulunanları Hıristiyan olup, Macaristan'da yaşayanları Müslüman idiler. Peçenek ekseriyeti sonradan orta Tuna'da Macarlar arasında kaybolup gitmiştir. Bakınız, Togan, **Umumi Türk ...,** s.158-159.
578 Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.LII.

Salur boyunun Oğuz tarihindeki önemli yeri meselesiyle ilgili olarak P.N. Boratav, İbn Bibi'den bir rivayet aktararak, yukarıdaki görüşleri desteklemektedir: "İbn Bibi'de nakledilen bir rivayete göre "padişahlık bir nice müddet Salur boyundan oldu; onun bütün boylara üstün olduğu bir zaman, 'sağ koldan kimse bulunmayınca kurultay edip ve Salur hanını hepsinden müdebbir bulup han yaptılar. Çok zaman Türk'e ve Tacik'e hükmettiler. Sonra Türkistan ikliminde fetret olup....' hükümranlık, yine kurultay kararıyla Kınık boyundan Lokman'a (Selçuklulara) geçti..." Bu rivayet, Selçukluların kudret kazanmalarından ve Şah Melik bozgunundan önceki Oğuz çağını ana çizgileriyle anlatıyor. Salur'un hakimiyeti devrini, bu şema, Kazan Bey'in veya işleri bu adda bir şahsa izafe edilen Salurlu Han'ın yaşamış olacağı 10. yüzyılda, tarihle destan geleneğinin birbirini tamamlayacak şekilde haber verdiği Oğuz-Peçenek savaşlarının geçtiği Çağa yerleştirmemizi mümkün kılar."[579]

Hikayede, boyu uzun Burla Hatun, Salur Kazan'ın hanımı, Bayındır Han'ın kızı olarak görünüyor. Burla Hatun, Şecere-i Terakime'de de "boyu uzun" olarak vasıflanıyor. Fakat, orada Burla Hatun, Bayındır Han'ın değil, Sündün Bay'ın kızı olarak vasıflanıyor.[580] Olearius'un naklettiği rivayetlerde de, Oğuz kahramanı Kazan ile karısı Burla'nın mezarları, Tebriz bölgesi halkınca eski Oğuz destan geleneklerine bağlanmaktadır. Burla Hatun'un mezarının kırk adım boyunda olması ile onun Dede Korkut hikayelerinde ve Şecere-i Terakime'de "Boyu uzun Burla Hatun" diye anılması bu bakımdan manalıdır.[581] Ayrıca, Şecere-i Terakime'de, Kazan'ın babasının adı Dede Korkut Kitabı'ndakine uymamasına rağmen, Salur Kazan'ın oğlu

---

[579] Boratav, **a.g.m.**, s.42.
[580] Sümer, **a.g.m.**, s.426; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.97.
[581] Boratav, **a.g.m.**, s.60.

Uruz'un adı uymaktadır. [582]

"Kazan Bey'in oğlu Uruz'un tutsak olduğu boyu" hikayesinde, Burla Hatun, oğlu Uruz'un başına kötü bir şey geldiğini hisseder ve başlar söylemeye: *"Kuru kuru çaylara sucu saldım. Kara donlu dervişlere adak verdim. Yanıma dönüp baktığımda komşuma iyi baktım. Umanına usanına aş yidirdim. Aç görsem doyurdum, yalıncak görsem donattım. Dilek ile bir oğul gücile buldum. Yalınız, oğul haberini, a Kazan desen-e bana!"*[583] Burada, Burla Hatun'un toplum karşısındaki insani görevlerini belirten görüşlerinden, sorumluluklarından bahsediliyor. Kök Türk dönemi Ötüken Yazıtlarından Bilge Kagan Yazıtı'nda yer alan "*Aç gördüm doyurdum; Çıplak gördüm donatdım; Azı çok kıldım*" sözlerinde ifade edilen sorumluluk ile Burla Hatun'un sorumlulukları arasında çok yakın bir bağlılık seziliyor.[584]

Salur Kazan'a, Şökli Melik'e karşı yardıma gelen Oğuz beyleri arasında *"Demirkapı Denvendindeki demirkapıyı tepip alan, altmış, tutam ala gönderinin üçünde er böğürden, Kazan gibi pehlevanı üç kez atından yıkan, Kıyan Selçuk-oğlu Deli Dündar"*ın[585] adı geçmektedir. Burada belirtilen "bir savaşta üç kez Kazan'ı attan yıktığı" ifadesi Sümer'e göre, bir Üç-ok ve Boz-ok mücadelesine işaret etmektedir. Ayrıca Dündar adının 14.-15. yüzyıllarda Türkiye'de kullanıldığını bilinmektedir. Osman Bey'in amcasının adı Dündar olduğu gibi. A. Öztürk ise "bir savaşta üç kez Kazan'ı attan yıktığı" ifadesine, "Muhtemelen Oğuz içinde verilen toy ve yapılan yarışmalarda Salur Kazan gibi bir Alpı atından aşağı düşürmüş, ona üstün

---

[582] Sümer, **a.g.m.**, s.426; Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.83.
[583] Kazan Bey'in Oğlu Uruz'un Tutsak olduğu Boyu Hikayesi, Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.109.
[584] Öztürk, **a.g.e.**, s.203; ayrıca yazıtlar için bakınız, Atsız, **a.g.e.,** s.48; Gömeç, **Kök Türk ...**, s.118-119.
[585] Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.58.

gelmiştir" şeklinde farklı bir yorum yapmaktadır.[586]

Salur Kazan'a yardıma gelenlerden biri de, *"Amid ile Mardin kalesini tepip yıkan, demir yaylı Kıpçak Melik'ekan kusturan, gelip Kazan'ın kızını erlikle alan, Oğuzun aksakallı kocaları görünce o yiğidi alkışlayan, al mabmudi şavarlı, atı bahri hotazlı Karagüne-oğlu Karabudak"*tır.[587] Burada, Kıpçak Melik'inin, Selçuk'un babası Dukak gibi, Demir Yaylı lakabını taşıdığını görüyoruz. Olaylarda adı geçmez. Tarihçe, destanlarda olduğu gibi, savaşçı bir el olan Oğuz elinin 10. yüzyılda, kuzey ve kuzey-batı yönünde Kıpçaklar, Peçenekler ve hatta Hazarlar ile savaştıklarını bilinmektedir. Destanlarda Oğuzların kafir adı altında zikredilen düşmanlarının aslında, Oğuzların bu düşmanlarını veya pek muhtemel olarak onlardan birisini ifade ettiği sanılmaktadır. "Demir Yaylı Kıpçak Melik" adını da bilhassa göz önüne alarak, bu destanlardaki kafir düşmanlar aslında Kıpçaklar olmalıdır. Türkçe adlar taşıyan ve bazıları da melik unvanları ile zikredilen şahıslar da (Sofu Sandal Melik gibi) Kıpçakların başbuğları olmalıdır. Kıpçakların Müslümanlığı çok sonra olup, onlar ancak 12. Yüzyılın ikinci yarısında kümeler halinde bu dine girmeğe başlamışlardır.[588] Kara Budak'ın Kıpçak Meliki ile dövüşmesi, Oğuzlarla Kıpçaklar arasındaki tarihi çarpışmaların bir yankısı olup bu savaş, Oğuzların Orta-Asya'daki yurtlarında geçmiştir.[589]

Kazan'a yardıma gelen Oğuz beylerinden Gaflet Koca-oğlu Şer Şemsettin ise, Türkçe olmayan ad taşıyan (Müslüman ad taşıyan) iki beyden birisidir. Diğeri bey de,

---

586 Sümer, **a.g.m.**, s.428; Öztürk, **a.g.e.**, s.196.
587 Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.58.
588 Sümer, **a.g.m.**, s.410-413.
589 Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.L.

İç-Oğuzun Dış-Oğuza isyan ettiği hikayede adı geçen, Düzen-oğlu Alp Rüstemdir. [590]

Şökli Melik'e karşı yapılan savaşta da olduğu gibi, hikayelerde geçen savaş tasvirlerinde ordu, tıpkı daha sonra Osmanlı ordusunun savaş nizamında gördüğümüz gibi, düşman karşısında hilal veya at nalı şeklinde düzenlenmektedir. Sağ ve sol kanatlar bu hilalin iki ucunu tutar. Ortada, savaşı idare eden başbuğ, ordunun ağırlık merkezi bulunur. [591]

Dede Korkut Hikayeleri arasında "Duha Koca oğlu Deli Dumrul" hikayesi, diğer hikayelerden ayrılmaktadır. Bu hikayede Hanlar Hanı Bayındur Handan ve baş kahraman Salur Kazan'dan söz edilmediği gibi öteki Oğuz kahramanlarının da adı geçmez. Hikayenin iki ana ve soylu karakteri Deli Dumrul ile ona ölümlere kadar bağlı olan adını bilmediğimiz vefalı karısıdır. Destanda, "*Hanım hey! Meğer hanım, Oğuzda Duha Koca-oğlu Deli Dumrul derlerdi, bir er vardı. Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmıştı, geçenden otuz üç akça alırdı, geçmeyenden döğe döğe kırk akça alırdı. Bunu niçin böyle ederdi? Onun için ki benden deli, benden güçlü bir er var mıdır ki çıka benimle savaşa derdi. Benim erliğim, bahadırlığım, cılasınlığım yiğitliğim Rum'a, Şam'a gide, ün sala derdi."*[592] şeklinde tanımlanan Deli Dumrul'un, Azrail'le savaşması ve eşinin, Deli Dumrul'un yerine ölümü seve seve göze alması, hikayenin iki ana temasıdır.

Burada anlatılan Deli Dumrul hikayesi Jirmunskiy'e göre, yeni Grek, özellikle Asya folklor geleneğinde yaygın olan iki konuyu birleştirmektedir: 1.) Kahramanın

---

[590] Sümer, **a.g.m.**, s.428-429.
[591] Gökyay, **Dede Korkut ...,** s.16.
[592] Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikayesi , Gökyay, **a.g.e.**, s.121.

Azrail ile mücadelesi. Bu birçok yeni Grek-Yunan varyantlarında geçer, hele Bizans Destanı olan Gigenis Aktritas'ta. 2.) Kocasını kurtarmak için, ana ile babanın reddinden sonra kadının hayatını feda etmesi. Bu da yine Digenis ile ilgili efsanelerde geçer.

O.Ş. Gökyay ise, "Dumrul hikayesinin Digenis ile olan sıkı bağlantısını, kahramanın babasının adı Duka Koca, şüphe götürmez bir şekilde ispat etmektedir" demektedir. Digenis, tanınmış Bizans ailesi Duka'dan geliyordu. Ona göre, Digenis ile ilgili olarak, Dumrul'un çavının Rum'dan Şam'a kadar yani İstanbul'dan Suriye'ye kadar yayıldığı hakkındaki sözü gösterilebilirdi. Digenis Efsanesinin yayılış merkezi Trabzon'du, Oğuzlar Trabzon'la 13.-15. yüzyıllarda sık sık temas etmişlerdi. Trabzon yakınında Digenis'in efsanevi mezarı da vardır. Gökyay'a göre, Deli Dumrul hakkında Oğuz Halk ozanlarının meydan getirdikleri hikaye de buradan meydan gelmiştir. Sonradan bu hikaye Dede Korkut'un adı etrafında teşekkül eden Oğuz destanına katılmıştır.

Yazıcı-oğlu Selçuk-namesi'nde, Oğuzların efsanevi kahramanlarından, Dede Korkut Kitabı'nda geçen bütün adlar sıralanırken Deli Dumrul'dan "Altın köprü yapan, Azraille savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atını oynatan Tokuş Koca-oğlu Tuğrul Sultan" diye söz edilmektedir. Bundan oldukça eski bir destan parçasına bir ima bulunduğu çıkarılabilir. Jirmunski'ye göre burada Deli Dumrul'un yerini "Tuğrul" almıştır ve bu değişme ilk Selçuklu sultanlarından birinin adının halk arasında hala yaşaması sayesinde gerçekleşmiştir. [593]

[593] Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s. LXVI, DLXIV.

Bahaddin Ögel'e göre de, Tuğrul Sultan, Dede Korkut'ta "Deli Dumrul" oluyordu. Sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır: "Çünkü Türk adları arasında, "Dumrul" diye yazılıp, söylenen bir kişi adını, görmüyoruz. Bu destanda, Deli Dumrul yerine, "Altın köprü yapan", Tokuş-Koca oğlu Tuğrul Sultan'dan söz açılmaktadır. "Duha oğlu Deli Dumrul" gibi, garip bir Türkçe kişi adı da, sona ermiş oluyor. Metinler kopya edilirken, (ğ) nin, (m) okunması, böyle bir yanlışlığa yol açmış olsa gerekir."[594]

Faruk Sümer, destan kahramanlarının ve sahnede görünen şahısların yaşamış gerçek şahsiyetler olduğuna inanmaktadır. Ona göre, Oğuzlar hakkındaki bilgimizin pek az olmasından dolayı bu tarihçe tespit edilememektedir. Ayrıca, destanlardaki hayal unsurları kahramanlarda değil, olaylarda aranmalıdır. Çünkü, kahramanların ad ve sanları, mevkileri, hususiyetleri, bize onların uydurulmuş kimseler olmadıklarını kesin olarak gösteriyor, dedikten sonra buna Deli Dumrul örneğini veriyor: "Mesela Deli Dumrul'un bu adı ve lakabı bile onun uydurma bir şahsiyet olmadığına bir delil olabilir. O, Duha Koca adlı birisinin oğludur. Yani bütün kahramanlar gibi babasının adı bellidir ve yine onlar gibi bir beydir. O, yüreği pek, atılgan ve çabuk parlayan bir kimse olduğu için, kendisine, destanlardaki bazı kahramanlar gibi, deli lakabı verilmiştir.[595] Nitekim Dumrul, bir kuru çayın üstüne kurduğu bir köprüden geçenlerden, bileğinin gücüne güvenerek, haraç almaktadır. Hatta köprüsünden geçmek istemeyenleri dahi, haraç almak için, geçmeğe zorlamaktadır. İşte, tarihi Deli Dumrul'un şahsiyeti bu olup, eldaşları arasındaki ünü ve hatıralarda yaşaması buradan yani köprüsü başında veya kendi yurdu üzerinde gelip geçenden haraç

594 Ögel, **a.g.e.,** Cilt II, s.40-41.

595 Osmanlı devrinde de bu gibi şahıslar için aynı deyim kullanılmış ve akıncılar gibi sınırlarda oturan, gözü pek gençlerden müteşekkil askeri atlı sınıfına deli adı verilmiştir. Bakınız, Sümer, **a.g.e.**, s.375.

almasından geliyor.”

Deli Dumrul’un gerçek bir şahsiyet olabileceği yönünde bir not da İbn Fadlan’dan düşebiliriz: İbn Fadlan 925 yılında bir kervanın arasında Oğuz yurdunu geçerken bir Oğuz önlerini kesmiş, ancak istediği verildikten sonra kervanın hareketine müsaade etmişti. [596]

Dede Korkut Destanı’nın “Kanlı Koca oğlu Kanturalı boyu” hikayesinde de, Deli Dumrul hikayesinde olduğu gibi Hanlar Hanı Bayındur Handan, Salur Kazan’dan ve diğer Oğuz kahramanlarından bahsedilmez. Hikayeye göre, Kanturalı, Oğuz Han zamanında yaşayan Kanlı Koca’nın oğludur. Kanturalı, Trabzon tekfurunun, güzel kızı “Sarı-donlu Salcan Hatun”u alabilmek için üç canavarla savaşmak zorunda kalır. Sonunda muradına erer.

Togan’a göre, buradaki Kanlı kelimesi, Kanglı aşiretini işaret ediyor olmalı.[597] Kantura sözü ise Sümer’e göre, eski bir kelime olmalı. Tanınmış Arapça sözlükleri ve hadis kitaplarında Kanturaoğulları adının Türkleri veya bir Türk elini ifade ettiği söyleniyor. Kantura sözünün süslü bir elbise veya süslü kaftan gibi bir giyim eşyası olması da muhtemeldir. Böylece bu kelimenin anlamı, kahramanın adının mantıklı bir şekilde izah edilebilmesine imkan veriyor. Yani Kanturalı, kantura adlı elbisenin sahibi demek oluyor. Buna göre de Sümer, Kanturalı kahramanın adı değil lakabı olmalıdır, diye düşünmektedir. Gökyay ise, Kanturalı adını bir giyecek adına bağlamanın doğru olmadığı kanaatindedir. Ayrıca, Sarı-donlu Salcan Hatun’daki

[596] Sümer, **a.g.m.**, s.414.
[597] Bakınız, Togan’ın Gökyay’a gönderdiği “Salur Kazan ve Bayındurlar” hakkındaki çalışması; Gökyay, **a.g.e.**, s.CX.

"sarı" ismi, Gökyay'a göre, Kıpçaklarla beraber zikrolunan ve isimleri "Sarı" şeklinde yazılan Türk kabilesi olsa gerektir.[598]

Hikayeye göre, Kanturalı'nın, iyi ata binen, kılıç kuşanan, yiğit bir erkek gibi davranabilen bir eş istediği görülür. Kanlı Koca'nın *"Oğul sen kız istemezmişsin, bir cilasın bahadır istermişsin"* sözü üzerine Kanturalı,*"Evet, canım baba, öyle isterim. Yoksa varasın, bir cicibici Türkmen*[599] *kızını alasın, üzerine düşeyim, karnı yırtıla*"[600] der. Destanlarda Türkmen adı iki defa geçiyorsa da Sümer'e göre, bu ad, Oğuz elini ifade etmemektedir. Bilindiği üzere, destanlar, Oğuzların İslamlığı kabul etmeleri ile ilgili olarak Türkmen adını taşıyan torunları arasında meydana geldi ve onlar arasında yazıldı. Destandaki kahramanın babasının evermesinden bahsettiği Türkmen kızı, haiz olduğu vasıfları ile yerleşik hayat yaşayan veya bu hayat ile yakından ilgili bir topluluğu temsil ediyor. Bu topluluk 10. yüzyılda Oğuzların doğusunda başlıca Talas bölgesinde yaşayan Müslüman Türkmenler yahut Oğuzların Müslümanlığı kabul ederek Türkmen adını alan şehir ve köylerde yaşayan kardeşleri olabilir. Yine, Begil oğlu Emrenin boyu hikayesinde, Emre'nin meydan okuması üzerine kafirlerden birisinin söylediği, *"Oğuzun arsızı Türkmen'in delisine benzer"*[601] sözünün, atalar ile torunlar arasındaki davranış farkını göstermek için söylenmiş olduğu, yani burada Türkmen'in destanların yaşadığı Türkmenleri ifade ettiği ileri sürülebilir ise de, Sümer'e göre bu cümle, Türkmen'in, Oğuzlara çağdaş bir el veya

[598] Sümer, **a.g.m.**, s.400; Gökyay, **a.g.e.,** s.LXVI, CX.
[599] Oğuzlar, Selçukluların başlığı altında İran'a girdiklerinde, Gazneli müverrihleri onları Türkmen adıyla anmışlardır. Bununla beraber bu zamanlarda Oğuzlardan kendi el adları ile de (Guzz=Oğuz) bahsedilmiştir. Oğuzlar, Tuğrul Bey'in idaresinde Orta ve Batı İran ile Irak'a geldikleri, Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları yıllarda kendilerine umumiyetle Oğuz denildiğini görüyoruz. Fakat Melikşah zamanından itibaren, Yakın doğu ülkelerinde de Türkmen, Oğuz'un yerini almış ve Oğuzlar artık yalnız bu ad ile anılmış ve bu, yüzyıllar boyunca böylece sürüp gitmiştir. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.403.
[600] Kanlı Koca Oğlu Kanturalı Boyu Hikayesi, Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.131.
[601] Begil Oğlu Emrenin Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.179.

topluluğu ifade ettiğini açıkça göstermektedir. [602]

Dede Korkut'ta geçen "Türkmen" sözü için Gökyay da, şu yorumu yapmaktadır: "İslamlığın Oğuzların arasında yayıldığı 10. yüzyılda, Müslüman Oğuzlara Türkmen denmiştir. Nereden geldiği bilinmeyen bu ad, sonradan büsbütün Oğuz yerine kullanılır olmuştur. Görünüşe bakılırsa bu tabir Oğuz zümresinin bu sırada Müslümanlığı kabul etmiş olan bölüğünü ifade etmekte bulunmuştur. Göçebe Oğuz kabilelerini kastederek Bizanslı yazarlar, Küçük-Asya'daki Oğuzları da "Türkmen" olarak adlandırmaktadır. Bence Oğuz ve Türkmen, iki ayrı kavim olmaktan çok, biri yerleşik, nispeten terbiyeli ve daha medeni; öteki göçebe, iki ayrı tarzda hayat süren aynı kavmi ifade etmektedir."[603]

İslam kaynaklarından El-Cemahir fi ma'rifet el-cehavir'de yer alan Türkmen'le ilgili şu notu da aktarmakta fayda vardır: "Eskiden Oğuz Türklerinden Müslüman olup Müslümanlar arasına katılanlar, iki taraf arasında tercüman olurlardı. O kadar ki, bir Oğuz Müslüman olunca "Türkman oldu" derlerdi. Bunlar Türk olmalarına rağmen, Müslümanlar tarafından 'Türkman yani Türklere benzeyen' denildi."[604] Destanımızda Türkmen adının iki kere kullanılmış olması, Öztürk'e göre, asıl destanların Oğuz adının yaygın olarak kullanıldığı İslamiyet'in gelişmediği yıllarda teşekkül etmiş olduğunu göstermektedir.[605]

Destanlarda, yapılan fütuhat dikkate alınırsa, büyük bir imparatorluğun sınırı

---

[602] Sümer, **a.g.m.**, s.404.
[603] Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.XXXVI.
[604] Şeşen, **a.g.e.**, s.202.
[605] Öztürk, **a.g.e.**, s.192.

çizilmektedir. Bu imparatorluk kuzey-doğuda Horosan'a, kuzeyde Kafkas dağlarına, Gürcü ve Abaza memleketlerine, Trabzon Rum Kırallığına, güneyde Fırat havzası, Mardin ve Diyarbekir'i içine alarak Umman denizine kadar inmektedir. Bu, Akkoyunluların genişleyip güçlerinin arttığı devrin coğrafyasına uygun olduğu gibi bu devirde geçen tarihi olaylara da uygundur. Akkoyunlularla Trabzon İmparatorluğu'nun barış ve savaş münasebetlerini gösteren bir çok tarihi kayıtlar da vardır.[606]

Ettore Rossi de, Dede Korkut Hikayeleri'nin (Deli Dumrul ve Tepegöz gibi mitoloji konularını işlemiş, tarih-dışı kalmış olanlar bir yana) tarihi zemini olarak Akkoyunlular çağını görür. Rossi'nin bu incelemesinde, Dede Korkut Destanları ile Akkoyunlular tarihinin ilgisine dair ileri sürdüğü delillerin en önemlisi, Destan kahramanlarından Kan-Turalı ile Akkoyunlu Tur Ali Bey'in aynı şahıs olması gerektiği hakkındaki düşüncedir. Boratav'da bu düşünceye katılmaktadır.[607]

Esasen Akkoyunlular'ın 14. yüzyılda Trabzon-Rum İmparatorluğu ile münasebetleri hakkında hatıraları mevcut olup, bu da 15. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış, resmi Akkoyunlu tarihi Kitab-ı Diyarbekriyye vasıtasıyla bizce bilinmektedir. Bu hatıra ise Duharlı boy beyi Yusuf Beg'in Trabzon-Rum ordusu tarafından yenilip öldürülmesi, boy ve çoluk çocuğunun tutsak edilmesi sebebiyle Kutlu Beg'in, Trabzon tekfurunun üzerine yürüyerek onu bozguna uğratıp, Duharlıları kurtardığı ve tekfurun kızını tutsak ettiğinden ibarettir. Bu hatıranın da oldukça destanileşmiş olduğu görülüyor; şöyle ki Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Beg,

---

[606] Gökyay, **a.g.e.,** s.LX.
[607] Boratav, **a.g.m.**, s.32-33.

1352’de Trabzon-Rum İmparatoru III. Aleksios’un kız kardeşi ile evlenmişti. Trabzonlular böyle bir evlilik tedbiri ile iki taraf arasındaki akrabalık bağları sayesinde dostluk tesis etmişti. Ayrıca bu, her zaman başvurdukları bir tedbirdi. Kutlu Bey’in karısı olduktan sonra Despina Hatun diye anılan bu prensesin, Akkoyunlu-Trabzon münasebetlerinin dostane bir şekil almasında büyük bir rol oynadığı anlaşılıyor. Evlenme tarihinden sonra Akkoyunlu akınlarının tamamen durması, iki taraf arasındaki ziyaretler, ezcümle Kutlu Bey’in 1365’de kayınbiraderini Trabzon’da ziyaret etmesi bunu açıkça gösteriyor.

Kanturalı Hikayesinin, 15. asrın hemen başlarında tespit edildiğinin anlaşılması üzerine A.S. Erzi, 14. asrın sonlarına kadar yaşayan bir kimse ile alakalı herhangi bir tarihi hadisenin, daha 15. asrın ilk yıllarında, menkıbevi bir mahiyet alabileceğini asla düşünmemektedir. Dolayısıyla Erzi, Rossi’nin düşüncesini desteklememektedir. [608]

Sümer de, “Kitab-ı Diyarbekriyye’de Trabzon İmparatoru’nun kız kardeşi ile evlenen Tur Ali Beg değil, onun oğlu Kutlu Beg’dir ve Tur Ali Bey’in babasının adı Pehlevan Bey, bizim Kanturalının ki ise Kanlı Koca’dır” diyerek, Rossi’nin Kan-Turalı ile Akkoyunlu Tur Ali Bey’in aynı şahıs olması gerektiği hakkındaki düşüncesine katılmamaktadır. Rossi’nin Kanturalı ile ilgili düşüncesini, “tarih ve destan yönünden bu benzetme mümkün değildir” diyen Öztürk de kabul etmemektedir. [609]

[608] Adnan Sadık Erzi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar, **Belleten**, 18/70, Ankara 1954, s.187-192.
[609] Sümer, **a.g.m.**, s.399; Öztürk, **a.g.e.**, s.190.

M. F. Kırzıoğlu ise, burada ileri sürülenlerden büsbütün başka bir görüş ortaya atmıştır. Ona göre, Dede Korkut Kitabı'ndaki hikayeler, Arsaklılar çağındaki Oğuzların Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Gürcistan'daki "altı asra varan hakim ve sonra da dağınık derebeylikler halindeki yaşayışlarına" ait bulunmaktadır. Bu görüşü desteklemek için, M.Ö. 150 ile M.S. 400 yılları arasında Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da hüküm süren Arsak-Parth'lıların Türk aslından olduklarını ispat etmeye çalışmıştır. O, destanın Anadolu'da 14.-15. yüzyıllar (Akkoyunlular çağı) tarihi olayları ile herhangi bir ilgisini de kesinlikle reddetmektedir.[610]

Dede Korkut'un "Basatın Tepegözü öldürdüğü boyu" hikayesi, Deli Dumrul hikayesi gibi daha çok mitolojik unsurları içerisinde barındıran bir hikayedir. Hikayeye göre, bir gün Oğuz otururken üstüne yağı gelir. Kaçıp giderken Aruz Koca'nın oğlancığı düşer. Bir aslan onu bulur ve besler. Oğuz yine günlerden sonra gelip yurduna konar. Daha sonra oğlancığı, zor da olsa aslanın elinden alırlar ve Dede Korkut tarafından oğlancığa Basat adı verilir. Burada, Aruz'un oğlu ve Kıyan Selçuk'un kardeşi Basat'la, gövdesi adam, tepesinde bir gözü olan Tepegöz'ün mücadelesi ana temadır. Bu zorlu mücadeleyi, sonunda Basat kazanır.[611]

Akkoyunlu hanedanının atalarından Uzun Hasan Bey'in otuz dokuzuncu ceddi "Bisüt Han"ın, destanımızdaki Basat olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Ebu Bekr Tahrani'nin "Kitab-ı Diyarbekriyye" adlı eserinde, Bisüt Han'dan bahsederken şunları yazıyor: "Bisüt Han yüz yirmi yıl saltanat sürdü. Moğol askeri babasının evine hücum ettiği vakit annesi ona hamile idi. Kaçarken doğurdu ve onu yolun

---

610 Fahrettin Kırzıoğlu, "Dede-Korkut Oğuz-nameleri Coğrafyası ve Düşünceler", **Birinci Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1978, s.274.
611 Basatın Tepegözü Öldürdüğü Boyu Hikayesi, Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.158-170.

üstüne atarak savuştu. İhtiyar bir kadın onu kaldırdı, ihtimamla saklayıp büyüttü. Yürümeğe başladı. Kadın, onu dört ay inek sütü ile besledi. Babası tekrar ülkesine döndüğü zaman onun varlığını öğrendi ve kadından geri alarak adını Bisüt koydu"

Erzi, destanımızda anlatılanlarla, bu metni mukayese ederek Basat ile Bisüt'ün aynı şahıs olduğu konusunda şüphesizdir. Erzi'ye göre, ikisinin macerası da anahatlarıyla birbirinin aynıdır. Ebu Bekr Tahrani, Bisüt hakkında duyduğu veya okuduğu menkıbeye –eserine yakışır bir şekilde- daha realist ve tarihi bir veche vermek istemiş ve bu maksadla Dede Korkut'taki "yağı" yerine Moğol askeri", "arslan" yerine de "ihtiyar bir kadın"ı koymuş olmalıdır. Ayrıca "Basat" isminin "Bisüt" olarak bozulması sebebini de şu şekilde açıklamaktadır: "Bu şekil her halde muahhar bir halk etimolojisi mahsulüdür ve Basat'ın ana sütünden mahrum olarak büyüdüğünü (Bi-süt=Sütsüz) ifade etmektedir." Erzi, verdiği bu kaydı, Dede Korkut Hikayelerinin elimizdeki yazılı şeklinin Akkoyunlu (Bayındurlu) muhiti ile alakası hakkında ileri sürülen düşüncelerin doğruluğunu teyit eder mahiyette bulmaktadır. [612]

Dede Korkut Hikayelerin'de Akkoyunulu tesirinin açıkça görülmediğini savunan Sümer ise, Basat Destanının Kitab-ı Diyarbekriyye'de Akkoyunlu hanedanının atalarından Bisüt hakkında anlatılan hikaye ile benzerlik gösterdiği ve Bisüt'un da Basat'ı ifade ettiği yönündeki iddiaları kabule şayan görmemektedir. Basat kelimesi için de, "bu kelime Moğol-Bisut (Bisuut) boyunun ismidir" demektedir.[613]

[612] Erzi, **a.g.m.**, s.184-185.
[613] Sümer, **a.g.m.**, s.427.

Destanın diğer kahramanı Tepegöz ise, Sümer'e göre, belki de aslında Oğuzlara büyük acılar çektirmiş ve kayıplar verdirmiş bir düşmanı temsil etmektedir. Yani Tepegöz, bu lakapla anılan Peçenek, Kıpçak gibi bir düşman başbuğu olabilir. O, üst üste yaptığı baskınlar ile Oğuzları ve bilhassa Boz-okları korkunç yenilgilere uğratmıştı. Basat, Tepegöz'ü yenip öldürerek ihtimal kardeşinin ve eldaşlarının öcünü aldı. Aradan zaman geçince Tepegöz, bu lakapla anılmasından ve belki dış bir tesir ile de, tabiat üstü bir varlık olarak tasavvur edildi. [614]

Öztürk'e göre, destandaki Tepegöz motifi, daha eski çağlarda, İskitlere kadar çıkmaktadır. Heredot tarihinde Arimaspiler adı ile anılan ve tek gözlü oldukları belirtilen kavmin Orta Asya'da yaşadığı kaydediliyor. Ona göre, biraz da masal niteliği taşıyan destandaki Tepegöz bu kavimden kalmış bir hatıra olmalıdır.[615]

Tepegöz motifinin Yunanalılardan alıntı olduğu iddialarına karşı ise A. İnan, "Manas Destanı'nda yer alan Er Töştük hikayesinde Elaman'ın nehirde gördüğü akciğerden (Dede Korkut'ta yağnak) Calmaguz (Dev, canavar) çıktığını tasvir eden sahife, "Tepegöz"ün doğduğu vakıasına o kadar müşabihtir ki, artık "Tepegöz" Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra Yunan sikloplarından alınmış ve hikayeye girmiş demeğe mahal yoktur" cevabını vermektedir.[616]

Uşun Koca oğlu Seğrek boyu hikayesinde, Uşun Koca'nın iki oğlu vardır. Biri Eğrek, diğeri ise Seğrek'tir. Fakat Eğrek, kafir düşman elinde tutsaktır. Seğrek, kardeşi için kafirle mücadele eder ve kardeşini kurtarır. Buradaki Usun Koca, Uysun-

---

[614] Sümer, **a.g.m.**, s.414-415.
[615] Öztürk, **a.g.e.**, s.189.
[616] İnan, "Kitab-ı Dede Korkut ...", s.171-172.

Vusun-Usun-boyunun destanlarda yer alan izleri veya hatırasıdır. Usun-boylarında İğrek ve Çiğrek de destanlarda, bu boyların hatırası olarak kişileşmişlerdir.[617] Uşun Koca oğulları Seğrek ve Eğrek, malum ve yaşayan kabilelerdir ki Tiyanşan'ın batısında Çu havzalarında ve Fergana dağlarında yaşamışlardır.[618] Ebu'l-gazi'de Uysun, bir boy olarak Uygurların ataları olan Vusunlardır. [619]

Şecere-i Terakime'de yer alan bir rivayete göre, daha önce de belirttiğimiz gibi, Salur Kazan'ın anası, Becene İli tarafından tutsak edilip, sonra esaretten kurtulup eve döndüğünde 6 aylık hamile idi. Doğurduğu oğlanı İt Becene ilinden buldu deyip, adını Eyrek koyarlar. Türk içinde adet budur ki, itin adını Eyrek, Seyrek koymak.[620]

F. Sümer'in, "Konunun gerçekliği o kadar bellidir ki, okuyucu kendisini bir tarihi eserin sayfaları karşısında sanar." dediği hikaye, İç-Oğuzun Dış-Oğuza asi olduğu ve Beyrek'in öldüğü hikayedir. Burada, İç-Oğuzun Dış-Oğuza isyan etmesine sebep olarak, Kazan Beg'in (açıklanmayan bir sebepten dolayı) yağmalı toyunu, Boz-okların bulunmadığı bir zamanda, yalnız Üç-oklara yani, kendi öz kolunun beylerine vermiş olması gösterilmektedir. Beylerbeyi Kazan'ın bu hareketi, Boz-okların başı Aruz'un gücüne gider ve Kazan'a düşman olur. Bunun üzerine Aruz'un beylerinin de, Aruz'un dostuna dost, düşmanına düşman olmaları, tabilik ve metbuluk münasebetlerini pek güzel bir şekilde ifade etmektedir. Görülüyor ki, Boz-oklu (Dış Oğuz) beylerin tabilik hususunda, doğrudan doğruya Kazan ile bir

---

617 Öztürk, **a.g.e.**, s.160;
618 Bakınız, Zeki Velidi Togan'ın Gökyay'a gönderdiği "Salur Kazan ve Bayındurlar" hakkındaki çalışması; Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.CX.
619 Öztürk, **a.g.e.**, s.160.
620 Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.88.

münasebetleri yoktur. Onların metbuu kendi kol başıları Uruz Koca'dır. [621] Hikayenin sonunda isyan bastırılır, fakat Beyrek, Boz-oklar tarafından öldürülür.

Dede Korkut Destanı, maalesef kardeş kavgasının yapıldığı, kardeş kanının döküldüğü bu son hikaye ile son bulmaktadır. Bu da, gerçekte Oğuz teşkilatı içerisinde yaşanan anlaşmazlıkları, sorunları göstermektedir.

Oğuz elinin Üç-ok ve Boz-ok adları ile iki kola ayrılması tarihi bir gerçektir. Reşidüddin Oğuz-namesinde, Oğuz Han'a atfedilen bir geleneğe göre, Boz-oklar hakim kolu teşkil edecekler, bundan dolayı da hükümdarlar bu koldan çıkacaktır. Dede Korkut Hikayelerinde ise durum aksinedir. Yani burada siyasi üstünlük Boz-oklarda (Dış Oğuz'da) değil Üç-oklarda (İç Oğuz'da) olacaktır. Oğuz eli hükümdarı ve kendi kolu beylerinin olduğu gibi, Boz-oklu başbuğunun da metbuu olan beyler beyi, Üç-oklardandır. Tarihçe de, bir çok Türk hanedan ve ailelerin bu koldan oldukları bilinmektedir. [622]

Dede Korkut Hikayeleri'nde, bütün aristokratik cemiyetlerde olduğu gibi Oğuzlar'da da orun yani protokole büyük bir önem verildiği görülüyor. Siyasi ve içtimai toplantılarda bu toplantılara katılanların oturacakları yerler belli idi. Bayındır Han'ın veya beylerbeyi Kazan'ın divanında sağ kola mensup beyler sağda, sol kola mensup beyler solda, has beyler dipte oturmakta idiler. Bu toplum içinde naiplerin, [623] nökerlerin[624] ve inakların[625] da ayrı yeri vardı. [626]

---

[621] Sümer, **a.g.m.**, s.415, 423-424.
[622] Sümer, **a.g.m.**, s.419-420; Reşideddin Oğuz-namesi için bakınız, Togan, **Oğuz Destanı ...**, s.48.
[623] Naibler, Oğuz hükümdarlarının (yabgularının) en yakın adamlarıdır. Oğuz yabgularının ve beylerinin naiblerine 'kül erkin' denildiği bilinmektedir. Oğuzlar, İslam ülkelerine geldikten sonra 'yabgu' gibi 'kül erkin' kelimesini de kullanmamışlardır. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.429.

Bu protokola, Bamsı Beyrek hikayesinden örnek verebiliriz: *"İç Oğuz, Dış Oğuz beyleri Bayındır Han'ın sohbetine toplanmıştı. Bay Büre Bey de Bayındır Han'ın sohbetine gelmişti. Bayındır Han'ın karşısında Kara Güne oğlu Kara Budak yaya dayanıp durmuştu. Sağ yanında Kazan oğlu Uruz durmuştu. Sol yanında Kazılık Koca oğlu Bey Yeğenek durmuştu."*[627]

Dede Korkut Kitabı, Orta-Asya'da yaşayan Oğuzlarla onların Anadolu'ya gelmiş olan boylarının toplum hayatını türlü yönlerden aydınlatma bakımında bize ışık tutan bir kitaptır.[628] Hikayelerde yer alan zengin motiflerden bazılarına, burada yer vermeye çalışacağız.

Dede Korkut Hikayeleri'nde atın, kahramanın onu, kardaşından ileri sayan bir yeri vardır. At, Türkün hayatında en üstün yeri tutmaktadır. Baş-Kahramanlar hep atlarıyla birlikte anılmaktadır. Türk destanlarında, daha Orkun Yazıtları'ndan başlayarak, kahraman kadar önem taşıyan ve kendilerine değer verilen atlar görüyoruz.[629]

Türklerde atla ilgili, Togan'ın verdiği şu bilgiyi de eklemek istiyoruz: "Çinliler,

---

[624] Destanlarda geçen "nöker" sözü, yoldaşın müradifi olarak kullanılmaktadır. Beylerin, bey çocuklarının hiçbir zaman yanlarından ayrılmayan arkadaşları vardı ki, bunlara umumi olarak yoldaş denildiği görülüyor. Yoldaş kelimesi deyim olarak Moğolca 'nöker' sözünün karşılığıdır. Nitekim tarihte de yoldaş kelimesinin bu anlamda kullanıldığına dair bazı misaller vardır. Osmanlı devrinde Yeniçerilere yoldaş sözü ile hitap edildiği de malumdur. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.430.

[625] İnak, hükümdar ve büyük beylerin daima yanlarında bulunan hususi hayatlarına girmiş kimselerdir. İnak sözü, İlhanlılardan itibaren geçmektedir. Bakınız, Sümer, **a.g.m.**, s.430.

[626] Sümer, **a.g.m.**, s.425; Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.15-16.

[627] Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.62.
Bamsı Beyrek Destanı da Türk ulusları arasında çok eski devirlerden beri yaygındır ve Oğuz dairesinin en eski destanlarından biridir. Bu hikayenin Orta-Asya bozkırlarının her yanında mevcut olduğu tespit edilmiş olup "Alpamış" diye bilinmektedir. Bakınız, Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.L.

[628] Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.13.

[629] Gökyay, **a.g.e.,** s.19.

Türklerin hakimiyetinin sırrını at ve süvarilik diye tanıdıklarından, Türklerin Batı-Türkistan'da yetiştirdikleri atları elde etmek için can atmışlardır; Ön-Asya kavimleri ise bu sırrın yede taşında olduğuna inanmışlardır, ki bütün bu rivayetler, Türklerin, en eski zamanlardan beri cihangir bir millet, devletçi ve asker bir millet olarak telakki olunduğunun şüphe götürmez şahididir.[630]

Oğuzlar ve umumiyetle Türkler, Ortaçağda kara renkli elbiseler giymemekte idiler. Çünkü, bu renk onlar katında mahkumiyet, zillet ve felaketin timsali idi. Bu sebeple kara renkli elbiseleri onlar yaslı oldukları zaman giyerlerdi. Destanımızda *"kafirlerin ve dervişlerin kara donlu olduklarının"* söylenmesi de yine bu sebeple yani onların bu renkte elbiseler giymemeleri ile ilgilidir.[631]

Hikayelerde gördüğümüz gibi, Alpların başına ne gelirse uykuyu çok sevmelerinden gelmektedir. Bu kanaat o kadar köklü bir şekilde yerleşmişti ki, şimdi bile Türkiye'nin bazı yerlerinde, çok derin uyuma için *"Oğuz Uykusu"* deyimi kullanılır.[632]

Genel olarak destanların tasvir ettikleri alplar devrinde, mertlik geleneklerine riayet edildiği anlaşılmaktadır. Dede Korkut hikayelerine göre, "Oğuz Alpları" uyuyan düşmanı öldürmezlerdi. 16. yüzyıl Türkmenleri alplar devrinin son kahramanı Köroğlu'nun ağzıyla söylettikleri *"delikli demir çıktı, mertlik bozuldu"* vecizesiyle alplar devrinin kapanmış olduğunu belirtmek istemiş olsalar gerek.[633]

---

630 Togan, **Umumi Türk ...**, s.21.
631 Sümer, **a.g.m.**, s.437.
632 Sümer, **a.g.m.**, s.408.
633 İnan, "Türk Destanlarına Genel ...", s.237.

Destanların çoğunun konusunda müşterek bir olay unsuru vardır ki, bu da tutsaklıktır. Örneğin, "Bamsı Beyrek" hikayesinde, otuz dokuz yiğidi ile birlikte Beyrek'in[634] ve Salur Kazan'ın tutsak olup oğlu Uruz'un çıkardığı boyu hikayesinde, Salur Kazan'ın kafirler tarafından tutsak alınması.[635] Reşidüddin Oğuz-namesinde de düşman akınlarından ve bunun sonucunda yabgu oğullarının tutsak düşmelerinden bahsedilir. İbn Fadlan da, 925 yılında Oğuzlardan, onların Hazarlar katında tutsakları olduğunu duymuştu. Oğuzların torunları Türkmenlerde, Azerbaycan'da Gürcistan sınırında, Türkiye'de ve Rum ucunda yaptıkları ve uğradıkları akınlar ile düşmanlarına tutsaklar veriyorlardı. [636]

Bamsı Beyrek hikayesinde, Beyrek'in acı haberi üzerine, ailesi şu tepkileri verir: *"Beyreğin babası kaba sarığı kaldırıp yere çaldı, çekti yakaşını yırttı, oğul oğul diyerek böğürdü feryat figan etti. Ak pürçekli anası boncuk boncuk ağladı, gözünün yaşını döktü, acı tırnak ak yüzüne çaldı, al yanağını yırttı, kargı gibi kara saçını yoldu, ağlayarak sızlayarak evine geldi. Bay Büre Bey'in penceresi altın otağına feryat figan girdi. Kızı gelini kah kah gülmez oldu. Kızıl kına ak eline yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar kara elbiseler giydiler, vay beyim kardeş, muradına maksuduna ermeyen yalnız kardeş diyip ağlaştılar böğrüştüler. Beyreğin yavuklusuna haber oldu, Banu Çiçek karalar giydi ak kaftanını çıkardı, güz elması gibi al yanağım çekti yırttı"* [637] Burada ve diğer Dede Korkut Hikayeleri'nde de belirtilen acılı olaylar karşısındaki tavırlar, tarihte ve günümüzde de Türkler'de görülen tepkilerdendir. Mesela, üzüntülü zamanlarda, ak renkteki elbiseler çıkarılarak, karalar giyilir ve gök sarılınırdı ki bunu da Osmanlılar dahil olmak üzere,

---

[634] Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu Hikayesi, Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.75.
[635] Salur Kazan'ın Tutsak Olup Oğlu Uruz'un Çıkardığı Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.195.
[636] Sümer, **a.g.m.**, s.417.
[637] Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.75.

başlıca Türk hanedanlarında, İlhanlılar ve Timurlular'da görmekteyiz. [638]

Eski Türklerde, Kök Tengri inancından bu yana ölüler için aş verme geleneğini, Dede Korkut Kitabı'nda da buluyoruz. Kahramanlar, öldükleri takdirde, atlarının boğazlanıp, yani kesilip aşlarının verilmesini vasiyet etmektedirler. Örneğin, Kazan Bey'in oğlu Uruz'un tutsak olduğu hikayede, Uruz *"Üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin! Aygır atımı boğazlayıp aşımı versin!"*[639] demektedir. Destanlarda bu geleneğin görülmesi pek dikkate şayandır. Çünkü, bu eski bir gelenek olup Türklerin İslamiyet'ten önceki dini inanışları ile ilgilidir. Kök Türkler çağında ölenin atlarının kendisi ile birlikte gömüldüğünü veya kesildiğini bildiğimiz gibi, 10. yüzyılda Oğuzlar'da da ölenin atları kesiliyor ve derileri mezarın yanındaki sırıklara asılıyordu. İbn Fadlan'ın öğrendiğine göre, atlarının kesilmesi, ölenin, uzun bir yolculuk yapacağı Cennet'e yayan gitmemesi içindi. Yani, ölen, Cennet'e kesilen atlarına binerek gidecekti. [640]

İç-Oğuzun Dış-Oğuza asi olduğu ve Beyrek'in öldüğü hikayede Beyrek, *"Ak-boz atımın kuyruğunu kesin"* şeklinde vasiyet eder. Türkler'de ölenin atının kuyruğunu kesmek de pek eski bir gelenekti. Bu gelenek, Türkiye'de de yüzyıllar boyunca devam etmiş, Osmanlı hanedanın da bu geleneği bırakmamıştır. 16. yüzyılda Mısır'da ölen bir Osmanlı şehzadesinin de atlarının kuyrukları kesilmiş, eğerleri ters çevrilmiş ve kullandığı yay kırılarak naşının üzerine konmuştu. Bilindiği üzere Alp Arslan da Malazgirt'te savaşa girerken atının kuyruğunu eliyle bağlamış,

---

[638] Sümer, **a.g.m.**, s.445.
[639] Kazan Bey'in Oğlu Uruz'un Tutsak olduğu Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.114.
[640] Sümer, **a.g.m.**, s.447.

beyleri ve askerleri de aynı şeyi yapmışlardı.[641]

Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu hikayesinde, Dirse Han'ın nice zaman sonra bir oğlu olur. Oğuz beyleri, oğlanın kahramanlığını gördükten sonra, Korkut gelsin, bu oğlana ad koysun derler. Dede Korkut da, *"Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan cenk etmiştir, bir boğa öldürmüş, senin oğlanın adı Boğaç olsun, adını ben verdim yaşını Allah versin"*[642] diyerek çocuğun adını koyar. Dede Korkut'un kişiliğinde görülen yönlerden biri de onun hanlara veya çocuklara ad koymasıdır. Bu ad koyma işini, gerek Dede Korkut Hikayeleri'nde, gerekse Türklerin arasındaki başka eski kahramanlık hikayelerinde görüyoruz. Halk adetlerinden anlaşıldığına göre yeni doğan çocuğa "uğurlu bir ad bulma veya uydurma" hakkı kabile reisine, saygı-değer tanınmış bir konuğa aittir. Destanımızda kahramanlara "uğurlu ad"lar Dede Korkut tarafından verilmektedir.[643]

Uşun Koca oğlu Seğrek boyu hikayesinde, Seğrek'in, tanımadığı kardeşi Eğrek'e karşı söylediği şu sözler, *"Bre kafir, Dedem Korkut kopuzu yüzü suyuna çalmadım, dedi. Eğer elinde kopuz olmasaydı, ağam başıyçin seni ikiye bölerdim",*[644] Dede Kokut kopuzuna aşırı derecede bir saygı ve bağlılık yaşatıldığını göstermektedir. Kopuz, Dede Korkut'un kişiliği ile o kadar birleşmiştir ki, onun kişiliğinden kopuza sinmiş bir kutsiyet vardır.[645]

---

641 Sümer, **a.g.m.**, s.448.
642 Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu Hikayesi, Gökyay, **a.g.e.,** s.30.
643 Gökyay, **Dedem Korkut'un ...**, s.CXXXIV. Korkut'un, Reşideddin Oğuz-namesi'nde de, İnal Sır Yavku'nun ölümünden sonra doğan çocuğuna, "Tuman" adını verdiğini görüyoruz. Bakınız, Ebu'l-gazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.65.
644 Uşun Koca Oğlu Seğrek Boyu Hikayesi, Gökyay, **Dede Korkut ...**, s.191.
645 Öztürk, **a.g.e.**, s.170.

Destanımızdaki hikayeler, her zaman Dede Korkut'un sözleri ile son bulmaktadır:

Hani öğdüğümüz bey erenler?
Dünya benim, deyenler?
Ecel aldı, yer gizledi,
Fani dünya kime kaldı?
Gelimli, gidimli dünya,
Sonucu ölümlü dünya!

Hikayelerimizde sürekli geçen bu sözlerden anlaşılacağı gibi, Dede Korkut, kendinden önce tespit edilemeyen bir çağda yaşamış Alp erenlerin yaşayışını destan haline getirmiş, onları düzmüş, hatta kopuzla da çalmış ve söylemiştir. Böylece kendinden önceki Alpların yaşantılarını onların adına destan haline getirmekle destanların kurucusu olmakta ve destanların yapımcısı olarak destan kişiliği kazanmaktadır. [646]

[646] Öztürk, **a.g.e.**, s.163.

SONSÖZ

"İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi" adlı bu tezimizde, destanlarımızın tarih içindeki yerini bulmaya çalıştık ve gördük ki, destanlarımızın ilham kaynağı tarihtir. Türk milletinin tarihi, şanlı ve büyük olduğundan, destanları da, büyük ve zengin olmuştur.

Çalışmamızda öncelikle Türk destanlarının önemi üzerinde durmaya çalıştık. İslamiyet öncesinin motiflerini ve olaylarını içerisinde barındıran Manas ve Dede Korkut Destanları'nın Ruslar tarafından yasaklanması, bir kez daha Türk destanının büyüklüğünü ve önemini bizlere göstermiştir.

Oğuz Kagan Destanı'nın kahramanı Oğuz Kagan'ın tarihi kimlik meselesine gelince, öncelikle Oğuz Efsanesinin, evvela Hunlara mal olduğu, sonra diğer Türklerin de kendilerine mal ettikleri gerçeğini bilmek gerekir. Böyle olunca Oğuz Kagan'ı, tarihi şahsiyetlerden sadece birine değil, Mo-tun, Alp Er Tonga, Cengiz, Buğra Han gibi birkaç şahsiyete benzetmenin daha doğru olacağını gördük. Ancak, bir çok alimin ortak görüşü, Oğuz Kagan'ın Büyük Hun Devleti hükümdarı Mete olduğu yönündedir.

İslam öncesi motifleri bünyesinde barındıran Uygurca Oğuz-namenin, diğerlerine göre daha yalın olduğunu gördük. Çin kaynaklarında ve Türkçe belgelerde geçen Tunyukuk'un, Oğuz Kagan Destanlarında bahsedilen vezirlerle

(Farsça rivayette Irkıl Koca, Uygurca rivayette Ulug Türk, Han-name'de Ulug Arslan) münasebetinin olabileceğini de ortaya koyduk.

Attila'nın, Avrupa milletleri üzerinde bıraktığı derin izlerin, Attila hakkında çeşitli rivayetlerin söylenmesine neden olduğunu ve bu efsanelerin bir destan haline geldiğini gördük.

Kök Türkler dönemine geldiğimizde, Türklerin kurtuluş destanı olan Ergenekun'un adı ve yeri konusunda farklı görüşlerin olduğu ortaya çıkmıştır. Destana göre, dağlarla çevrili, içersinde su ve otların bol bulunduğu geniş bir vadi olan Ergenekun'a, "Kunların çoğaldığı, ergenleştiği yer – Halkın çoğaldığı yer", "Özgür Gün veya Özgürlük Günü" ve "Dağ Beli, Dağ Kemeri" anlamları yüklenmiştir. Ayrıca, Ergenekun Destanı'nın, Kök Türklerin tarihi ile örtüştüğüne de şahit olduk.

Efsanevi şekilde anlatılan Uygurların Türeyiş Destanı'nda, yeni dini (Mani Dini) kabul etme cihetini görmekteyiz ki, bu tamamen tarihi vesikalarla da gösterilebilir. Uygurların bir kurttan türediğini anlatan efsanenin, aslında Tölöslerin türeyiş efsanesi olabileceğini gördük. Destandaki Uygurların göçü ile tarihteki Uygurların göçleri, olayları ve yerleri de, gerçek tarihle örtüşmektedir. Kendi vatanlarına ait bir taş parçası dahi olsa, bu parçanın yabancılara verilmesinin sonucunda yaşanan acı olayları anlattıkları bu Göç Destanı ile Uygurların, Türk milletine, hiçbir zaman unutulmaması gereken bir ders vermek istediklerini düşünmekteyiz.

Alp Er Tonga Destanı'nın kahramanı Alp Er Tonga'nın, tarihi şahsiyet olarak kim olduğu yolunda çeşitli görüşlerin mevcut olduğunu çalışmamızda gördük. Başta, Z.V. Togan olmak üzere bir kısım tarihçilere göre Sakaların efsanevi hükümdarıdır ve genelde Şeh-name'de geçen Afrasyab ile bir tutulmuştur. Fakat, son zamanlarda, bunu kabul etmeyen bazı ilim adamları tarafından da Alp Er Tonga'nın, Kök Türklerden Kapgan Kagan'ın oğlu Tonga Tigin olduğu ileri sürülmüştür. Bundan, Alp Er Tonga Destanı'nın sanıldığı gibi bir Saka destanı değil, Kök Türklere ait bir destan olduğu sonucunu çıkardık.

Şu Destanı'na baktığımızda, destan kahramanı "Şu"nun, Türgiş başbuğu "Çor" Yabgu, olabileceğini gördük. Şu rivayetlerinin, M.Ö. 12. yahut 11. asırda Çin'de "Çu" devletini kuran Türklere ait olabileceği görüşü var olmakla beraber, bu destanı Saka dönemi içerisine dahil eden görüşler de mevcuttur. Fakat, son görüşlere göre, bu destanın aslında bir Türgiş Destanı olduğu sonucuna vardık.

Eski bir Türk kavmi olan Kimeklere ait, Kimek Destanına baktığımızda, onun öteki Türk destanları ile yakın unsurlar taşıdığını, bu destan unsurları arasında da eski tarih bilgilerinin bulunduğu gördük.

Bir yurt özleminin acısını çeken Kırgızların, tekrar yurtlarına kavuşmak için Kalmuklara karşı verdikleri mücadeleyi anlatan Manas Destan'nında, Manas'ın, Oğuz-Han'da olan dünya hakimiyeti ve dünya devleti ile ilgili amaç ve anlayışının bulunmadığını, ayrıca, diğer destanlarda asıl destanın yapısını oluşturan üstünlük

ülküsünün de olmadığına şahit olduk. Fakat, böyle bir ülkünün, Manas Destanı'nda görülmeyişinin, Kırgızların tarihi yapılarından geldiğini anladık.

Tarihi Kırgız-Kalmuk savaşlarının izlerini taşıyan bu destandaki İslamiyet'in, pek zahiri şekillerden ibaret olduğunu, halkın dininin çok iptidai devirlerdeki Kök Tengri ananelerinden ibaret olduğunu da göstermeye çalıştık. Ayrıca, destandaki kabile reislerinin en ihtiyarı olan Koşay-Han'la, tarihteki Kök-Türklerin meşhur veziri Tonyukuk'un birbirlerine çok benzediklerine de dikkat çekmek istedik.

Türk milletinin, İslamiyet öncesi yapısının izlerini de taşıdığı için ele aldığımız, İslamiyet sonrası Türk destanı olan Dede Korkut'ta, yer yer bu izler üzerinde durduk. Destanda yer alan kahramanların, boyların ve bazı olayların tarihi gerçekliklerini ortaya koymaya çalıştık. Sonuçta, farklı görüşlere de yer vererek, destanların tarihi iki ana tabakadan oluştuğunu gördük: 1) Oğuzların eski vatanları olan Sır-derya bölgesindeki komşularıyla, Peçenekler ve Kıpçaklarla mücadele ve münasebetleri. 2) 13. yüzyıl ortalarından başlayarak Doğu-Anadolu ve Azerbaycan'da Gürcülerin, Abhazların ve bilhassa Trabzon Rumlarının yurtlarına Türkmen zümrelerinin ve daha çok Akkoyunluların akınları ve bu kavimlerle türlü komşuluk münasebetleri.

Ayrıca, destanlarımızdaki "Dede Korkut"un, Reşideddin'in ve Ebu'lgazi'nin bahsettiği "Korkut"la, aynı tarihi şahıs olduğuna da kanaat getirdik.

TEZ ÖZETİ

Bu çalışmamızda, destan ve Türk destanları hakkında bilgi verdik ve destanlarımızın önemi üzerinde durduk. İslamiyet sonrası döneme ait olan Manas ve Dede Korkut Destanlarını da çalışmamıza ekledik ve İslamiyet öncesi Türk destanları ile birlikte değerlendirdik.

Destanlarımızda yer alan tarihi gerçekleri ve destanlarda geçen olayların yada kişilerin tarihteki gerçek olay ve kişilerle olan benzerlikleri ortaya koymaya çalıştık. Destanlarımızı incelemeden önce Hunlar, Kök Türkler, Uygurlar, Oğuzlar, Kimekler ve Kırgızlar hakkında genel bilgi verdik.

Destan kahramanı Oğuz Kagan'ın tarihte hangi gerçek şahsiyet olabileceğine baktığımızda, genel görüşlerin Mo-tun yönünde olduğunu ve Oğuz Destanı'nın da sadece Hun dönemine dahil edilemeyeceğini gördük.

Hun dönemine dahil olduğunu kesin olarak bildiğimiz Attila Destanı'na da yer verdikten sonra, Kök Türklerin Ergenekun Destanı'nın Kök Türk tarihiyle benzeştiğini gördük ve "Ergenekun" adının anlamı konusundaki farklı görüşlere de yer verdik.

Uygurların Göç Destanı'na baktığımızda, bu destanın da tarihle örtüştüğünü, Uygurların kurttan türediklerine dair anlatılan efsanenin ise Tölöslere ait olduğunu gördük.

Destan kahramanı Alp Er Tonga'nın tarihteki gerçek kişiliği hakkındaki farklı görüşlere yer verdikten sonra, onun aslında Kök Türklerden Tonga Tigin olabileceğine şahit olduk. Alp Er Tonga gibi Saka dönemine ait olduğu sanılan Şu Destanı'nın da aslında bir Türgiş Destanı olduğunu gördük.

Kimeklere ait Kimeklerin Yurt Tutuş Destanı'na baktıktan sonra İslamiyet öncesinin izlerini taşıyan Manas Destanı'nda tarihi Kırgız-Kalmuk savaşlarının izlerine rastladık. Dede Korkut Destanların da ise Oğuzların yaşayışlarına dair izlerin yanı sıra Oğuzların Kıpçaklarla ve Peçeneklerle savaşlarının ve Akkoyunluların Doğu Anadolu akınlarının izlerini de görebildik.

SUMMARY

In this research, we gived information abaout epics and epics of Turk and we interested in the importance our episcs. The epics of Manas and Dede Korkut, which was the after the period of Islamism, were added to this study and evaluated with the epics of Turk before Islamism all togethar. The history fact and epics story or hero inepics, were evaluated truly. We gived general information about Huns, Kök Turks,Uighurs, Kimeks, Kırgızs before to start investigation to the epics.

When we were researcing Oğuz Kağan, who was the hero of epics, we understand that Mo-tun and we also understand the epics of Oğuz is not only in the period of Hun.

The epics of Attila, which was in the period of Hun, was explained. The epics of Ergenekun, the epics of Kök Turks were similar to Kök Turk history and there was a different ideas about the name of Ergenekun.

When we were investigating epics of migration of Uighurs, we understand there were similiarity with the history. We saw he epics of derivation of Uighur from wolf. In reality, this epics were belongs to Tölös.

Alp Er Tonga, who is the hero of epics, there was a different ideas about his real personality. Also we saw Alp Er Tonga could be Tonga Tigin, who is from Kök Turks. As Alp Er Tonga, epics of Şu, which was estimated in the period of Saka, was a epics of Türgiş in reality.

Kimeks have epics of Yurt Tutuş. The epics were evaluated in this research. After that the epics of Manas, which have got historical Kırgız-Kalmuk wars before the period of Islamism, was evaluated. The living habit of Oğuz were researched in epics of Dede Korkut. Furthermore, in epics of Dede Korkut, there were the mark of Oğuzs-Kıpcaks and Oğuzs-Peçeneks wars and Akkoyuns in East Anatolia.

KAYNAKÇA

Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çeviren Mürsel Öztürk, Cilt I, Ankara 1988

Atsız, Nihal, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943

Atsız, Nihal, **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul 1966

Banarlı, Nihad Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul 1971

Bang,W.-Arat, R.R., **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1970

Bayat, Fuzuli, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni düşünceler", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Boratav, Pertev Naili, Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi, **Türkiyat Mecmuası**, XIII, Sayı 48, İstanbul 1958

Buharalı, Eşref, Kimek Hakanlığı, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987

Buharalı, Eşref, "İrtiş Nehri", **Türk Kültürü**, Sayı 392, Ankara 1995

Eberhard, W. **Çin'in Şimal Komşuları**, Çeviren Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996

Ebu'l-gazi Bahadır Han, **Türklerin Şeceresi (Şecere-i Terakime),** Hazırlayan Muharrem Ergin, İstanbul (tarihsiz)

Eckhardt, Sandor, "Efsanede Attila", **Attila ve Hunları**, Yay. Gyula Nemeth, Tercüme Şerif Baştav, Ankara 1982

Ercilasun, Ahmet B., Şu Destanı Hakkında, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof. Dr. İ. Yarkın'a Armağan, Sayı 25/1, Ankara 1988

Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 1969

Ergin, Muharrem, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1970

Erzi, Adnan S., Akkoyunlu Ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar, **Belleten**, 18/70, Ankara 1954

Gökyay, Orhan Şaik, Han-name, **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1968

Gökyay, Orhan Şaik, **Dedem Korkut'un Kitabı**, İstanbul 1973

Gökyay, Orhan Şaik, **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul 2003

Gömeç, Saadettin, “Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin”, **Türk Kültürü**, 33/390, Ankara 1995

Gömeç, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 1997

Gömeç, Saadettin, “Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Yıl 1995, Sayı 28’den ayrı basım, Ankara 1997

Gömeç, Saadettin, **Uygur Türkleri Tarihi Ve Kültürü**, Ankara 1997

Gömeç, Saadettin, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 20, Sayı 31, Ankara 2000

Gömeç, Saadettin, “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, Tarih, **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, Sayı 170, İstanbul 2001

Gömeç, Saadettin, “Destanlarda ve Han-name’de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?”, **Türk Kültürü**, 40/475-476, Ankara 2002

Gömeç, Saadettin, Türk Tarihinin Kahramanları: IV “Atilla”, **Orkun**, Sayı 52, İstanbul 2002

Gömeç, Saadettin, Atilla’nın Çocuklarının Adı, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 36’dan ayrı basım, Ankara 2004

Gömeç, Saadettin, “Ergenekun”, **Orkun,** Sayı 79, İstanbul 2004

Gömeç, Saadettin, “Kırgız Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Kafalı Armağanı**, Ankara 2004

Gömeç, Saadettin, “Oğuz Kağan’ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz”, **D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 22, Sayı 35, Ankara 2004

Gömeç, Saadettin, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2006

Gönensay, Hıfzı T.-Banarlı, Nihad S., **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1943

Güngör, Harun, “Ön Asya Kültürlerinde Yeniden Doğuş ve Türklerde Nevruz”, **Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ankara 1995

İnan, Abdülkadir, “Kırgız Dil Yadigarlarından Manas Destanı”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir, “Kitab-ı Dede Korkut” Hakkında, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanında Aş-Yog Merasimi”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir “Manas Destanı’nda Görülen Muhtelif Tabakalar”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir, “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968

İnan, Abdülkadir, “Türk Destanları”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976

İnan, Abdülkadir, “Göçebe Türklerin Destanlarının Karakteri”, **Makaleler ve İncelemeler**, II. Cilt, Ankara 1991

İzgi, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989

Kaplan, Mehmet, “Oğuz-Kağan – Oğuz Han Destanı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lügat-it Türk**, Çeviren Besim Atalay, Cilt I, Ankara 1985

Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lügat-it Türk**, Çeviren Besim Atalay, Cilt II-III, Ankara 1986

Kırzıoğlu, Fahrettin, “Dede-Korkut Oğuz-nameleri Coğrafyası ve Düşünceler”, **Birinci Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1978

Konukçu, Enver, “Hokand Hanlığı”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul 1998

Köprülü, Fuat, “Firdevsi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul 1945

Kurnaz, Cemal, **Eski Türk Edebiyatı**, Ankara 2002

Moğolların Gizli Tarihi, Çeviren Ahmet Temir, Ankara 1995

Nalbantoğlu, Muhiddin, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1982

Orkun, Hüseyin Namık, **Türk Efsaneleri**, İstanbul 1943

Orkun, Hüseyin Namık, **Türk Tarihi**, Cilt II, Ankara 1946

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Cilt II, Ankara 2002

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Cilt I, Ankara 2003

Ögel, Bahaeddin, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 2003

Özergin, M. Kemal, Kimekler ve Kimek Devleti, **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976

Öztürk, Ali, **Çağları İçinde Türk Destanları**, İstanbul 1980

Reşideddin Fazlullah, **Cami'üt-Tevarih**, Çeviren Abdülkadir Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz)

Saray, Mehmet, "Kırgızistan", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, Ankara 2002

Sümer, Faruk, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", **Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi**, Cilt XVII, Sayı 3-4, Ankara 1959

Sümer, Faruk, "Tokuz Oğuzlar", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, İstanbul 1974

Sümer, Faruk, Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1999

Şeşen, Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2004

Taşağıl, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004
Tekin, Talat, **XI. Yüzyıl Türk Şiiri**, Ankara 1989

Togan, Zeki Velidi, **Oğuz Destanı**, Reşideddin Oğuz-namesi Tercüme ve Tahlili, İstanbul 1972

Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Cilt I, İstanbul 1981

Togan, Zeki Velidi, "Boz kurt Efsanesi", **Türkler,** Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Togan, Zeki Velidi, "Türk Destanının Tasnifi", **Türkler,** Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Tural, Sadık-Nurmammet**,** Annaguly, **Gorkut Ata**, Türkmen Halk Destanı, Ankara 1999

Turan, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, Cilt I, İstanbul 1969

Ural, Orhan, **Üç Destan; Oğuz Kağan-Ergenekon-Köroğlu**, Ankara 1972

Yıldırım, Dursun "Ergenekon Destanı", **Türkler,** Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Yıldız, Naciye, “Manas Destanı ve Kırgız Halk Edebiyatı”, **Türkler,** Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Tercüme Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1959